

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ - ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ -
ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ (ΙΑΚΑ)
ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΙΑΚΑ

ΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΑ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ:
ANNA ΜΑΤΘΑΙΟΥ
Β' ΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΑ:
ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΑΓΡΙΑΝΤΩΝΗ

Διπλωματική εργασία με θέμα:

ΛΑΡΙΣΑ: ΟΙ ΑΛΛΑΓΕΣ
ΣΤΗ ΦΥΣΙΟΓΝΩΜΙΑ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ
ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΡΟΣΑΡΤΗΣΗ ΩΣ ΤΟ
ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟ
(1881– αρχές 20^{ου} ΑΙΩΝΑ)

Μεταπτυχιακή φοιτήτρια:
ΝΤΑΝΙΚΑ ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ

Βόλος, Σεπτέμβριος 2008

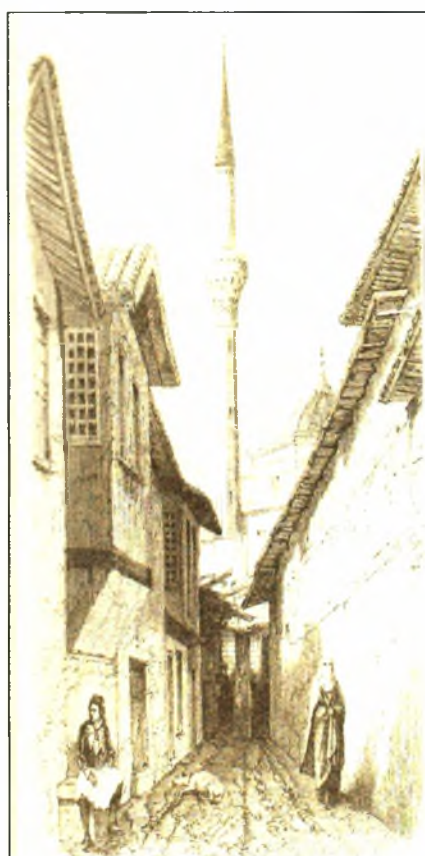

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ & ΚΕΝΤΡΟ ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΣΗΣ
ΕΙΔΙΚΗ ΣΥΛΛΟΓΗ «ΓΚΡΙΖΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ»

Αριθ. Εισ.:	6925/1
Ημερ. Εισ.:	13-02-2009
Δωρεά:	Συγγραφέα
Ταξιθετικός Κωδικός:	Δ
	938.493
	NTA

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ - ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ -
ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ (ΙΑΚΑ)
ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΙΑΚΑ

ΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΑ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ:
ANNA ΜΑΤΘΑΙΟΥ
Β' ΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΑ:
ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΑΓΡΙΑΝΤΩΝΗ

Διπλωματική εργασία με θέμα:

ΛΑΡΙΣΑ: ΟΙ ΑΛΛΑΓΕΣ
ΣΤΗ ΦΥΣΙΟΓΝΩΜΙΑ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ
ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΡΟΣΑΡΤΗΣΗ ΩΣ ΤΟ
ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟ
(1881– αρχές 20^{ού} ΑΙΩΝΑ)

Μεταπτυχιακή φοιτήτρια:
ΝΤΑΝΙΚΑ ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ

Βόλος, Σεπτέμβριος 2008

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

I. Πρόλογος	1
II. Εισαγωγή	3
III. Η Λάρισα στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας	5
IV. Η Λάρισα κατά τις δύο πρώτες δεκαετίες μετά την προσάρτηση	14
Α. Η απελευθέρωση της πόλης (31/8/1881)	14
Β. Σχέσεις Ελλήνων και Οθωμανών στην προσαρτημένη Θεσσαλία	17
Γ. Οι πρώτες άμεσες αλλαγές στην πολιτική και οικονομική ζωή της πόλης	21
Δ. Η πόλη μέσα από περιγραφές περιηγητών στα τέλη του 19 ^{ου} αιώνα.	24
Ε. Οι θεσσαλικοί σιδηρόδρομοι και η αντιπαράθεση Λάρισας – Βόλου στον τοπικό τύπο.	27
V. Ο μετασχηματισμός της πόλης στις αρχές του 20^{ου} αιώνα	33
Α. Αλλαγές στον πολεοδομικό ιστό της πόλης και εισαγωγή της <u>νεοκλασικής αρχιτεκτονικής</u>	35
Β. Σκυρόστρωση και ασφαλτόστρωση οδών. Διαμόρφωση πλατειών και χώρων αναψυχής.	39
Γ. Έργα ηλεκτροφωτισμού	47
Δ. Έργα υδροδότησης	55
Ε. Τα πρώτα βήματα στον τομέα της βιομηχανίας	60
Στ. Το αίτημα για ίδρυση μουσείου στην πόλη	67
Ζ. Η επικράτηση του ευρωπαϊκού ενδύματος	71
Η. Η κοινωνική ζωή και η διασκέδαση των αστών	76
Θ. Αρραβώνες, γάμοι και κηδείες στη Λάρισα των αρχών του αιώνα	85
Ι. Επαγγέλματα κύρους στην κοινωνία της εποχής	88
ΙΑ. Οι αντιφάσεις της εποχής μέσα από την καθημερινότητα και τον τύπο	91
VI. Η ζωή στη θεσσαλική ύπαιθρο	101
Α. Το αγροτικό ζήτημα. Η αλλαγή που άργησε να γίνει	102
Β. Οι νομάδες κτηνοτρόφοι της Θεσσαλίας	106
Γ. Το ληστρικό φαινόμενο και η πρόσληψή του από την κοινωνία	108
VII. Επίμετρο	114
Α. Ο δυτικός θεσμός της μονομαχίας στη Θεσσαλία	114
Β. Δύο επιμέρους θέματα μέσα από τις εφημερίδες της εποχής: Ο αντίκτυπος των «Ευαγγελικών» στη Λάρισα και η καθιέρωση της Κυριακής ως αργίας	116
VIII. Σκέψεις και συμπεράσματα.	120
IX. Βιβλιογραφία	124
X. Πίνακες	136
XI. Εικόνες	140

I. ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η στροφή προς την τοπική ιστορία είναι εμφανής στις μέρες μας. Η διαχρονική μελέτη του μικρόκοσμου που μας περιβάλλει βρίσκεται πλέον στο επίκεντρο, ενώ για χρόνια δεν απασχολούσε ιδιαίτερα την έρευνα, καθώς θεωρούνταν δευτερεύουσας σημασίας. Οι αρχές του 20^{ου} αιώνα, αν και δεν απέχουν πολύ χρονικά από τη σύγχρονη εποχή, είναι μια περίοδος σε μεγάλο βαθμό άγνωστη. Τα παραπάνω, σε συνδυασμό με την «ανακάλυψη» του αρχείου παλαιών εφημερίδων της πρώτης δεκαετίας του 20^{ου} αιώνα στη Δημόσια Βιβλιοθήκη Λάρισας, υπήρξαν και τα κίνητρα για την επιλογή του θέματος και τη σύνθεση αυτής της εργασίας. Η πολύμηνη έρευνά μου στο αρχείο παλαιών εφημερίδων μου άνοιξε νέους δρόμους προβληματισμού και οδήγησε στη συγκέντρωση άφθονου πρωτογενούς υλικού, το οποίο προσπάθησα να οργανώσω σε υποθέματα. Το υλικό μου παρείχαν τα άρθρα των εφημερίδων *Όλυμπος* και *Μικρά*, οι οποίες αρχίζουν να εκδίδονται στην πόλη μετά την προσάρτησή της στο νεοελληνικό κράτος.¹

Η βιβλιογραφική έρευνα έγινε κυρίως στη βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, στη βιβλιοθήκη του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, τη Δημόσια Βιβλιοθήκη Λάρισας και τη Δημοτική Βιβλιοθήκη της πόλης που στεγάζεται στο «Χατζηγιάννειο» πνευματικό κέντρο. Βασίστηκε, όσον αφορά την τοπική ιστορία, στα απομνημονεύματα του παλαιού δημάρχου Μ. Σάпка (1873–1956), σε πρακτικά δημοτικών συμβουλίων –που βρίσκονται συγκεντρωμένα στο βιβλίο του δημοσιογράφου Β. Καλογιάννη–, αλλά και σε πληροφορίες που συγκεντρώθηκαν και καταγράφηκαν από φιλόστορες Λαρισαίους. Μια πρώτη εικόνα για τη Λάρισα μας δίνουν οι περιηγητές που την επισκέπτονται κατά την οθωμανική περίοδο, είναι όμως μια εικόνα που οι δήμαρχοι της πόλης από το 1881 και εξής επιχειρούν να ανατρέψουν. Όπως σημειώνει και ο δήμαρχος Μ. Σάпкаς, «η ανασυγκρότησις και η αναμόρφωσις της Λαρίσης, από κοινής Τουρκοπόλεως...εις προηγμένην και συγχρονισμένην τοιαύτην με ρυθμόν αρχιτεκτονικόν και με ανύψωσιν του βιοτικού επιπέδου του πληθυσμού της επέβαλε πλήρη ανακαίνισιν

¹ Η εφημερίδα *Όλυμπος* εκδίδεται τακτικά κάθε Κυριακή από το 1892 και η *Μικρά* του Θρασύμβουλου Μακρή εμφανίζεται τον Απρίλιο του 1896 με μορφή σχεδόν επιστολόχαρτου. Το 1905 αποκτά κανονικό σχήμα και αρχίζει να εκδίδεται τρεις φορές την εβδομάδα μέχρι και το 1917 που γίνεται καθημερινή και δίνει νέα κατεύθυνση στην επαρχιακή δημοσιογραφία. Το 1922 διακόπτεται οριστικά η κυκλοφορία της, ενώ το ίδιο έτος αρχίζει να εκδίδεται η *Ελευθερία* και αργότερα ο *Ημερήσιος Κήρυξ*, εφημερίδες που κυκλοφορούν ως τις μέρες μας. Βλ. Ε. Παπαχατζοπούλου, «Μια προσέγγιση της Λάρισας των αρχών του 20^{ου} αι. μέσα από τον τοπικό Τύπο» στο *Ο Νεοκλασικισμός στη Θεσσαλία, μέσα 19^{ου} -1920*, Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης, Λάρισα 11 Οκτωβρίου 2003–Χατζηγιάννειο Πνευματικό Κέντρο, Λάρισα 2005, σ. 194–195.

αυτής με εκτέλεσιν των απαραίτητων μεγάλων δημοτικών έργων».² Όμως για την κατανόηση του ευρύτερου πλαισίου της εποχής απαραίτητη ήταν και η μελέτη ιστορικών κειμένων γενικότερου ενδιαφέροντος, ακόμη και έργων που αφορούσαν την τοπική ιστορία άλλων πόλεων προκειμένου να γίνουν οι απαραίτητες συγκρίσεις. Παράλληλα, η μελέτη κάποιων θεωρητικών κειμένων βοήθησε στον καθορισμό του πλαισίου μέσα στο οποίο θα κινούνταν τα συμπεράσματα της εργασίας.

Η ολοκλήρωση αυτής της εργασίας δε θα ήταν δυνατή χωρίς την ελεύθερη πρόσβαση στο αρχείο παλαιών εφημερίδων της Δημόσιας Βιβλιοθήκης Λάρισας. Θα ήθελα να εκφράσω τις ευχαριστίες μου προς το Διευθυντή της Βιβλιοθήκης που μου επέτρεψε να μελετήσω και να φωτογραφήσω αρχειακό υλικό, το οποίο ωστόσο σύντομα θα αποκτήσει ψηφιακή μορφή, πράγμα που θα κάνει την εργασία του μελλοντικού ερευνητή αρκετά ευκολότερη. Ευχαριστίες οφείλω στην επιβλέπουσα καθηγήτριά μου Α. Ματθαίου, καθώς και στην κ. Χρ. Αγριαντώνη για τις υποδείξεις τους και για τον εμπλουτισμό της βιβλιογραφίας. Τέλος, σημαντική ήταν και η βοήθεια της Κ. Κόντσα, επιμελήτριας του Λαογραφικού και Ιστορικού Μουσείου Λάρισας, που με την προθυμία της και τις χρήσιμες συμβουλές της συνεισέφερε σημαντικά στην έρευνά μου.

² Μ. Σάπκας, *Ιστορικά Αναμνήσεις από την ανασυγκρότησιν και αναμόρφωσιν της Λαρίσης μετά την απελευθέρωσιν από την Τουρκοκρατίαν*, τ. Α', Λάρισα 1955, σ. 13. Στα αποσπάσματα σε καθαρεύουσα που παρατίθενται στην εργασία κρίθηκε σκόπιμο να διατηρηθεί η ορθογραφία του πρωτότυπου κειμένου, όχι όμως και το πολυτονικό σύστημα.

II. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στόχος της παρούσας εργασίας είναι να παρακολουθήσει τις αλλαγές που γίνονται στη μικρή κοινωνία της Λάρισας από τη στιγμή της προσάρτησής της στο ελληνικό κράτος μέχρι και τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα. Θα διερευνηθούν ξεχωριστά οι διάφοροι τομείς για να μπορέσει ο αναγνώστης να παρακολουθήσει τις μεταβολές που γίνονται μεμονωμένα και που οδηγούν τελικά σε ένα συνολικό μετασχηματισμό της θεσσαλικής κοινωνίας, η οποία προσανατολίζεται πλέον σαφώς προς τη Δύση.

Η περίοδος που επιλέξαμε να εξεταστεί είναι μια περίοδος δύσκολη. Μέσα σε λίγες σχετικά δεκαετίες η κοινωνία αποβάλλει την παραδοσιακή της εικόνα και ενδύεται την όψη του εκσυγχρονισμού. Ό,τι συνέβη στην Ευρώπη κατά τη βιομηχανική επανάσταση συμβαίνει– τηρουμένων των αναλογιών– στη Θεσσαλία των αρχών του 20^{ου} αιώνα. Οι πόλεις σταδιακά ηλεκτροφωτίζονται, αποκτούν σταθερή υδροδότηση, οι κάτοικοι αντιγράφουν ενδυματολογικά τα ευρωπαϊκά πρότυπα και αρχίζουν να καταναλώνουν σε ποσότητες εισαγόμενα προϊόντα μαζικής παραγωγής, ενώ η ποιότητα ζωής για τους αστούς βελτιώνεται αισθητά.

Στην περίπτωση της Λάρισας ο μετασχηματισμός της δεν περιλαμβάνει μόνο τη μετατροπή μιας παραδοσιακής κοινωνίας σε μια σύγχρονη πόλη. Η πόλη για αιώνες αποτελούσε ένα σημαντικό τουρκικό αστικό κέντρο με ισχυρή πλειοψηφία του μουσουλμανικού στοιχείου, κάτι που επισημαίνουν όλοι οι περιηγητές που την επισκέπτονται κατά τα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας και λίγο μετά την προσάρτηση. Επομένως προτεραιότητα της νέας διοίκησης ήταν η απαλοιφή του οθωμανικού χαρακτήρα της και η ομαλή ένταξή της στο νεοελληνικό κράτος.

Οι κάτοικοι της Θεσσαλίας, όπως κάποιες δεκαετίες πριν οι κάτοικοι της Στερεάς και της Πελοποννήσου – των περιοχών δηλαδή που συμπεριλήφθηκαν στα όρια του ελληνικού κράτους που ιδρύθηκε το 1830– ένιωθαν έντονη την ανάγκη να αποδείξουν ότι ήταν οι νόμιμοι διάδοχοι της κλασικής Ελλάδας, του πρότυπου ιδανικού κάθε ευρωπαϊκής αστικής κοινωνίας. Άλλωστε, ήταν σχετικά πρόσφατες οι θεωρίες του γερμανού ιστορικού Γ. Φ. Φαλμεράιερ για την καταγωγή των σύγχρονων Ελλήνων και οι Θεσσαλοί έπρεπε να δώσουν τώρα τη δική τους μάχη για να τις αποκρούσουν. Σε αυτό το πλαίσιο εντάσσεται η απήχηση του νεοκλασικισμού στη Λάρισα, καθώς και το επιτακτικό αίτημα για ίδρυση μουσείου στην πόλη.

Οπότε, η πόλη μετά το 1881 έχει να διανύσει διπλό δρόμο. Από τη μία να αποτινάξει τα κατάλοιπα του μουσουλμανικού παρελθόντος της και από την άλλη να

δώσει μια σειρά μάχες για τον εκσυγχρονισμό. Την πρωτοβουλία για τις μάχες αυτές— ειδικά στην περίπτωση της ύδρευσης, του ηλεκτροφωτισμού, της διάνοιξης των οδών και τέλος της διαμόρφωσης των πλατειών της πόλης – αναλαμβάνουν οι τοπικοί άρχοντες. Τα έργα αυτά δεν έγιναν άκοπα· για την πραγμάτωσή τους οι δήμαρχοι της εποχής έπρεπε να υπερνικήσουν οικονομικές δυσχέρειες, ατυχείς ιστορικές συγκυρίες, παραλείψεις των κατασκευαστικών εταιριών και τοπικά συντεχνιακά συμφέροντα, ώστε να κατορθώσουν να αλλάξουν την όψη της πόλης.

Η Λάρισα, μετά την προσάρτησή της, είχε φιλόδοξα σχέδια. Η κύρια αδυναμία της ήταν να σταθμίσει ποιοι ήταν οι πραγματοποιήσιμοι στόχοι ή έστω ποια ήταν η ιεραρχία των στόχων. Η ίδρυση ενός εθνικού κράτους έκρυβε μια τεράστια δυναμική, όμως ταυτόχρονα οι Έλληνες διαπίστωσαν πως η πορεία προς την ανάπτυξη δεν ήταν τόσο απλή και αυτονόητη. Αφότου το άλλοθι της τουρκικής κυριαρχίας που εμπόδιζε κάθε απόπειρα εκσυγχρονισμού δεν είχε πλέον εφαρμογή, αποδεικνυόταν ότι οι αιτίες των προβλημάτων παρέμεναν είχαν βαθύτερες ρίζες. Μέσα στο πλαίσιο αυτό άρχισαν να διαμορφώνονται και ένα πλήθος αντιφάσεων. Δεν προέκυψαν ρήξεις ή εκρηκτικές καταστάσεις, αλλά μια ιδιότυπη κοινωνική ισορροπία, όπου συνυπήρχαν στοιχεία του παρελθόντος με νεότερες μορφές.

Η εργασία αυτή δε φιλοδοξεί να προχωρήσει σε μια διεξοδική ανάλυση των θεμάτων που πραγματεύεται— κάτι που άλλωστε θα ήταν αδύνατο σε τόσο περιορισμένη έκταση— αλλά να δώσει μια συνολική αντιπροσωπευτική εικόνα της πόλης για την εποχή στην οποία αναφέρεται. Σκοπός της είναι να λειτουργήσει περισσότερο σαν ένα γενικό πλαίσιο, σαν σημείο εκκίνησης, παρά σαν μια μελέτη που καλύπτει όλους τους τομείς. Σίγουρα υπάρχουν πολλά ακόμα να ειπωθούν για κάθε θέμα ξεχωριστά.

III. Η ΛΑΡΙΣΑ ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΗΣ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗΣ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑΣ

«Το μόνο εντυπωσιακό χαρακτηριστικό [της Λάρισας] είναι η Σαλαμπριά, που εδώ είναι πλατύ και βαθύ ποτάμι και πλησιάζοντας στην πόλη, μέσα από ένα κομμάτι δασωμένης κοιλάδας, κυλά κάτω από ένα μοναστήρι Δερβίσηδων, δύο μεγάλα τούρκικα τζαμιά και αρκετές ομάδες ψηλών κτιρίων[...]. Το εσωτερικό της πόλης είναι άσχημο και άτακτο, οι δρόμοι είναι κακοφτιαγμένοι, στενοί και βρώμικοι, αλλά και στα σπίτια των κατοίκων διακρίνεται αυτή η ερειπωμένη όψη».

Από τις εντυπώσεις του άγγλου περιηγητή H. Holland [H. Holland, *Ταξίδι στη Μακεδονία και Θεσσαλία (1812–1813)*, μτφρ. Γ. Καραβίτης, επιμ. Τ. Βουρνάς, Αθήνα 1989, σ. 90–95.]

Το 1453 η κατάληψη της Κωνσταντινούπολης επισφράγισε την κατάρρευση της βυζαντινής αυτοκρατορίας και την υποταγή της στους Οθωμανούς. Δεν επρόκειτο για την κατάληψη μιας αυτοκρατορίας, αλλά για την κατάληψη της πρωτεύουσάς της, καθώς το μεγαλύτερο μέρος των εδαφών της βρισκόταν εδώ και χρόνια υπό οθωμανική κυριαρχία.

Η Λάρισα από το 1423 είχε περάσει στα χέρια των Οθωμανών και αποτελούσε τουρκικό αστικό κέντρο πριν ακόμα από την άλωση της Κωνσταντινούπολης. Κατά το Γ΄ τουρκοβενετικό πόλεμο (1645–1669) έγινε έδρα του σουλτάνου Μωάμεθ του Δ΄ ο οποίος εγκαταστάθηκε εκεί προσωρινά για να βρίσκεται πιο κοντά στα γεγονότα και να ελέγχει καλύτερα τις εξελίξεις στο μέτωπο της Κρήτης (εικ. 1). Ο άγγλος περιηγητής E. Brown –που βρέθηκε στη Λάρισα κατά την περίοδο της παρουσίας εκεί του σουλτάνου το 1669– αποκόμισε από την πόλη θετικές εντυπώσεις. Είδε ωραίες δημόσιες πλατείες, αρκετά τζαμιά για τους Τούρκους και μερικές χριστιανικές εκκλησίες για τους Έλληνες.³

³ Ν. Παπαθεοδώρου, «Η Λάρισα στα χαρακτηριστικά των Ευρωπαίων περιηγητών [16ος–19ος αιώνας]», στο *Ενημερωτικό Δελτίο 2005*, Λαογραφικό και Ιστορικό Μουσείο Λάρισας, σ. 50–51. Ίσως γενικότερα να πρόκειται για μια ωραιοποίηση της πραγματικότητας, γιατί και για τους κατοίκους της πόλης– και γενικότερα της Θεσσαλίας– ο E. Brown κάνει κολακευτικά σχόλια σημειώνοντας ότι «οι Θεσσαλοί είναι όμορφη ράτσα. Έχουν μαύρα μαλλιά, μαύρα μάτια και ροδαλά πρόσωπα. Πολλοί ξένοι εντυπωσιάστηκαν από τις Θεσσαλές ...». Η πληροφορία, άλλωστε, για τις δημόσιες πλατείες έρχεται σε αντίθεση με πληροφορίες μεταγενέστερων περιηγητών που επισημαίνουν την παντελή έλλειψη πλατειών. Ο E. Brown επισκέπτεται τη Λάρισα σε μια περίοδο που η παρουσία του σουλτάνου έχει δώσει πιθανόν έναν κοσμοπολίτικο αέρα στην πόλη, εκτός αν στο χρονικό διάστημα που μεσολαβεί αλλάζει δραματικά η εικόνα της πόλης.

Στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, η Λάρισα ήταν η πιο οθωμανική πόλη στα νότια της Θεσσαλονίκης.⁴ Η παρακμή της οθωμανικής αυτοκρατορίας εκδηλώθηκε κατά την περίοδο αυτή με την πολιτική αναταραχή που προκάλεσε η επέκταση της εξουσίας του Αλή Πασά των Ιωαννίνων. Ο Αλή Πασάς απέκτησε τον έλεγχο μεγάλου μέρους της Θεσσαλίας, μετατρέποντας από το 1786 και εξής πολλά ελεύθερα χωριά σε ιδιοκτησίες του.⁵

Η αυταρχική διοίκηση του Αλή Πασά και η νέα επιβολή φόρων οδήγησε πολλές χριστιανικές, αλλά και μουσουλμανικές οικογένειες στη μετανάστευση και τον αφανισμό, ενώ ο ίδιος ο Αλή κατόρθωσε να δημιουργήσει τεράστια προσωπική περιουσία. Το 1812 τη διοίκηση της Θεσσαλίας ανέλαβε ο γιος του, ο Βελή Πασάς. Αν και απάλλαξε τη Λάρισα από τις πιέσεις και τις αρπαγές των γενιτσάρων, η διοίκησή του ήταν εξίσου αυταρχική με αυτή του πατέρα του— ο οποίος άλλωστε παρέμενε ο ουσιαστικός κυρίαρχος.⁶

Στη Λάρισα στάθηκαν αρκετοί από τους περιηγητές που ταξίδευαν τότε στον ελλαδικό χώρο, κυρίως κατά τις δύο πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα, στα χρόνια της διοίκησης του Αλή πασά και του γιου του Βελή.⁷ Ο καθένας την είδε μέσα από το δικό του οπτικό πρίσμα, ανάλογα με τις προσδοκίες που είχε επισκεπτόμενος την πόλη. Άλλωστε, στην περίπτωση των περιηγητικών κειμένων το ενδιαφέρον που παρουσιάζουν τα τοπία και οι χώροι ορίζεται από τους ίδιους τους ταξιδιώτες. Ο συγγραφέας λειτουργεί ως μεσάζοντας ανάμεσα στον αναγνώστη από τη μια και την πραγματικότητα από την άλλη, μεταφέροντας τις προσωπικές του απόψεις και τα στερεότυπα της κοινωνίας που ανήκει. Οι ευρωπαίοι γενικά έβλεπαν την Ανατολή ως ένα εξωτικό βασίλειο της φαντασίας, όπου κυριαρχούσε το μεταφυσικό στοιχείο, σε αντίθεση με τον πεζό και υλιστικό κόσμο της Δύσης. Γι' αυτούς αποτελούσε πάντα μια πρόκληση με τον πλούτο και την υπερβολή της. Τα Βαλκάνια, από την άλλη πλευρά, δεν εξάπτουν κατά τον ίδιο τρόπο τη φαντασία των δυτικών, καθώς

⁴ Θ. Παλιούγκας, *Η Λάρισα κατά την Τουρκοκρατία*, τ. Α', Κατερίνη² 2002, σ. 63 · Κ. Σιμόπουλος,, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1800–1810*, τ. Γ'1, Αθήνα 1975, σ. 413. Την άποψη αυτή για τη Λάρισα σημειώνει ο άγγλος λοχαγός W. M. Leake, κατά την επίσκεψή του στην πόλη το 1805.

⁵ Μεταξύ άλλων, τσιφλίκια του Αλή πασά στην περιοχή της Λάρισας— στα όρια του σημερινού νομού— ήταν τα σημερινά χωριά Γιάννουλη, Γυρτώνη (Μπάκραйна), Αρμένιο (Γκερλί), Κιλελέρ, Κοιλάδα (Αμαρλάρ), Νίκαια (Νεμπεγλέρ), Ομόλιο (Λασποχώρι), Παλαιόπυργος (Νυχτερέμι) κ.α. Βλ. Ε. Φαρμακίδης, *Η Λάρισα. Τοπογραφική και ιστορική μελέτη*, εισαγωγή- επιμέλεια Κ. Σπανός, Λάρισα 2001, σ. 13.

⁶ Θ. Παλιούγκας, τ. Α', ό. π., σ. 64–65. Βλ. αναφορές περιηγητών όπως του J. S. Bartholdy, J. Galt και W. M. Leake.

⁷ Ενδιαφέρον στοιχείο αποτελεί ότι η πόλη στις περιγραφές των περιηγητών δεν αναφέρεται ως Γενί Σεχίρ, που ήταν η επίσημη τουρκική ονομασία της, αλλά με το αρχαίο της όνομα, Λάρισα. Βλ. Ν. Παπαθεοδώρου, «Η Λάρισα στα χαρακτηριστικά...», ό. π., σ. 44.

αντιπροσωπεύουν μια μεταβατική κατάσταση. Δεν έχουν να επιδείξουν την αίγλη της οθωμανικής πρωτεύουσας, αλλά δέχονται και αυτά σε ένα βαθμό την αντανάκλαση του μυστηρίου της Ανατολής. Η ελληνική επικράτεια, βέβαια, είναι μια ιδιάζουσα περίπτωση, καθώς το όνομα των Ελλήνων οδηγεί σε άλλου είδους συνειρμούς χάρη στον κλασικό αρχαιοελληνικό πολιτισμό.⁸

Οι περισσότεροι περιηγητές που έρχονται στην πόλη εντυπωσιάζονται από τον Πηνειό που κυλά ανάμεσα στις δενδροστοιχίες, όμως για την ίδια την πόλη εκφράζονται συνήθως αρνητικά, επισημαίνοντας την παντελή έλλειψη ρυμοτομίας και συνθηκών υγιεινής. Όλοι αναφέρονται και στον πολυπολιτισμικό χαρακτήρα της πόλης όπου κυριαρχεί το τουρκικό στοιχείο, ένα μικρότερο ποσοστό του πληθυσμού είναι Έλληνες και ακολουθούν αριθμητικά οι Εβραίοι και οι Αρμένιοι.⁹

Ο πρώσος J. S. Bartholdy, αν και έρχεται θεωρώντας τον ελληνισμό της εποχής του εκφυλισμένο και απαίδευτο, δίνει το 1803 μια αρκετά πιστή περιγραφή της πόλης. Αρχικά επισημαίνει τον τούρκικο κατά βάση χαρακτήρα της – δίνοντας και τον ακριβή αριθμό των τζαμιών της που εκείνη την εποχή ανέρχονταν σε 22. Στη συνέχεια δηλώνει το θαυμασμό του για την πέτρινη γέφυρα του Πηνειού και τη δεντροστοιχία που υπάρχει μετά τη γέφυρα, ενώ αναζητά όπου είναι δυνατόν τα ίχνη του αρχαίου παρελθόντος στην πόλη. Η Λάρισα, όπως και κάθε ελληνική πόλη της εποχής, αποτελούσε ένα ανεξερεύνητο πεδίο για τον ευρωπαίο αρχαιολάτρη επισκέπτη που θεωρούσε την Ελλάδα έναν παράδεισο σπαρμένο με αρχαιότητες. Αυτό που, κατά τον J. S. Bartholdy, αντισταθμίζει την άσχημη γενικά όψη των συνοικιών της πόλης είναι η αγορά της Λάρισας με τον πλούτο της.¹⁰ (εικ. 2 –3).

Μια εικόνα για τη Λάρισα του 1810 έχουμε και από τον άγγλο ζωγράφο J. Cartwright. Στη γνωστή υδατογραφία του η πόλη παρουσιάζει μια ήρεμη και γραφική

⁸ Βλ. Μ. Todorova, *Βαλκάνια. Η δυτική φαντασίωση*, πρ.– επιμ. Π. Κιτρομηλίδης, μτφρ. Ι. Κολοβού, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 49–54. Η Μ. Todorova επιμένει ιδιαίτερα σε αυτή την αντίθεση μεταξύ Ανατολής και Βαλκανίων.

⁹ Τα ποσοστά μουσουλμανικού και χριστιανικού πληθυσμού που δίνουν οι περιηγητές ποικίλουν. Για παράδειγμα ο W. Leake το 1810 αναφέρεται σε 8.000 τουρκικές οικογένειες, 400 ελληνικά σπίτια και 300–400 εβραϊκά σπίτια, ενώ μερικές δεκαετίες αργότερα, το 1850, ο γάλλος πρόξενος E. Grasset ανατρέπει την εικόνα δίνοντας τελειώς διαφορετικούς αριθμούς. Σύμφωνα με αυτόν, στην πόλη πλέον κατοικούν 10.000 Έλληνες και 8.000 Τούρκοι. Το 1880 ο Ν. Γεωργιάδης σε σύνολο 12.000 κατοίκων μετρά 8.000 Έλληνες, 2.000 Τούρκους και 2.000 Εβραίους, γεγονός που δείχνει μια σταδιακή μείωση του μουσουλμανικού στοιχείου μέσα στο 19^ο αιώνα. Βλ. Β. Χαστάογλου, «Οι Θεσσαλικές πόλεις πριν και μετά το 1881: Η παραδοσιακή πόλη και ο πολεοδομικός εκσυγχρονισμός της» στο Αι. Δημόγλου (επιμ.), *Θεσσαλία, Θέματα Ιστορίας*, τ. Α', Ε.Τ.Ε.Δ.Κ. Θεσσαλίας, Λάρισα 2006, σ. 171.

¹⁰ Ν. Παπαθεοδώρου, «Η Λάρισα στα χαρακτηριστικά...», *ό. π.*, σ. 58–59. Ο H. Holland, αντίθετα, δέκα περίπου χρόνια μετά βρίσκει τα παζάρια της πόλης «μάλλον αδιάφορα όσον αφορά τα εμπορεύματά τους, τα οποία είναι προϊόντα μεταποίησης». Την ίδια πληροφορία δίνει και ο F. C. H. L. Rouquerville, όπως θα δούμε παρακάτω. Βλ. Ν. Παπαθεοδώρου, «Η Λάρισα στα χαρακτηριστικά...», *ό. π.*, σ. 79.

όψη με διάσπαρτες ολιγομελείς ομάδες ανθρώπων στις όχθες του Πηνειού και μέσα στο ποτάμι (εικ. 4). Ο J. Cartwright, που υπηρέτησε ως διευθυντής οικονομικών στα υπό αγγλική κατοχή Επτάνησα, έζησε πολλά χρόνια στην Κέρκυρα και περιηγήθηκε στον ελληνικό χώρο. Τα έργα του δίνουν με χρωματική ευαισθησία μια αντιπροσωπευτική εικόνα της εποχής, δυστυχώς όμως δε συνοδεύονται από ταξιδιωτικό κείμενο για να μας δια φωτίσουν περισσότερο.¹¹

Ο γάλλος περιηγητής F.C.H.L. Rouqueville, που επισκέφτηκε την τουρκοκρατούμενη Λάρισα γύρω στα 1812 περιγράφει τον Πηνειό ως «κυρίαρχο μιας ερειπωμένης χώρας», που κυλάει «μέσα από τις βουρκογειτονιές μιας πόλης που μοιάζει να βιάζεται να εγκαταλείψει». Ο Πηνειός, συνδεδεμένος με τη μυθολογία, με τις νύμφες και το κατάφυτο πέραςμα των Τεμπών, δεν άφηγε αδιάφορους τους περιηγητές. Στη συνέχεια ο F.C.H.L. Rouqueville σκιαγραφεί σύντομα την εικόνα που παρουσιάζει η Λάρισα και αντιδιαστέλλει την υπάρχουσα κατάσταση με τις δυνατότητες για ανάπτυξη που προσφέρει στην πόλη η ίδια η θέση της. «Η Λάρισα, όπως και όλες οι τούρκικες πόλεις, έχει να επιδείξει ορισμένα μεγάλα αρχοντικά, που χάνονται μέσα σε ένα απροσδιόριστο συνονθύλευμα από καλύβια. Αντί για πλατείες της πόλης, δε βλέπει κανείς παρά σωρούς από σκουπίδια, λακκούβες με στάσιμα νερά, ενώ τα άλλοτε ξακουσμένα παζάρια της ξεφτίζουν καθημερινά. Και όμως, καμιά άλλη πόλη δε βρίσκεται σε μια τόσο προνομιακή τοποθεσία, όσο η Λάρισα, κατάλληλη να φιλοξενεί ευτυχισμένους ανθρώπους και να αποτελεί το επίκεντρο ενός εκτεταμένου εμπορίου...»¹²

Το ίδιο έτος με τον F.C.H.L. Rouqueville επισκέφτηκε τη Λάρισα και ο άγγλος γιατρός H. Holland σε ηλικία 24 ετών. Ο H. Holland αναφέρει ως μόνο εντυπωσιακό χαρακτηριστικό της πόλης το ποτάμι ¹³, καθώς η συνολική εικόνα της Λάρισας δε συμβαδίζει με την ευρωπαϊκή αισθητική του. «Το εσωτερικό της πόλης είναι άσχημο και άτακτο, οι δρόμοι είναι κακοφτιαγμένοι, στενοί και βρώμικοι, αλλά

¹¹ Ν. Παπαθεοδώρου, «Η Λάρισα στα χαρακτηριστικά...», ό. π., σ. 67.

¹² Ν. Παπαθεοδώρου, «Η Λάρισα στα χαρακτηριστικά...», ό. π., σ. 83. Το θέμα της υγιεινής και της καθαριότητας επισημαίνεται από τους περισσότερους ευρωπαίους περιηγητές. Αυτό δεν ισχύει μόνο για τη Λάρισα, αλλά για τις περισσότερες τουρκικές πόλεις. Στην ίδια την Κωνσταντινούπολη επικρατούσαν πλημμελείς κανόνες υγιεινής. Ο άγγλος J. S. Morrit of Rokeby Park που επισκέφτηκε την Κωνσταντινούπολη το 1794 παρατηρεί πως «πραγματικά, τίποτα δε μετακινούν οι Τούρκοι από το ρύπο των δρόμων». Κατ' αυτόν, η εικόνα που παρουσίαζαν στους δρόμους τα ψόφια ζώα ήταν τραγική, μιας και οι μόνοι οδοκαθαριστές της πόλης ήταν ένα είδος όρνιων, που περιφέρονταν πάνω από την πόλη. Βλ. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα (1700–1800)*, τ. Β', Αθήνα 1973, σ. 596.

¹³ Για το οποίο χρησιμοποιεί τη μεσαιωνική-βυζαντινή ονομασία του «Σαλαμπριά».

και στα σπίτια των κατοίκων διακρίνεται αυτή η ερειπωμένη όψη».¹⁴ Τα χαρακτηριστικά, ωστόσο, που συνοδεύουν την έκδοση των περιηγητικών του κειμένων δε δίνουν μια τόσο δυσάρεστη εικόνα της πόλης, καθώς επιλέγεται για ακόμη μία φορά να απεικονιστεί η γέφυρα του Πηνειού με τα γύρω οικοδομήματα (εικ. 5). Περιπατώντας στους δρόμους των προαστίων της πόλης, ο H. Holland παραξενεύεται από το μεγάλο αριθμό νέγων, που είναι πολύ μεγαλύτερος από όσο είχε παρατηρήσει σε οποιαδήποτε άλλη τούρκικη πόλη.

Ο Holland δίνει και ένα ψυχογράφημα των μουσουλμάνων σύμφωνα με τα στερεότυπα της εποχής. Επισημαίνει ως χαρακτηριστικό τους την απάθεια και την ηρεμία που θα μπορούσε να εκληφθεί ως φιλοσοφική διάθεση, αν και τις περισσότερες φορές θεωρεί ότι κρύβει ρηχότητα σκέψης. Σύμφωνα με τον ίδιο, το χαρακτηριστικό των τουρκικών πόλεων είναι η ομοιόμορφη νωθρότητα και η αδιάσπαστη μονοτονία που κυριαρχεί στο σκηνικό, ακριβώς επειδή οι Τούρκοι είναι φειδωλοί στα λόγια, αργοί στο περπάτημα και κατορθώνουν να μεταμφιέζουν τη γενικότερη άγνοιά τους σε ευπρέπεια.¹⁵

Ο E. Dodwell, που επισκέφθηκε την πόλη λίγα χρόνια νωρίτερα – το 1806– βλέπει με συμπάθεια την αναρχία που κυριαρχεί στη δόμηση χαρακτηρίζοντάς την ως «γραφική ασυμμετρία». Αυτό που του κάνει εντύπωση, όπως άλλωστε και στους περισσότερους περιηγητές, είναι η λιθόκτιστη γέφυρα του Πηνειού με τα οξυκόρυφα τόξα της (εικ. 6). Επισημαίνει μάλιστα πως η Λάρισα είναι το πρώτο μέρος στην Ελλάδα που αυτός και οι σύντροφοί του συνάντησαν καμήλες.¹⁶

Η έκρηξη της ελληνικής επανάστασης μετέτρεψε τη Λάρισα και την περιοχή της σε βασικό στρατιωτικό και ανεφοδιαστικό κέντρο των τουρκικών δυνάμεων. Πολλοί Λαρισαίοι, όπως ο Α. Γιαννόπουλος ή Γιαννακόπουλος, ο Δ. Καρακάσης, ο Δ. Λαρσινός και ο Β. Πλιάτζικας, κατέφυγαν στη νότια Ελλάδα για να ενώσουν τις

¹⁴ Αν και γενικά οι πόλεις της οθωμανικής αυτοκρατορίας δε φημίζονταν για την καθαριότητά τους και τη ρυμοτομία τους, δεν ήταν απαραίτητα αυτή η εικόνα όλων των πόλεων της εποχής. Από τα γειτονικά Τρίκαλα ο H. Holland αποκομίζει θετικές εντυπώσεις. Βλ. H. Holland, *Ταξίδι στη Μακεδονία και Θεσσαλία (1812–1813)*, μτφρ. Γ. Καραβίτης, επιμ. Τ. Βουρνάς, Αθήνα 1989, σ. 90–95.

¹⁵ H. Holland, *ό. π.*, σ. 121–122. Στα χαρακτηριστικά των Τούρκων αναφέρονται και έλληνες ιστορικοί τα πρώτα χρόνια μετά την επανάσταση. Για παράδειγμα, στο έργο του Ι. Φιλήμονα, η ιδιοσυγκρασία των δύο λαών παρουσιάζεται διαμετρικά αντίθετη. Οι Έλληνες χαρακτηρίζονται από προσαρμοστικότητα και διάθεση για εξέλιξη, ενώ οι Τούρκοι αδυνατούν να παρακολουθήσουν τις εξελίξεις λόγω της αμάθειας και της δεισιδαιμονίας τους. Στο ίδιο πνεύμα κινείται και ο Σπ. Τρικούπης σημειώνοντας ότι «η πολιτική θέση δύο εθνών, που κατοικούν στον ίδιο τόπο, είναι αδύνατον να διατηρηθεί αμετάβλητη, όταν το κυρίαρχο μένει στάσιμο, ενώ το κατακτημένο προοδεύει». Βλ. Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον Ιστορικών περί της Φιλικής Εταιρίας*, Ναύπλιο 1834, σ. ιζ΄. Σπ. Τρικούπης, *Ιστορία της ελληνικής επανάστασης*, μεταγλώττιση Γ. Κουσούνελος, τ. Α΄, Αθήνα 1993, σ. 29–30.

¹⁶ Ν. Παπαθεοδώρου, «Η Λάρισα στα χαρακτηριστικά...», *ό. π.*, σ. 62–63, 78–79.

δυνάμεις τους στον κοινό επαναστατικό αγώνα, καθώς η πόλη λόγω της θέσης της και της έντονης παρουσίας τουρκικού στρατού δε συμμετείχε στο γενικότερο ξεσηκωμό.¹⁷

Η δημιουργία του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους (1830) και η πίεση των ευρωπαϊκών δυνάμεων ανάγκασαν την Πύλη να προχωρήσει στις μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ στα μέσα του 19^{ου} αιώνα. Οι αλλαγές ξεκίνησαν από το 1839 με το Χάτι Σερίφ του Γκιουλχανέ, πήραν όμως συστηματικότερη μορφή μετά τη λήξη του Κριμαϊκού πολέμου (1853–56). Το 1856 ο σουλτάνος Αβδούλ Μετζίτ Α΄, για να προσφέρει στους Αγγλογάλλους ανταλλάγματα για τη σωτήρια επέμβασή τους υπέρ της οθωμανικής αυτοκρατορίας, εκδίδει το Χάτι Χουμαγιούν, με το οποίο το οθωμανικό κράτος αναλάμβανε την υποχρέωση της ίσης μεταχείρισης μουσουλμάνων και μη, σε ζητήματα απονομής δικαιοσύνης, φορολογίας, κατάληψης δημοσίων θέσεων, εισόδου στο στρατό και φοίτησης σε ανώτερα ιδρύματα.

Με τις μεταρρυθμίσεις που υπόσχονταν τα παραπάνω διατάγματα ο χριστιανικός πληθυσμός αναθάρρησε και άρχισε να μετακινείται βαθμιαία από τις ορεινές περιοχές προς τα αστικά κέντρα της θεσσαλικής πεδιάδας. Στη Λάρισα κατά την περίοδο αυτή παρατηρείται μεγαλύτερη διασπορά των χριστιανών στο εσωτερικό της πόλης, αρχικά στην περιφέρεια των παλιών χριστιανικών συνοικιών (Τρανός μαχαλάς, Αρναούτ, Σουφλάρ, Παράσχου, Ταμπάκικα, Πέρα μαχαλάς) και αργότερα, ακόμη και μέσα στις μουσουλμανικές συνοικίες σε μορφή νησίδων ή σε ακάλυπτους πριν χώρους της πόλης. Η συνεχιζόμενη μείωση του μουσουλμανικού πληθυσμού είχε τελικά ως συνέπεια την ανάμειξη χριστιανών και μουσουλμάνων σε τέτοιο βαθμό, ώστε στα τέλη του 19^{ου} αι. να μην είναι πλέον σαφής η διάκριση χριστιανικών και μουσουλμανικών συνοικιών.¹⁸

Λίγα χρόνια πριν την προσάρτησή της η Λάρισα είχε 23 —ή κατ' άλλους 27— τζαμιά, 4 χριστιανικές εκκλησίες καθώς και 35 χάνια. Ο χριστιανικός πληθυσμός είχε τη δυνατότητα να τελεί τα θρησκευτικά του καθήκοντα. Από το 1854 μάλιστα, μετά τον Κριμαϊκό πόλεμο, είχε καθιερωθεί ο αγιασμός των υδάτων κατά την ημέρα των Θεοφανείων από τη γέφυρα του Πηνειού με μια μεγαλοπρεπή τελετή, συνήθεια που συνεχίζεται μέχρι σήμερα (εικ. 7–8).¹⁹ Τα $\frac{3}{4}$ των ακινήτων της πόλης

¹⁷ Θ. Παλιούγκας, τ. Α΄, ό. π., σ. 67.

¹⁸ Θ. Παλιούγκας, τ. Α΄, ό. π., σ. 70.

¹⁹ Γ. Γουργιώτης, «Κοινοτικά έργα στη Θεσσαλία τα τελευταία προ της προσάρτησης χρόνια» στο *Σελίδες από την Ιστορία της Λάρισας*, Πρακτικά 2^{ου} Συνεδρίου Λαρισαϊκών Σπουδών, Λάρισα 1994, σ. 232.

ανήκαν σε Τούρκους μπέηδες, οι οποίοι κατοικούσαν και στα λίγα περιποιημένα σπίτια της πόλης. Μέσα στην πόλη και γύρω από αυτή υπήρχαν ελώδη τέλματα και η ελονοσία μαστίζε τους κατοίκους.²⁰ Η εικόνα της πόλης, όπως δίνεται από το γάλλο περιηγητή De Vogüé το 1875 είναι απογοητευτική. «Ένα μεγάλο λασποχώρι που περιβάλλεται και τέμνεται από εκτεταμένα νεκροταφεία· είναι η Λάρισα, πρωτεύουσα της επαρχίας. Σπανίως η θέα μιας πόλης μου δημιούργησε τόσο θλιβερή εντύπωση.»²¹

Η προσάρτηση της Θεσσαλίας, καθώς και ενός τμήματος της Ηπείρου στην ελληνική επικράτεια το 1881 προέκυψε ως συνέπεια μιας σειράς πολιτικών και πολεμικών εξελίξεων στη Βαλκανική. Οι Τούρκοι που υποπεύονταν την εξέγερση των Θεσσαλών με την υποκίνηση της ελεύθερης Ελλάδας – είχαν ήδη προηγηθεί οι αποτυχημένες επαναστάσεις του 1854 και του 1867– έστειλαν το Σεπτέμβριο του 1877 στη Λάρισα ομάδες ατάκτων στρατιωτών, οι οποίες προκάλεσαν καταστροφές στις χριστιανικές συνοικίες και το ελληνικό προξενείο.

Πράγματι, η ελληνική πολιτική ηγεσία βλέποντας ότι θα υπάρξουν γεωπολιτικές αλλαγές στα Βαλκάνια θέλησε να εκμεταλλευθεί την κατάσταση, αποστέλλοντας επαναστατικά σώματα, τόσο στην Ήπειρο όσο και στη Θεσσαλία. Η επανάσταση ξέσπασε τελικά τον Ιανουάριο του 1878, αφού προετοιμάστηκε από τη μυστική εταιρία *Αδελφική Ένωσης* με πρόεδρο το λοχαγό του πυροβολικού, Κ. Ισχύμαχο. Η έδρα της εταιρίας βρισκόταν στην Αθήνα, όμως είχε κατορθώσει να αποκτήσει μέλη σε διάφορες πόλεις. Στη Λάρισα είχαν μνηθεί στις επαναστατικές ιδέες μεταξύ άλλων οι Γ. Φαρμακίδης, Α. Ζαρμάνης, Α. Λογιωτάτου, Δ. Γαλάτης, Χρ. Γεωργιάδης και Ν. Ριζόπουλος.²²

Μετά την αποτυχία της επανάστασης του 1878 και κάτω από την πίεση της κατάστασης που δημιουργήθηκε στη Βαλκανική με τη συνθήκη του Αγ. Στεφάνου, συγκλήθηκε στις 1/13 Ιουνίου 1878 το συνέδριο του Βερολίνου. Τη Θεσσαλία

²⁰ Ε. Αλλαμανή, «Η ζωή και η δράση των υπόδουλων Ελλήνων (1833–1881). Θεσσαλία» στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΓ', Αθήνα 1977, σ. 404. Ο Ν. Γεωργιάδης μιλά για 27 τζαμιά, ενώ ο Α. Ανακατωμένος στις *Σημειώσεις* του για το έτος 1878 δίνει τον αριθμό 23. Βλ. Α. Ανακατωμένος, *Τα νέα όρια της Ελλάδος, ήτοι τοπογραφικά και εθνολογικά σημειώσεις περί της Θεσσαλίας*, Λάρισα 2004, σ. 16 και υποσημ. 38 στην ίδια σελίδα. Πάντως, όποιος και να ήταν ο αριθμός των τζαμιών της πόλης σίγουρα ήταν ανάλογος με το μουσουλμανικό στοιχείο της πόλης. Το 1880, ένα χρόνο πριν την προσάρτηση, στη Λάρισα σύμφωνα με την απογραφή του στρατιωτικού Ι. Κοκκίδη κατοικούσαν 10.800 Τούρκοι, 6.000 χριστιανοί και 3.000 Ισραηλίτες, εγκατεστημένοι σε ξεχωριστές συνοικίες. Βλ. Ε. Αλλαμανή, *ό. π.*, σ. 404.

²¹ Ε. Αλλαμανή, *ό. π.*, σ. 404.

²² Θ. Παλιούγκας, τ. Α', *ό. π.*, σ. 71. Πρόκειται για πρόσωπα που στη συντριπτική πλειοψηφία τους ενεπλάκησαν αργότερα στην πολιτική ζωή του τόπου εκλεγόμενα κυρίως ως δήμαρχοι της πόλης.

αντιπροσώπευσαν ο Θ. Δηλιγιάννης και οι πρεσβευτές της χώρας στην Πετρούπολη και το Βερολίνο, ο Πέτρος Βράιλας Αρμένης και ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής (εικ. 9).²³

Στις 23 Ιουνίου/5 Ιουλίου του 1878, με τη συγκατάθεση όλων των αντιπροσώπων– και αποχή της Τουρκίας– υπογράφηκε το ΙΓ΄ πρωτόκολλο, το οποίο με το άρθρο 24 καλούσε την Υψηλή Πύλη να συμφωνήσει με την Ελλάδα σε μια ρύθμιση των συνόρων στη Θεσσαλία και την Ήπειρο. Η πρόταση του συνεδρίου ήταν ότι η ρύθμιση αυτή «θα μπορούσε να ακολουθήσει την κοιλάδα του Σαλαβριά (αρχαίο Πηνειό) ως τις εκβολές στο Αιγαίο, και την κοιλάδα του Καλαμά από την πλευρά του Ιονίου πελάγους.» Το πρωτόκολλο κατέληγε με την ευχή που διατυπωνόταν ως πεποίθηση ότι τα ενδιαφερόμενα μέρη θα κατορθώσουν να καταλήξουν σε συμφωνία. Ωστόσο, για να διευκολύνουν την επιτυχία των διαπραγματεύσεων, οι Δυνάμεις δήλωναν «έτοιμες να προσφέρουν την απευθείας μεσολάβησή τους στα δύο μέρη.» Το τελικό κείμενο της Συνθήκης του Βερολίνου (1/13 Ιουλίου 1878) επαναλάμβανε σχετικά στο άρθρο 24 την προθυμία των ευρωπαϊκών δυνάμεων να μεσολαβήσουν μεταξύ των δύο πλευρών σε περίπτωση που η Υψηλή Πύλη και η Ελλάδα δεν κατόρθωναν να συμφωνήσουν στη διαρρύθμιση των συνόρων που προβλεπόταν από το ΙΓ΄ πρωτόκολλο.²⁴

Η ανακοίνωση της απόφασης προκάλεσε στην Αθήνα πανηγυρισμούς, όμως σύντομα φάνηκε ότι η ασάφειά της για τον ακριβή καθορισμό των νέων συνόρων επέτρεπε ένα πλήθος ερμηνειών.²⁵ Το βασικό πρόβλημα ήταν ότι η έλλειψη εκτελεστικής ρήτρας απέκλειε την άμεση εφαρμογή της. Οι ευρωπαϊκές δυνάμεις καλούσαν την Υψηλή Πύλη να συμφωνήσει σε μια ρύθμιση των συνόρων, χωρίς όμως να ορίζουν ποια μέτρα θα λάμβαναν σε περίπτωση που η οθωμανική αυτοκρατορία δεν ήταν πρόθυμη να συνεργαστεί. Ο υπουργός εξωτερικών της κυβέρνησης Κουμουνδούρου, Θ. Δηλιγιάννης, που είχε σταλεί ως αρχηγός της ελληνικής αντιπροσωπίας στο Βερολίνο άρχισε να δέχεται επικρίσεις από την αντιπολίτευση ως υπεύθυνος για το χειρισμό του ζητήματος. Εξάλλου, αυτό που

²³ Ευ. Κωφός, «Τα μετά το συνέδριο του Βερολίνου και η προσάρτηση της Θεσσαλίας (1878–1881)» στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΓ΄, σ. 347.

²⁴ Ευ. Κωφός, *ό. π.*, σ. 348.

²⁵ Η απόφαση για κάποιους σήμαινε ότι θα περιέρχονταν στο ελληνικό κράτος η Θεσσαλία και η Ήπειρος, με τμήμα μάλιστα της νότιας Αλβανίας, ενώ ταυτόχρονα υπήρχε και η άποψη ότι η συνοριακή γραμμή θα περιελάμβανε ένα μεγάλο τμήμα της Θεσσαλίας και μια στενή σχετικά γραμμή κάποιων δεκάδων χλμ. στην Ήπειρο.

καθόριζε τη γενικότερη πολιτική και τις τελικές αποφάσεις ήταν τα συμφέροντα των μεγάλων Δυνάμεων και οι συνεχώς εναλλασσόμενες διεθνείς σκοπιμότητες.

Οι διαπραγματεύσεις που άρχισαν με την Τουρκία για τον καθορισμό των συνόρων δεν έδειχναν να οδηγούν σε κάποιο αποτέλεσμα, καθώς γινόταν φανερή η αδυναμία των Δυνάμεων να τηρήσουν κοινή γραμμή και να επιβάλλουν τις απόψεις τους στην Τουρκία. Το ελληνικό ζήτημα φαινόταν να θυσιάζεται για τις σκοπιμότητες της διεθνούς πολιτικής. Μετά από μια σύντομη πρωθυπουργία του Χ. Τρικούπη το 1880, τον Οκτώβριο του 1880 ο βασιλιάς αναθέτει το σχηματισμό νέας κυβέρνησης ξανά στον Α. Κουμουνδούρο (εικ. 10). Ενώ η αντιπολίτευση ζητούσε τη βίαιη κατάληψη από τον ελληνικό στρατό των περιοχών που προβλέπονταν από τη διάσκεψη του Βερολίνου, ο Κουμουνδούρος φάνηκε ψύχραιμος προσπαθώντας να αποφύγει ένοπλη σύγκρουση με την Τουρκία, γιατί γνώριζε ότι θα ερχόταν αντιμέτωπος όχι μόνο με την οθωμανική αυτοκρατορία αλλά και με όλες τις ευρωπαϊκές δυνάμεις.²⁶

Τελικά, υπό την πίεση των Μεγάλων Δυνάμεων και με ενέργειες του τότε πρωθυπουργού Α. Κουμουνδούρου, πραγματοποιήθηκε το Μάρτιο του 1881 η διάσκεψη της Κωνσταντινούπολης, στην οποία αναγκάστηκε η Πύλη να υποχωρήσει ξεκινώντας την εκκένωση των εδαφών που παραχωρήθηκαν στην Ελλάδα. Στην Τουρκία αφηνόταν σχεδόν ολόκληρη η επαρχία της Ηπείρου, εκτός από την επαρχία της Άρτας, ενώ από την προσάρτηση της Θεσσαλίας εξαιρέθηκε η επαρχία Ελασσόνας (εικ. 11). Οι ελληνοτουρκικές συνομιλίες κατέληξαν σε δύο συμβάσεις, το Μάιο και τον Ιούνιο του 1881, με τις οποίες καθορίστηκαν τα νέα σύνορα των δυο κρατών.²⁷

²⁶ Ευ. Κωφός, *ό. π.*, σ. 349–353, 364–365 · Κ. Αιλιανός, *Η Αυστρο-Ουγγαρία και η προσάρτηση της Θεσσαλίας και της Ηπείρου (1878–1881)*, Ι.Μ.Χ.Α., Θεσσαλονίκη 1988.

²⁷ Ευ. Κωφός, *ό. π.*, σ. 364–365 · Α. Σφήκα-Θεοδοσίου, *Η προσάρτηση της Θεσσαλίας. Η πρώτη φάση στην ενσωμάτωση μιας ελληνικής επαρχίας στο Ελληνικό Κράτος (1881–1885)*, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 1989, σ. 17–22. Παρ' όλες τις εδαφικές υποχωρήσεις που χρειάστηκε να γίνουν από την πλευρά της Ελλάδας, θεωρείται ότι με την προσάρτηση της Θεσσαλίας δικαιώθηκε η πολιτική του Α. Κουμουνδούρου που μέχρι τότε κατηγορούνταν ως όργανο ξένων συμφερόντων. Από το 1911 η προτομή του κοσμεί την κεντρική πλατεία της Λάρισας.

IV. Η ΛΑΡΙΣΑ ΚΑΤΑ ΤΙΣ ΔΥΟ ΠΡΩΤΕΣ ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΠΡΟΣΑΡΤΗΣΗ

*«Η Λάρισα ωστόσο διατηρεί τη μουσουλμανική φυσιογνωμία της[...]. Και όσο και αν κινούνται γύρω τους οι Έλληνες, οι Τούρκοι λαγοκοιμούνται, όπως άλλοτε, στον ίσκιο των ετοιμόρροπων τζαμιών της, ενώ η ζέστη πέφτει βαριά πάνω στο ξερό έδαφος».*²⁸

Από τις εντυπώσεις του Ρ. Monceax για τη Λάρισα μετά την προσάρτηση [Ρ. Monceax «Ταξίδι στη Θεσσαλία», μτφρ. Η. Ρ. Corrieu, σχόλια Κ. Σπανός, *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τ. 36, Λάρισα 1999, σ. 62.]

«Εφθάσαμεν εις την Λάρισαν. Την Λάρισαν την νέαν, την ανοικτόδρομον, [...] την ξετουρκισθείσαν, την Λάρισαν με το ευρύ της μέλλον... Η Λάρισα κτίζεται. Όλα γίνονται τώρα[...]Σχεδόν και οι άνθρωποι, διότι η Λάρισα είναι χωρίς Λαρισινούς. Βλέπεις Αθηναίους, Πελοποννησίους, Στερεοελλαδίτας, Οθωμανούς, Εβραίους, Βλάχους, Γκέγκηδες, Ιταλούς, Φράγκους, Κωνσταντινουπολίτας, μόνον Λαρισινούς δεν βλέπεις. Πού είναι; Γίνονται. Βράζουν. Μέσα εις την ανθρωποχύτραν της νέας δημιουργίας....»

Από το κείμενο του Βλ. Γαβριηλίδη, εκδότη της εφημερίδας *Ακρόπολις*, με τις εντυπώσεις του από την επίσκεψή του στη Λάρισα το 1892 [Γ. Γουργιώτης, *Μικρά Μελετήματα*, Αθήνα 2000, σ. 115–116]

A. Η απελευθέρωση της πόλης (31/8/1881)

Μετά την οριστική απόφαση για την προσάρτηση της Θεσσαλίας στο ελληνικό κράτος, η τουρκική κυβέρνηση συνέστησε στους Τούρκους να εγκαταλείψουν την πόλη και να μετακινηθούν προς την Ελασσόνα. Για την εγκατάλειψη της Θεσσαλίας από τον οθωμανικό πληθυσμό, η τουρκική κυβέρνηση διέθεσε 300 άμαξες και μίσθωσε 2.000 ζώα για τη μεταφορά ανθρώπων, σκευών και επίπλων. Καραβάνια ολόκληρα με αποσκευές διέσχιζαν τη Θεσσαλία καθ' όλη τη διάρκεια του καλοκαιριού του 1881. Ταυτόχρονα, ο τουρκικός στρατός αποχώρησε από τα προσαρτώμενα εδάφη και είτε προχώρησε προς την Ελασσόνα, είτε μεταφέρθηκε με ατμόπλοια από το Βόλο σε άλλα λιμάνια της οθωμανικής Αυτοκρατορίας.²⁹

Τον Αύγουστο του 1881 ο ελληνικός στρατός με επικεφαλής τον υποστράτηγο Σκ. Σούτσο (εικ. 12–13) και τον αρχηγό του Γενικού Επιτελείου

²⁸ Ρ. Monceax, «Ταξίδι στη Θεσσαλία», μτφρ. Η. Ρ. Corrieu, σχόλια Κ. Σπανός, *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τ. 36, Λάρισα 1999, σ. 62· Ν. Παπαθεοδώρου, «Η Λάρισα στα χαρακτηριστικά...», ό. π., σ. 106.

²⁹ Γ. Ζιαζιάς, *Η Λάρισα από την απελευθέρωση μέχρι το 1950*, Λάρισα 2004, σ. 10· Κ. Ανδρουλιδάκης, ό. π., σ. 29–31.

ταγματάρχη Κ. Ισχύμαχο πέρασε τα ελληνοτουρκικά σύνορα που βρίσκονταν πάνω στο βουνό Όθρυς, κατέβηκε στα Τρίκαλα και μπήκε στη Λάρισα στις 31 Αυγούστου, από την πύλη των Τρικάλων, στο ύψος του σημερινού Στρατιωτικού Νοσοκομείου.³⁰ Ο πολιτικός διοικητής της πόλης, ο αλβανός Χαλήλ Πασάς, σεβόμενος τα όσα είχαν συμφωνηθεί παρέδωσε τη διοίκηση της Λάρισας στους Έλληνες, τερματίζοντας έτσι τη μακράιωνη τουρκική κατοχή της και σηματοδοτώντας την αρχή μιας νέας περιόδου.³¹

Αναπαράσταση της ημέρας της απελευθέρωσης της πόλης έχουμε από το διευθυντή της εφημερίδας *Μικρά*, Θρ. Μακρή, που αν και έζησε και ο ίδιος τα γεγονότα ως παιδί, βασίζει για μεγαλύτερη ακρίβεια την αφήγησή του στις μαρτυρίες δύο γηραιών Λαρισαίων, του Αθανασίου (Παπαζήση) Όθωνα και του Αριστοτέλη Όθωνα.³²

Μια τέτοια μέρα ήταν φυσικό να κυριαρχεί η παρουσία της ελληνικής σημαίας ως εθνικού συμβόλου. Εκτός από τη μεγάλη ελληνική σημαία που υψώθηκε στο διοικητήριο της κεντρικής πλατείας, σημαίες υψώθηκαν, επίσης, σε σπίτια και καταστήματα, δίνοντας μια γιορτινή όψη στην πόλη.³³ Οι Λαρισαίοι είχαν επίσης προμηθευτεί κούκους (σκούφους) μαύρους, σε αντικατάσταση των κόκκινων, από τη στιγμή που πληροφορήθηκαν τις αποφάσεις των Μεγάλων Δυνάμεων. Ο συμβολισμός ήταν προφανής: οι κάτοικοι της πόλης ήταν αποφασισμένοι να αποτινάξουν το οθωμανικό παρελθόν τους και να δηλώσουν με κάθε τρόπο τη νέα τους ταυτότητα.

³⁰ Γ. Ζιαζιάς, *Η Λάρισα από την απελευθέρωση...*, ό. π., σ. 10. Ο Σκ. Σούτσος έχει συνδέσει το όνομά του με την προσάρτηση της Θεσσαλίας. Γεννήθηκε στο Βουκουρέστι, το επώνυμό του όμως παραπέμπει στην ομώνυμη αρχοντική οικογένεια της Κωνσταντινούπολης. Ανέλαβε το υπουργείο Στρατιωτικών το 1870 και κατά τα απελευθερωτικά κινήματα του 1878 εισέβαλε στη Θεσσαλία ως επικεφαλής στρατιωτικού σώματος για να ενισχύσει τους επαναστάτες. Το 1881 έγινε Γενικός Επιθεωρητής Στρατού και στη συνέχεια Αυλάρχης του Γεωργίου Α'.

³¹ Θ. Παλιούγκας, τ. Α', ό. π., σ. 72. Στρατιωτικός διοικητής της πόλης ήταν ο Χιντέτ Πασά, που είχε διαδεχθεί το Ριζά πασά, από τον οποίο τυπικά ο Σκ. Σούτσος παρέλαβε τη διοίκηση της πόλης. Βλ. Α. Θεοδοσίου-Σφήκα, ό. π., σ. 36.

³² Η περιγραφή δημοσιεύτηκε σε φύλλο της εφημερίδας *Νέα Ημέρα* στις 29/9/1935, με αφορμή τις πανθεσσαλικές γιορτές για την 50τηρίδα της απελευθέρωσης της Θεσσαλίας που είχε οργανώσει η Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία των Θεσσαλών.

³³ Μάλιστα, σύμφωνα με πληροφορίες του Θρ. Μακρή, που μεταφέρει στο βιβλίο του ο Β. Καλογιάννης, όταν ο τούρκος διοικητής Χικμέτ –πρόκειται προφανώς για λανθασμένη μεταφορά του ονόματος Χιντέτ (Hidayet)– περνούσε τη γωνία των σημερινών οδών Κύπρου και Παπαναστασίου, σκεπάστηκε από μια μεγάλη ελληνική σημαία την ώρα που την κρεμούσε ένας Λαμιώτης. Ενοχλημένος ο Τούρκος γύρισε και του είπε: «Ιστέκα, μπρε τζάνουμ, να περάσω πρώτα εγώ και ύστερα βάλε ντέκα παντιέρες.» (Στάσου, βρε παιδί μου, να περάσω πρώτα εγώ και ύστερα βάλε δέκα σημαίες). Η πληροφορία αυτή, αν βέβαια αληθεύει, δείχνει τον ενθουσιασμό των Ελλήνων αλλά κυρίως το ήπιο κλίμα μέσα στο οποίο έγιναν οι εκδηλώσεις για την απελευθέρωση της πόλης. Βλ. Β. Καλογιάννης, *Η χρυσή βίβλος του Δήμου Λαρίσης. Από τη Μακράιωνη Ιστορία της Θεσσαλικής πρωτεύουσας*, Λάρισα 1963, σ. 65–68.

Τις τελευταίες μέρες πριν την είσοδο του ελληνικού στρατού στη Λάρισα οι τουρκικές δυνάμεις αποσύρθηκαν, ενώ το πρωί της Κυριακής όλοι ήταν από νωρίς σε αναμονή. Για την εντυπωσιακή είσοδο του στρατού είχε στηθεί μια ψηλή αφίδα στην πύλη των Τρικάλων. «Ο μακαρίτης φαρμακοποιός Κωνστ. Αστεριάδης, φορών κατάλευκον ωραίαν φουστανέλλαν, ο νεαρός τότε ιατρός Ευριπίδης Μακρής, κρατών πολύτιμον μεταξωτήν σημαίαν, ης ο σταυρός δια γνησίου χρυσού εκεντήθη υπό Λαρισαίων κυριών και δεσποινίδων, εξήλθον μετ' άλλων νέων μέχρι της παρά το Βαϊσλάρ θέσεως «Νταούλια» ή «τσατάλι» και υπεδέχθησαν Λόχον εισελθόντα [...]». Οι μαθητές και οι μαθήτριες της πόλης ήταν παρόντες, οι πρώτοι με μικρές σημαίες και οι δεύτερες με άνθη στα χέρια. Όταν ο στρατός πλησίασε, το πλήθος ξέσπασε σε «ουρανομήκεις ζητωκραυγάς». Οι εκδηλώσεις κορυφώθηκαν όταν έκανε την είσοδό του στην πόλη «ο αρχηγός της καταλήψεως» Σκ. Σούτσος πάνω σε ένα λευκό άλογο. «Ο στρατηγός κατελθών του ίππου ασπάζεται το Ευαγγέλιον και την δεξιάν του Μητροπολίτου, η δε διδασκάλισσα Αγγελική Σκόδρα με ηχηράν φωνήν προσφωνεί τον Σούτσον, τον οποίον και στεφανώνει διά στεφάνου δάφνης.» Το πλήθος δεν έπαυε να ζητωκραυγάζει, ενώ οι «κατά σειρά ιστάμενοι υδροφόροι (σακατζήδες)» πρόσφεραν νερό στους κουρασμένους στρατιώτες.³⁴

Σύμφωνα με την περιγραφή, το κλίμα μέσα στο οποίο έγινε η υποδοχή του στρατού ήταν εορταστικό, χωρίς να αναφέρονται αντιδράσεις ή εχθρικές εκδηλώσεις από το μουσουλμανικό στοιχείο. Οι ελληνικές αρχές, ωστόσο, ήταν ιδιαίτερα προσεκτικές, καθώς υπήρχε φόβος για συγκρούσεις. Κυκλοφορούσαν ανεπιβεβαίωτες φήμες ότι είχαν συγκεντρωθεί στην πόλη τούρκοι και αλβανοί παράνομοι, καθώς και κρατούμενοι που είχαν απολυθεί από τις φυλακές με σκοπό να προκαλέσουν επεισόδια και να πυρπολήσουν την πόλη. Τελικά, αποδείχθηκε ότι οι διαδόσεις αυτές ήταν αβάσιμες. Η κατάληψη της πόλης έγινε χωρίς επεισόδια και ο ενθουσιασμός του ελληνικού στοιχείου δεν οδήγησε σε παρεκτροπές. «Η αναταραχή που δημιουργήθηκε», έγραφε στην τελική έκθεσή του ο άγγλος υποστράτηγος E. Hamley, αρχηγός της βρετανικής αντιπροσωπείας στην επιτροπή οροθέτησης, «ακόμη και στις μεγάλες πόλεις, ήταν πολύ μικρότερη από εκείνη σε ένα αγγλικό δήμο μετά από εκλογικό αγώνα».³⁵ Προφανώς ο άγγλος αντιπρόσωπος υπερέβαλε, προκειμένου να δείξει ότι τηρήθηκε κάθε νομιμότητα και ότι έγιναν απόλυτα σεβαστοί οι όροι της εκκένωσης.

³⁴ Β. Καλογιάννης, *ό. π.*, σ. 65–68.

³⁵ Α. Σφήκα-Θεοδοσίου, *ό. π.*, σ. 18, 35–37.

Από τους εύπορους οθωμανούς, λίγοι μπέηδες– ο Λ. Αρσενίου τους υπολογίζει σε πενήντα– που είχαν γεννηθεί στη Θεσσαλία και την ένιωθαν ως πατρίδα τους δε θέλησαν να την εγκαταλείψουν. Κάποιοι από αυτούς μάλιστα ενεπλάκησαν στην πολιτική ζωή του τόπου, εξελέγησαν κατόπιν δήμαρχοι και βουλευτές, ενώ οι περισσότεροι έκαναν σημαντικές δωρεές στην πόλη.³⁶

Β. Σχέσεις Ελλήνων και Οθωμανών στην προσαρτημένη Θεσσαλία

Ο τρόπος με τον οποίο έγινε η προσάρτηση της Θεσσαλίας ήταν πολύ διαφορετικός σε σχέση με την απελευθέρωση της νότιας Ελλάδας που επιτεύχθηκε μέσα από ένοπλο αγώνα ετών και βίαιες συγκρούσεις. Εδώ η ελληνική κυβέρνηση ήθελε να κάνει μια επίδειξη πολιτισμένης συμπεριφοράς· δεν επιθυμούσε σε καμία περίπτωση να προκαλέσει τη δυσaréσκεια των οθωμανών κατοίκων της Θεσσαλίας, ακριβώς γιατί ήθελε να προσφέρει στις Μεγάλες Δυνάμεις απτές αποδείξεις του νέου «ευρωπαϊκού» χαρακτήρα της δικής της κυριαρχίας. Στόχος της, άλλωστε, ήταν μια πιθανή ικανοποίηση μελλοντικών εθνικών διεκδικήσεων.

Η συνθήκη για την εκχώρηση της Θεσσαλίας και την προσάρτησή της προέβλεπε τη διασφάλιση των δικαιωμάτων των μουσουλμάνων υπηκόων. Το ελληνικό κράτος αναλάμβανε την υποχρέωση να σέβεται τη ζωή, την τιμή και την περιουσία τους, ενώ ταυτόχρονα κατοχυρώνονταν η αυτονομία και η οργάνωση των μουσουλμανικών κοινοτήτων, καθώς και η διαχείριση των περιουσιακών τους στοιχείων. Όσον αφορά την ιδιοκτησία της γης, με το άρθρο 4 αναγνωρίζονταν οι οθωμανικοί τίτλοι ιδιοκτησίας και κατοχυρώνονταν τα δικαιώματα ιδιωτών και κοινοτήτων στην ιδιοκτησία τσιφλικιών, βοσκοτόπων και δασών, ενώ με την ίδια διάταξη διασφαλιζονταν τα περιουσιακά στοιχεία των θρησκευτικών και εκπαιδευτικών ιδρυμάτων (βακούφια). Τέλος, το ελληνικό κράτος υποχρεωνόταν να καλύψει ένα μέρος του δημόσιου χρέους της Τουρκίας, καθώς και να παραχωρήσει γενική αμνηστία–όπως άλλωστε και η Τουρκία– για πράξεις που είχαν γίνει υπέρ ή κατά της εκχωρήσεως της Θεσσαλίας στην Ελλάδα (άρθρα 10 και 17).³⁷

³⁶ Λ. Αρσενίου, *Το έπος των Θεσσαλών αγροτών και οι εξεγέρσεις τους 1881–1993*, Τρίκαλα 1994, σ. 25.

³⁷ Ευ. Κωφός, *ό. π.*, σ. 365. Για τις σχέσεις Ελλήνων και οθωμανών στην προσαρτημένη Θεσσαλία και κυρίως τις αγοροπωλησίες γης βλ. και Κ. Τσουμάνη, *Πολιτική αλλαγή και οικονομία: αγοροπωλησίες γης στην επαρχία Φαρσάλων (1881–1912)*, διπλωματική εργασία, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος 2006.

Οι μουσουλμάνοι κάτοικοι της Θεσσαλίας είχαν τόσο εντυπωσιαστεί από την ευγενική συμπεριφορά του στρατού απέναντί τους που δήλωναν ότι δεν επιθυμούσαν να μεταναστεύσουν. Σύμφωνα με τη συνθήκη που είχε υπογραφεί τους δινόταν η δυνατότητα μέσα σε μία τριετία να επιλέξουν μεταξύ της ελληνικής και οθωμανικής υπηκοότητας. Η ελληνική και η τουρκική αντίστοιχα κυβέρνηση προσπαθούσε να προσελκύσει, καθεμιά για λογαριασμό της, τους Οθωμανούς της Θεσσαλίας, καθώς μεταξύ τους υπήρχαν πολλοί που είχαν στην κατοχή τους μεγάλα οικονομικά κεφάλαια. Δεν είναι τυχαίο πως η Υψηλή Πύλη άρχισε χωρίς ουσιαστικό λόγο να τους απονέμει τίτλους και παράσημα. Παρόμοια τακτική εφάρμοσε και ο βασιλιάς Γεώργιος Α΄, κατά την περιοδεία του στη Θεσσαλία, αποβλέποντας σε κλίμα συναδέλφωσης και στον προσεταιρισμό τους στην τακτική του στέμματος.³⁸ Τον Οκτώβριο του 1881, όταν ο βασιλιάς πλησίαζε στη Λάρισα, βγήκαν να τον προϋπαντήσουν εννέα άμαξες με μπέηδες της πόλης. Οι μπέηδες κατέβηκαν από τις άμαξες και παρατάχθηκαν στην αριστερή πλευρά του δρόμου, ενώ ο βασιλιάς τους πλησίασε και είχε μαζί τους μια σύντομη συνομιλία.³⁹

Η αποδοχή του πολυπολιτισμικού χαρακτήρα της πόλης στο πρόσωπο των οθωμανών, όπως και των εβραίων κατοίκων της, φάνηκε άμεσα στους πρώτους μήνες μετά την κατάληψη. Το Δεκέμβριο του 1881 στην επίσημη τελετή εγκαινίων της θεσσαλικής σιδηροδρομικής γραμμής που έγινε στη Λάρισα, λίγο έξω από την «πύλη της Φαρσάλου» στο παλιό τείχος της πόλεως, μαζί με τον αγιασμό του μητροπολίτη απηύθυναν ευχές ο μουφτής και ο ραββίνος.⁴⁰

Στις βουλευτικές εκλογές που προκηρύχθηκαν στις 20 Δεκεμβρίου του 1881, τις πρώτες μετά την απελευθέρωση της Θεσσαλίας, η Λάρισα ήταν η μόνη από τις θεσσαλικές επαρχίες που εξέλεξε δύο τούρκους βουλευτές, σε σύνολο τεσσάρων βουλευτών. Στη Βουλή πλέον αντιπροσωπεύονταν από τον Α. Ζαρμάνη, Κ. Ισχόμαχο, Σερίφ Βέη και Χαλίλ Δερβίς Βέη.⁴¹

Πρώτος δήμαρχος της ελεύθερης Λάρισας υπήρξε ο οθωμανός μεγαλοκτηματίας Χασάν Ετέμ εφέντης Καντήρ Αγάς. Ο Ετέμ Καντήραγας, που είχε

³⁸ Μ. Κλιάφα, *Τρίκαλα. Από το Σεϊφουλλάχ ως τον Τσιτσάνη. Οι μεταμορφώσεις μιας κοινωνίας όπως αποτυπώθηκαν στον τύπο της εποχής*, τ. Α΄ (1881–1910), Αθήνα 1996, σ. 22–23· Α. Σφήκα- Θεοδοσίου, *ό. π.*, σ. 29.

³⁹ Β. Καλογιάννης, *ό. π.*, σ. 83. Την πληροφορία την έχει αντλήσει από φύλλο της εφημερίδας *Αιών*.

⁴⁰ Κ. Ανδρουλιδάκης, *Οι Θεσσαλικοί Σιδηρόδρομοι (1881–1955)*, Μουσείο Φωτογραφίας «Χρήστος Καλεμερκής» Δήμου Καλαμαριάς, Θεσσαλονίκη 2002, σ. 44. Για τους θεσσαλικούς σιδηροδρόμους βλ. παρακάτω σ. 27–32.

⁴¹ Λ. Αρσενίου, *Το έπος των Θεσσαλών αγροτών...*, *ό. π.*, σ. 39.

διατελέσει δήμαρχος κατά τα τελευταία χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας, χάρη στα φιλελληνικά του αισθήματα, επαναδιορίσθηκε ως υπηρεσιακός δήμαρχος από το ελληνικό κράτος που επεξέτεινε τις πολιτικές δικαιοδοσίες του από τη Λάρισα σε όλη την ελεύθερη Θεσσαλία. Ανήκε στη γενιά του κατακτητή της Θεσσαλίας Γαζή Τουρχάν και τα αξιώματα στην οικογένειά του ήταν κατά κάποιο τρόπο κληρονομικά. Ο Καντήραγας παραιτήθηκε ο ίδιος από τη θέση του το 1882, σκοπεύοντας να μεταναστεύσει στην Κωνσταντινούπολη. Διέθετε μεγάλη προσωπική περιουσία και πριν εγκαταλείψει την πόλη προχώρησε με επίσημη συμβολαιογραφική πράξη σε μεγάλες δωρεές προς αυτή, όπως η δωρεά του μεγάρου του προς το δήμο Λάρισας με τον όρο στο χώρο του να ανεγερθεί εκκλησία που επίμονα ζητούσαν από χρόνια να αποκτήσουν οι κάτοικοι της σημερινής συνοικίας του Αγ. Κωνσταντίνου.⁴² Η κίνησή του αυτή εντυπωσιάζει, καθώς ξεπερνά τα όρια της απλής ανεξιθρησκίας και δείχνει έμπρακτο ενδιαφέρον για τις θρησκευτικές ανάγκες του αλλόθρησκου στοιχείου, ενδιαφέρον που δε μπορεί να αποδοθεί απλά σε πολιτικές σκοπιμότητες.

Οι εγκάρδιες σχέσεις του Καντήραγα με την ελληνική πολιτική ηγεσία φαίνονται από τις φιλοφρονήσεις που αντάλλαξαν ο δήμαρχος της πόλης με το βασιλιά Γεώργιο Α΄, όταν ο δεύτερος επισκέφθηκε την απελευθερωμένη πόλη. Τα λόγια με τα οποία προσφώνησε το βασιλιά δείχνουν ειλικρινή υποταγή και πλήρη αποδοχή της νέας διοίκησης. Εκπροσωπώντας τους δημότες ως άρχοντας της πόλης εκφράζει «τα αισθήματα βαθέος σεβασμού, πίστεως και αφοσιώσεως απάντων ανεξαιρέτως των κατοίκων της πρωτεύουσας ταύτης της Θεσσαλίας, ην η Θεία Πρόνοια ηυδόκησε να θέση ειρηνικώς και αναιμάκτως υπό το πατρικόν σκήπτρον [...]» Σε ανάλογο ύφος είναι και η αντιφώνηση του βασιλιά, ο οποίος μάλιστα παρασημοφόρησε το δήμαρχο Καντήραγα Εφένδη και συνεχάρη το Δημοτικό Συμβούλιο του— το οποίο αποτελούνταν από δύο Έλληνες, τρεις Τούρκους και έναν Εβραίο.⁴³

Ανάλογη ήταν και η κατάσταση στη γειτονική Καρδίτσα. Το 1882 δήμαρχος της Καρδίτσας ήταν ο Καχριμάν Μπέης, που η τοπική εφημερίδα *Καρδίτσα* σε κύριο άρθρο της τον επαινεί γιατί μερίμνησε για τη στέγαση του δημοτικού σχολείου της πόλεως. Όταν τον Απρίλιο του 1884 ο Γεώργιος ο Α΄ επισκέφτηκε τα Τρίκαλα έμεινε

⁴² Β. Καλογιάννης, *ό. π.*, σ. 113–114. Πράγματι, μετά την αναχώρηση του Ετέμ Καντήραγα από την πόλη, ο δήμος ανέγειρε εκεί τον ιερό ναό των αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης και τον υπόλοιπο χώρο τον διέθεσε για την ανέγερση του 5^{ου} Δημοτικού Σχολείου και την κατασκευή μιας πλατείας. Ο Β. Καλογιάννης παραθέτει αυτολεξεί και την αντίστοιχη συμβολαιογραφική πράξη.

⁴³ Β. Καλογιάννης, *ό. π.*, σ. 114–115.

στα σπίτια δύο μπέηδων, προφανώς γιατί ήταν τα μόνα που διέθεταν τις ανέσεις που ήταν απαραίτητες για μια βασιλική φιλοξενία.⁴⁴

Το ελληνικό κράτος επιθυμούσε να συγκρατήσει την αναχώρηση του τουρκικού στοιχείου, γιατί αυτή είχε ως αποτέλεσμα μεγάλη διαρροή κεφαλαίου προς το εξωτερικό.⁴⁵ Συχνά δημοσιεύονταν εκκλήσεις προς τους Τούρκους που έφευγαν να μην εγκαταλείψουν την πατρίδα και την περιουσία τους. Στα γενικότερα μέτρα για τη βελτίωση της εκπαίδευσης που πρότεινε η *Καρδίτσα* ζητούσε και την ίδρυση οθωμανικών σχολείων. Στον τοπικό τύπο της εποχής υπάρχουν και άρθρα σχετικά με τις θρησκευτικές τελετές των μωαμεθανών, που κάποιες φορές συνοδεύονται από σύσταση στους χριστιανούς αναγνώστες να μην ενοχλούν τους συμπολίτες τους στην εκτέλεση των θρησκευτικών τους καθηκόντων. Στα πλαίσια αποφυγής προστριβών με το οθωμανικό στοιχείο γίνεται ακόμη και η επισήμανση ότι σε τόπο όπου κατοικούν οθωμανοί δεν πρέπει να παίζονται έργα με εθνική υπόθεση.⁴⁶

Όσον αφορά τους χριστιανούς της Θεσσαλίας, αυτοί μετά την προσάρτηση της περιοχής τους στο ελληνικό κράτος προσδοκούσαν μια ιδιαίτερα ευνοϊκή μεταχείριση – πολλές φορές και άνιση σε σχέση με τους εναπομείναντες μουσουλμάνους της περιοχής. Σύντομα όμως απογοητεύτηκαν διαπιστώνοντας την αυστηρότητα της νέας διοίκησης απέναντί τους προκειμένου να επιβάλει πειθαρχία. Σε κάποιες περιπτώσεις, μάλιστα, οι χριστιανοί κάτοικοι της περιοχής ένιωθαν αδικημένοι θεωρώντας ότι για λόγους πολιτικής οι οθωμανοί αντιμετώπιζονταν από τις αστυνομικές αρχές με μεγαλύτερη επιείκεια για παραβάσεις του νόμου. Ήταν δύσκολο να αποδεχτούν ότι οι ίδιοι μπορούσαν «να ξυλίζονται, [να] φυλακίζονται και [να] υβρίζονται ως παραβάται δήθεν αστυνομικών διατάξεων, ενώ την ίδια στιγμή οι Μωαμεθανοί έχαιραν της ανοχής των αστυνομικών αρχών». Ήδη το Σεπτέμβριο του 1881, σε εφημερίδα των Τρικάλων δηλώνεται η δυσaráσκεια των χριστιανών για τη συμπεριφορά των νέων αρχών. «[...] Το στάδιον των διαχύσεων παρήλθε και η πραγματικότητα απέδειξε ότι και πάλιν ιερεμιάδες κατασκευάζονται. Οι νέαι Αρχαί εξακολουθούν την τετριμμένην οδόν μεταχειρισθείσαι τον μισελληνισμόν και το

⁴⁴ Ε.-Α. Σταυροπούλου, «Οι πρώτες εφημερίδες της Καρδίτσας και των Τρικάλων μετά την προσάρτηση της Θεσσαλίας (1881)», Αντίτυπο από τα Πρακτικά του Α' Συνεδρίου Θεσσαλικών Σπουδών, *Θεσσαλικά Χρονικά*, τ. ΙΓ', Αθήνα 1980, σ. 439–440.

⁴⁵ Τελικά, η μετανάστευση των μουσουλμάνων δεν ανακόπηκε, παρά τις ελληνικές προσπάθειες για τη δημιουργία κλίματος εμπιστοσύνης και ασφάλειας. Το μόνο που καθυστέρησε την αποχώρηση του τουρκικού στοιχείου, ιδίως σε κάποιες περιπτώσεις γαιοκτημόνων, ήταν η πώληση της ακίνητης περιουσίας τους σε καλή τιμή. Βλ. Α. Σφήκα-Θεοδοσίου, *ό. π.*, σ. 173.

⁴⁶ Ε.-Α. Σταυροπούλου, *ό. π.*, σ. 440. Η συγγραφέας βασίζεται σε δημοσιεύματα εφημερίδων των Τρικάλων και της Καρδίτσας τα έτη 1882–1885.

μεταξύ των Οθωμανών και χριστιανών χάσμα διά να εξασφαλίσωσι την συνδρομήν εκείνων προς εκλογικούς σκοπούς». ⁴⁷

Η φυγή των εύπορων οθωμανών, η οικονομική δύναμη των οποίων βασιζόταν κυρίως στην γαιοκτησία, άνοιξε και ένα άλλο ζήτημα. Η γη που ανήκε σε Τούρκους μεγαλοκτηματίες ήρθε στα χέρια Ελλήνων κεφαλαιούχων. Ήδη, από τη στιγμή που είχε γίνει γνωστή η επιδίκαση της Θεσσαλίας στο ελληνικό κράτος, πολλοί Τούρκοι της Λάρισας δυσφορώντας με την αλλαγή αυτής της κατάστασης, άρχισαν να μεταναστεύουν προς την Ελασσόνα, την Κωνσταντινούπολη και τη Σμύρνη, πουλώντας τις γαιοκτησίες τους σε ντόπιους Έλληνες ή σε χρηματιστές και μεγαλεμπόρους του παροικιακού ελληνισμού όπως στον Στεφάνοβικ, τους αδερφούς Ζάππα, τους αδερφούς Χαροκόπου κ.ά. ⁴⁸

Μέσα σε αυτό το κλίμα αγορών επωφελήθηκαν και αγόρασαν και μερικοί άλλοι Έλληνες ορεινά και ημιορεινά χωριά, με καλλιέργειες και δάση, που τα είχε βαφτίσει ο Αλή πασάς «τσιφλίκια» του, ενώ αποτελούσαν ανέκαθεν κεφαλοχώρια με οικογενειακή ιδιοκτησία. Πλούσιοι Θεσσαλοί έμποροι, μεγαλοκτηνοτρόφοι και νομάδες αλλά και άλλοι Έλληνες νομάδες από την Ήπειρο και τη Μακεδονία αγόρασαν βοσκοτόπους, έκτασης εκατοντάδων μέχρι και χιλιάδων στρεμμάτων ο καθένας τους. ⁴⁹

Η κυβέρνηση Τρικούπη ευνοώντας την εισαγωγή κεφαλαίων από το εξωτερικό παραμέρισε τα δικαιώματα της αγροτικής τάξεως. ⁵⁰ Οι νέοι ελληνικοί κανονισμοί αντίθετα με το παραδοσιακό οθωμανικό δίκαιο θέσπιζαν τη σύναψη ετήσιων συμβολαίων ανάμεσα στους ιδιοκτήτες και τους καλλιεργητές. Έτσι οι χωρικοί αντιμετώπιζαν συνεχώς τον κίνδυνο της εξώσεως από τα κτήματα, ενώ παράλληλα επιβαρύνθηκαν με την επιβολή νέων φόρων. ⁵¹ Η αντιπαλότητα που υπήρχε μεταξύ του οθωμανού γαιοκτήμονα και του χριστιανού κολίγου πέρασε, μετά την προσάρτηση της Θεσσαλίας, στο επίπεδο έλληνα γαιοκτήμονα και ομοεθνή του κολίγου με πολύ πιο έντονο χαρακτήρα.

⁴⁷ Μ. Κλιάφα, *Τρίκαλα...*, τ. Α', ό. π., σ. 22–23. Τα παραθέματα ανήκουν στην ημερήσια εφημερίδα των Τρικάλων *Αιών*.

⁴⁸ Θ. Παλιούγκας, τ. Α', σ. 72.

⁴⁹ Λ. Αρσενίου, *Το έπος των Θεσσαλών αγροτών...*, ό. π., σ. 24. Για το θέμα των τσιφλικιών της Θεσσαλίας και το αίτημα του αναδασμού της γης βλ. παρακάτω σ. 102–106.

⁵⁰ Ο Τρικούπης έλπιζε ότι οι κεφαλαιούχοι ομογενείς θα στήριζαν το εκσυγχρονιστικό του έργο. Άργησε να διαπιστώσει ότι δεν υπήρχε τέτοια πρόθεση από την πλευρά τους.

⁵¹ Ε.-Λ. Σταυροπούλου, ό. π., σ. 440–441.

Γ. Οι πρώτες άμεσες αλλαγές στην πολιτική, κοινωνική και οικονομική ζωή της πόλης

Μετά την προσάρτηση η πόλη αρχίζει να αναπτύσσεται πληθυσμιακά, κοινωνικά και οικονομικά, παρόλο που η αναχώρηση του τουρκικού πληθυσμού και ιδίως των εύπορων αγάδων και μπέηδων αποτέλεσε προσωρινά πλήγμα για την οικονομική ζωή της. Στη γενικότερη ανάπτυξη συνετέλεσε η σταδιακή αύξηση του πληθυσμού, καθώς στην πόλη εγκαταστάθηκαν κάτοικοι των γύρω ορεινών περιοχών. Εγκαταστάθηκαν, επίσης, πολλοί Πελοποννήσιοι ιδίως γύρω στο 1890, όπως και πολλές οικογένειες από άλλα μέρη της επικράτειας –για παράδειγμα οι οικογένειες Β. Φίλιου, Θ. Ιατροπούλου, Γ. Γρυπάρη, Ν. Καραστεργίου, Π. Σκαμβούγερα, Π. Κτενά, Ν. Αρσενίδου και Ε. Ιατρίδου. Επρόκειτο για οικογένειες δικηγόρων, οι οποίοι είχαν αναλάβει υποθέσεις μπέηδων και άλλων Τούρκων, από τους οποίους αγόρασαν σε πολύ χαμηλές τιμές σπίτια, μαγαζιά και αγροκτήματα, όταν οι δεύτεροι αναχώρησαν για την Τουρκία.⁵²

Σημαντικός, επίσης, παράγοντας που τόνωσε την οικονομική κίνηση της Λάρισας ήταν και η εγκατάσταση στρατιωτικών μονάδων Πεζικού, Ιππικού και Πυροβολικού και, κυρίως, η οικοδόμηση των στρατώνων της πόλης το 1884, εκεί όπου σήμερα βρίσκεται η 1^η Στρατιά και το στρατόπεδο Πλαστήρα. Τις στρατιωτικές μονάδες της Λάρισας επισκέπτονταν συχνά ο βασιλιάς Γεώργιος ο Α΄, οι πρίγκιπες και πολλοί επίσημοι, ιδίως όταν ο στρατός έκανε γυμνάσια. Από το 1882 που ο βασιλιάς επισκέφθηκε για πρώτη φορά τη Λάρισα και έγινε δεκτός με ενθουσιασμό μέχρι τη δολοφονία του το 1913, επισκεπτόταν την πόλη τακτικά και έμενε στο παλάτι της πλατείας Ανακτόρων.⁵³

Όσον αφορά την πολιτική ζωή στη νεοπροσαρτηθείσα περιοχή της Θεσσαλίας, στις πρώτες εκλογές στη Θεσσαλία το Δεκέμβριο του 1881 οι υποψήφιοι δεν ήταν ενταγμένοι σε πολιτικά κόμματα. Γι' αυτό οι προεκλογικές τους ανακοινώσεις περιλάμβαναν μόνο διαβεβαιώσεις γενικού ενδιαφέροντος για την περιοχή. Με δεδομένο την απειρία των εκλογέων που πρώτη φορά ψήφιζαν και τις προσπάθειες για χειραγωγή τους με βάση τα συμφέροντα της εποχής, έγινε μια μάλλον συνετή κατανομή ψήφων.⁵⁴ Ο Κουμουνδούρος υπήρξε ο μεγάλος νικητής των εκλογών, όμως οι ιδιοκτήτες των τσιφλικιών επειδή έβλεπαν τις διαθέσεις του ως

⁵² Γ. Ζιαζιάς, *Η Λάρισα από την απελευθέρωση μέχρι το 1950*, Λάρισα 2004, σ. 17.

⁵³ Γ. Ζιαζιάς, *Η Λάρισα από την απελευθέρωση...ό. π.*, σ. 18–19.

⁵⁴ Α. Σφήκα-Θεοδοσίου, *ό. π.*, σ. 53–54.

προς το θέμα των μεγάλης γαιοκτησίας, για να αποτρέψουν τον κίνδυνο απαλλοτρίωσης των γαιών τους, κατέφυγαν σε μια συνωμοσία εναντίον του. Με το μέρος τους τάχθηκαν τα ανάκτορα, ο αρχηγός της αντιπολίτευσης Δ. Ράλλης και ο Χ. Τρικούπης, διάδοχος του Κουμουνδούρου στο κόμμα του. Με μια σειρά ενεργειών και ενθαρρύνοντας ένα κλίμα αρνητικό για τον Κουμουνδούρο οι αντίπαλοί του συγκρότησαν πλειοψηφία και ανάγκασαν τον Γεώργιο Α΄ να παύσει τον Κουμουνδούρο και να διορίσει στη θέση του το 1882 ως πρωθυπουργό το Χ. Τρικούπη. Πικραμένος ο Κουμουνδούρος πέθανε ένα χρόνο αργότερα.⁵⁵

Στη Λάρισα αυτοί που αναμείχθηκαν στην πολιτική αμέσως μετά την απελευθέρωση του 1881, ήταν κυρίως δικηγόροι και γιατροί που είχαν εγκατασταθεί στη Θεσσαλία ερχόμενοι από τη νότια Ελλάδα ή αξιωματικοί που είχαν υπηρετήσει το θεσσαλικό απελευθερωτικό αγώνα.⁵⁶

Ο ποιητής Γ. Σουρής, σατιρίζοντας τους εκλογικούς αγώνες της εποχής του, στις θεσσαλικές επαρχίες και ιδιαίτερα τη Λάρισα ως κέντρο της εκλογικής διαμάχης, επισημαίνει την ένταση της εκλογικής πάλης και σημειώνει ονόματα πολιτευτών της περιοχής.

«Στη Λάρισα που στάθηκε
μπροστά στους Τούρκους βράχος
Βρυχάται Πιπινόπουλος, Φίλιος, Μακρής και Ζάχος
Και μες στο Βόλο τον τρανό, που τώρα ακόμη τρέμει
Μήπως μια μέρα ξαναδεί τον Τούρκο τον Ετέμη,
Τ' αρματωλίκια πολεμούν Καρτάλη και Τοπάλη,
Κι είν' αιματώδης πάλη [...]

Κατά τη μεταβατική αυτή περίοδο που η Θεσσαλία περνά από την οθωμανική στην ελληνική κυριαρχία δημιουργείται προσωρινά ένα κενό εξουσίας. Για ένα διάστημα δε λειτουργεί στην περιοχή καμία αρχή, καθώς η νέα κρατική εξουσία χρειάζεται μια πίστωση χρόνου προκειμένου να οργανωθεί.⁵⁸ Η υπαγωγή της Θεσσαλίας στην κεντρική διοίκηση της χώρας μετά την προσάρτησή της σήμανε την

⁵⁵ Λ. Αρσενίου, *Το έπος των Θεσσαλών αγροτών...*, ό. π., σ. 40–41. Σύμφωνα με την *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος* του Σπ. Μαρκεζίνη, το «να ευρεθί ο Κουμουνδούρος εις θέσιν απολογουμένου, διότι επί των ημερών του εμεγάλωσεν η πατρίς του, είναι ομολογουμένως μελαγχολικόν και παράδοξον». Βλ. Λ. Αρσενίου, *Το έπος των Θεσσαλών αγροτών...*, ό. π., σ. 41.

⁵⁶ Β. Καλογιάννης, ό. π., σ. 111.

⁵⁷ Β. Καλογιάννης, ό. π., σ. 102.

⁵⁸ Βλ. και παρακάτω σ. 107 για την έξαρση του ληστρικού φαινομένου αυτή την περίοδο, ακριβώς λόγω της έλλειψης διοικητικής και αστυνομικής εξουσίας. Α. Σφήκα- Θεοδοσίου, ό. π., σ. 136.

κατάλυση της τοπικής αυτοδιοίκησης των κοινοτήτων. Για το λόγο αυτό, η ελληνική κυβέρνηση, προχώρησε εσπευσμένα στη θέσπιση νομοθετημάτων προκειμένου να κατοχυρώσει τη νέα ελληνική διοίκηση στις προσαρτημένες περιοχές. Τα διατάγματα αφορούσαν δημοσιοοικονομικά ζητήματα όπως την παιδεία, την κοινωνική πρόνοια, τη λειτουργία των δικαστηρίων, των τηλεγραφείων και ταχυδρομείων αλλά και την οργάνωση της εμπορικής ναυτιλίας για πόλεις που είχαν πρόσβαση σε θάλασσα όπως ο Βόλος. Η κυβέρνηση, θέλοντας να αξιοποιήσει γρήγορα τις προοπτικές που παρείχε η Θεσσαλία, πρόθεση που ενισχύεται και από την ανάγκη ηθικής και οικονομικής συμπαράστασης στις ελληνικές περιοχές που απελευθερώθηκαν από τον τουρκικό ζυγό ύστερα από μακροχρόνιους αγώνες, ξεκίνησε άμεσα την επιχείρηση για την κατασκευή συγκοινωνιακών έργων. Είναι χαρακτηριστικό ότι κατά την ημερομηνία δημοσίευσης του διατάγματος για την κατασκευή της αμαξιτής οδού που θα συνέδεε τη Λάρισα με το Βόλο, δηλαδή στις 9 Σεπτεμβρίου 1881, είχε μόλις απελευθερωθεί η Λάρισα, ενώ ο Βόλος, η τελευταία θεσσαλική πόλη από την οποία θα αποχωρούσαν οι Τούρκοι, απελευθερώθηκε δύο μήνες αργότερα (2 Νοεμβρίου). Με ανάλογους ρυθμούς προχώρησαν και οι προσπάθειες στον τομέα των σιδηροδρομικών συγκοινωνιών.⁵⁹

Παράλληλα, το 1882, λόγω της ανάγκης για την οικονομική ανάπτυξη των απελευθερωμένων ελληνικών περιοχών και για κυκλοφορία ελληνικού νομίσματος σε αυτές, ιδρύθηκε μια καινούργια τράπεζα, η Τράπεζα Ηπειροθεσσαλίας. Σαν έδρα της είχε το Βόλο και δημιουργήθηκε από Γάλλους και Έλληνες κεφαλαιούχους με επικεφαλής τον Α. Συγγρό (εικ. 14). Η Τράπεζα Ηπειροθεσσαλίας ήταν προνομιούχος, όπως και η Ιονική το 1864 – είχε δηλαδή από το κράτος δικαίωμα έκδοσης και κυκλοφορίας χαρτονομίσματος στις «νέες χώρες», όπως τότε ονομάζονταν τα απελευθερωμένα πια ελληνικά εδάφη. Η τράπεζα που είχε την έδρα της στο Βόλο υπέστη τεράστιες καταστροφές κατά την προσωρινή κατάληψη της Θεσσαλίας από τους Τούρκους το 1897. Έτσι, έχασε την αξιοπιστία της μετά το θάνατο του ιδρυτή της Α. Συγγρού το Φεβρουάριο του 1899 και συγχωνεύθηκε με την Εθνική Τράπεζα στις 20 Νοεμβρίου του 1899.⁶⁰

⁵⁹ Κ. Ανδρουλιδάκης, *ό. π.*, σ. 34

⁶⁰ Γ. Καλλίτσης – Ν. Βασιλειάδης (επιμ.), *Ένα νόμισμα για την Ευρώπη: από το ήλεκτρο στο ευρώ*, Ένωση Ελληνικών Τραπεζών, Αθήνα 2001, σ. 20, 22.

Δ. Η πόλη μέσα από περιγραφές περιηγητών στα τέλη του 19^{ου} αιώνα

Το 1881 με την προσάρτηση της Θεσσαλίας πολλοί Ευρωπαίοι περιηγητές αλλά και Έλληνες από την Αθήνα καταφθάνουν στην περιοχή, επιθυμώντας να γνωρίσουν από κοντά τη νέα επαρχία που περιλαμβανόταν πλέον στα σύνορα της Ελλάδας.⁶¹ Η παρουσία τους γίνεται πιο έντονη κατά την περίοδο του ατυχούς ελληνοτουρκικού πολέμου του 1897, όταν φθάνουν στη Λάρισα δημοσιογράφοι και εικαστικοί καλλιτέχνες από όλον τον κόσμο για να καλύψουν με τις ανταποκρίσεις και τα σχέδιά τους τις πολεμικές επιχειρήσεις και την έντονη κινητικότητα που επικρατεί (εικ. 15). Όσον αφορά τους ευρωπαίους παρατηρητές, 13 άτομα βρέθηκαν στη Λάρισα κατά τη διάρκεια του πολέμου— είτε ως ανταποκριτές είτε ως εθελοντές— και κατέγραψαν τις εντυπώσεις τους από τις παραμονές μέχρι και λίγο μετά τη λήξη του πολέμου.⁶² Η παρουσία, φυσικά, του πρίγκιπα Κωνσταντίνου στην πόλη το Μάρτιο του 1897 δεν περνά απαρατήρητη (εικ. 16).

Το στοιχείο στο οποίο συμφωνούν όσοι επισκέπτονται την πόλη κατά τις πρώτες δεκαετίες μετά την απελευθέρωσή της είναι ότι διατηρεί τη φυσιογνωμία μιας μουσουλμανικής πόλης. Όπως είναι φυσικό, δεν αρκούν λίγα χρόνια για να απαλείψουν τα σημάδια αιώνων. Το γεγονός ότι η πόλη περνά στα χέρια της ελληνικής διοίκησης δε μπορεί να τη μεταμορφώσει άμεσα. Ο εμφανής οθωμανικός χαρακτήρας της πόλης από άλλους αξιολογείται θετικά με το σκεπτικό ότι προσδίδει στην πόλη μια γραφικότητα και γι' άλλους συνοδεύεται από όλα τα αρνητικά στοιχεία μιας ανατολίτικης πόλης —έλλειψη καθαριότητας, στενοί δρόμοι, χαμηλά σπίτια.⁶³

Ο γερμανός γιατρός B. Ornstein, που βρίσκεται στην πόλη το 1881 ως διευθυντής της υγειονομικής υπηρεσίας του στρατού κατάληψης της Θεσσαλίας παραθέτει μεταξύ άλλων στις εντυπώσεις του από τη δίμηνη παραμονή του στην πόλη ένα δημοσίευμα από την αθηναϊκή πολιτικοσατιρική εφημερίδα της εποχής *Μη*

⁶¹ Οι περιηγητές του 19^{ου} αιώνα που επισκέπτονταν το νεοσύστατο ελληνικό κράτος άφηναν συνήθως τη Θεσσαλία έξω από το δρομολόγιό τους μέχρι και το 1881, καθώς ανήκε ακόμη στην οθωμανική αυτοκρατορία.

⁶² Χρ. Πολέζε, *Λάρισα και θεσσαλικός κάμπος. Αφηγήσεις ιστορικών και πολιτισμικών γεγονότων 63 ευρωπαίων περιηγητών από τον 16ο έως τις αρχές του 20ού αιώνα*, Θεσσαλονίκη 2007, σ. 46–66.

⁶³ Κατά τη διάρκεια του ελληνοτουρκικού πολέμου, ο Γάλλος H. Turot βλέπει τη Λάρισα ως μια μικρή χαριτωμένη πολιτεία που «έχει κρατήσει την τουρκική όψη της και λαμποκοπά στον ήλιο, υψώνοντας προς το φωτεινό ουρανό τις μυτερές κορυφές των μιναρέδων της». Ο επίσης Γάλλος L. Fuster, εθελοντής στον πόλεμο του 1897, στο βιβλίο του με τις εμπειρίες του πολέμου, συμφωνεί με τον H. Turot ότι η πόλη έχει διατηρήσει την τουρκική μορφή της, την οποία όμως δε βρίσκει καθόλου γραφική. Θεωρεί πως είναι «μια άσχημη πόλη [...], βρώμικη, με στενούς ανασκαμμένους δρόμους και χαμηλά σπίτια». Βλ. Ν. Παπαθεοδώρου, «Η Λάρισα στα χαρακτηριστικά...», ό. π., σ. 107.

Χάνεσαι (17/12/1881), που αναφέρεται στη Λάρισα της εποχής. Η πόλη περιγράφεται με ιδιαίτερα μελανά χρώματα, καθώς «έχει την αίσθηση κανείς ότι δεν υπάρχουν αστυνομικές αρχές», αφού «σε όποιο μέρος και αν πατήσει κανείς, θα πατήσει σε σωρούς από ακαθαρσίες». Ο ανεπαρκής φωτισμός των δημόσιων χώρων θεωρείται στοιχείο έλλειψης πολιτισμού. «Στους δρόμους τις νύχτες επικρατεί ένα αδιαπέραστο σκοτάδι. Το φως των φαναριών διαχέεται τόσο, όσο το φως από τα λυχνάρια των νεκροταφείων». Η εντύπωση που αποκομίζει ο επισκέπτης είναι αυτή «της απελπιστικής ερήμωσης», ωστόσο ο Β. Ornstein θεωρεί ότι η κατάσταση της πόλης μπορεί να αλλάξει με σημαντικές διοικητικές και πολιτιστικές παρεμβάσεις στις νέες επαρχίες του ελληνικού κράτους, ώστε να μπορέσουν να συμβαδίσουν με το ρυθμό ανάπτυξης της υπόλοιπης χώρας. Η θλιβερή εικόνα της Λάρισας αποδίδεται στη νοοτροπία που καλλιέργησε η μακροχρόνια τουρκική διοίκηση.⁶⁴

Στο ίδιο περίπου πλαίσιο κινούνται και οι ευρωπαίοι επισκέπτες που αναζητούν στην πόλη ένα δεύτερο επίπεδο κάτω από την εικόνα της τουρκόπολης. Οι Έλληνες κάτοικοι της πόλης είναι γι' αυτούς φορείς ενός άλλου πολιτισμού δικαιωματικά λόγω του παρελθόντος τους, όμως χρειάζονται χρόνο για να ανασυντάξουν τα κομμάτια τους και να συνεχίσουν την πολιτιστική παράδοση των προγόνων τους. Ο άγγλος Κ. Rose, απεσταλμένος του πρακτορείου Reuter, αναζητά στη Λάρισα τα σημάδια του αρχαίου ελληνικού παρελθόντος της, σημειώνοντας πως κάτω από την επιφανειακή εικόνα της τουρκόπολης « με τριάντα μιναρέδες οι οποίοι προβάλλουν τα μυτερά και κυλινδρικά σχήματά τους πάνω από τα πυκνοκατοικημένα σπίτια», το πλέον χαρακτηριστικό στοιχείο της πόλης είναι «η ακρόπολή της, πάνω στην οποία βρισκόταν ένα αμφιθέατρο, όταν η πόλη ήταν πρωτεύουσα της αρχαίας Θεσσαλίας». ⁶⁵ Μερικά ίχνη του αμφιθεάτρου είναι εμφανή ακόμη και σήμερα.»⁶⁶

⁶⁴ Βλ. Ν. Ζδάνης, «Η Λάρισα, κατά τον Ornstein, αμέσως μετά την απελευθέρωση από τους Τούρκους», Ανάτυπο από τα *Πρακτικά του 1^{ου} Συνεδρίου Λαρισαϊκών Σπουδών*, Λάρισα 9–10 Μαρτίου 1991, Λάρισα 1992, σ. 220–221.

⁶⁵ Πρόκειται για το ελληνιστικό θέατρο της πόλης– το οποίο λανθασμένα χαρακτηρίζεται εδώ ως αμφιθέατρο– που αποκαλύφθηκε στο σύνολό του μέσα στη δεκαετία του 1990 σε δύο διαδοχικές φάσεις απαλλοτριώσεων από τη ΙΕ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ο Ν. Γεωργιάδης, ωστόσο, αναφέρει ότι μέχρι το 1860 μεγάλο μέρος του θεάτρου ήταν ορατό, όμως το 1875 που επισκέφθηκε ο ίδιος για πρώτη φορά στη Λάρισα αυτό είχε επιχλωθεί και δε φαινόταν πια τίποτα. Ίσως να είχε μείνει ένα ελάχιστο μέρος του εκτεθειμένο σε κοινή θέα. Βλ. Ν. Γεωργιάδης, *Θεσσαλία*, Λάρισα 1995, σ. 161· Θ. Τζαφάλης, «Το αρχαίο θέατρο της Λάρισας», *Πρακτικά Α΄ Ιστορικού- Αρχαιολογικού Συμποσίου Λάρισα: παρόν και μέλλον*, 26–28/4/1985, Λάρισα 1985, σ. 162–171.

⁶⁶ Κ. Rose, *Με τους Έλληνες στη Θεσσαλία*, μτφρ. Α. Δαρβέρης, εκδ. Λαογραφικού Ιστορικού Μουσείου Λάρισας, Λάρισα 1997· Ν. Παπαθεοδώρου, «Η Λάρισα στα χαρακτηριστικά...», *ό. π.*, σ. 108.

Ο Ρ. Monceax, πάντως, δημοσιογράφος και ιστορικός που δημοσιεύει σε μια εξαμηνιαία ταξιδιωτική επιθεώρηση, στο *Le tour du Monde* του Παρισιού, εντυπώσεις από ένα ταξίδι του στη Θεσσαλία λίγα χρόνια πριν, επισημαίνει «την ενεργητικότητα των νέων κυρίων της πόλης», δηλαδή των Ελλήνων, που «με τα πρόσφατα έργα τους» έφεραν στο φως διάφορες αρχαιότητες. Ο Ρ. Monceax δίνει επιγραμματικά και την εικόνα της πόλης με την παρουσία Τούρκων και Ελλήνων. Τα δύο έθνη που συνθέτουν βασικά τον πληθυσμό της Λάρισας χαρακτηρίζονται από διαφορετικές συμπεριφορές: οι Έλληνες είναι αεικίνητοι και δραστήριοι, οι Τούρκοι νωθροί και λιγομίλητοι. «Και όσο και αν κινούνται γύρω τους οι Έλληνες, οι Τούρκοι λαγοκοιμούνται, όπως άλλοτε, στον ίσκιο των ετοιμόρροπων τζαμιών της, ενώ η ζέστη πέφτει βαριά πάνω στο ξερό έδαφος».⁶⁷

Ε. Οι θεσσαλικοί σιδηρόδρομοι και η αντιπαράθεση Λάρισας– Βόλου στον τοπικό τύπο

Η Θεσσαλία αποτελούσε το μεγάλο σιτοβολώνα του ελληνικού κράτους, οι συνθήκες όμως με τις οποίες γινόταν η μετακίνηση των ανθρώπων και η μεταφορά των εμπορευμάτων ήταν πρωτόγονες, καθώς δεν υπήρχαν αμαξιτοί δρόμοι. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα η τιμή των γεωργικών προϊόντων να πολλαπλασιάζεται, λόγω ακριβώς του κόστους μεταφοράς τους και τα προϊόντα της να μην είναι ανταγωνιστικά.⁶⁸

Τη λύση στο πρόβλημα έδωσε η κατασκευή των Θεσσαλικών Σιδηροδρόμων. Η πρώτη σιδηροδρομική γραμμή που λειτούργησε στην Ελλάδα ήταν η σιδηροδρομική γραμμή Αθήνας – Πειραιά, μήκους 8 χλμ., το 1869. Το κατεξοχήν όμως δίκτυο άρχισε με τη μικρή τοπική γραμμή Πύργου–Κατάκωλου το 1883 και συνεχίστηκε με τη γραμμή Πειραιά–Αθήνας–Πελοποννήσου και τους Θεσσαλικούς Σιδηροδρόμους από το 1884. Από το 1891 άρχισε να κατασκευάζεται η γραμμή των σιδηροδρόμων Βορειοδυτικής Ελλάδας, ενώ από το 1904 η γραμμή Πειραιά–

⁶⁷ Ρ. Monceax, «Ταξίδι στη Θεσσαλία», μτφρ. Η. Ρ. Corrieu, σχόλια Κ. Σπανός, *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τ. 36, Λάρισα 1999, σ. 62· Ν. Παπαθεοδώρου, «Η Λάρισα στα χαρακτηριστικά...», *ό. π.*, σ. 106.

⁶⁸ Ειδικά στην περίπτωση της δυτικής Θεσσαλίας η μεταφορά των δημητριακών ως το λιμάνι του Βόλου κόστιζε πάνω από το ένα τρίτο της αξίας τους, γεγονός που καθιστούσε ασύμφορη την καλλιέργεια των εύφορων εδαφών της περιοχής και έστρεφε τους ανθρώπους στην κτηνοτροφία. Βλ. Α. Σφήκα-Θεοδοσίου, *ό. π.*, σ. 131–132.

συνόρων, η διεθνής γραμμή που πέρασε αργότερα από τη Θεσσαλονίκη και συνδέθηκε με το διεθνές σιδηροδρομικό δίκτυο.⁶⁹

Τον Ιούλιο του 1881 –πριν ακόμη από την είσοδο του ελληνικού στρατού στη Λάρισα– το Υπουργείο Εσωτερικών προκήρυξε διαγωνισμό για την κατασκευή σιδηροδρόμων στις διαδρομές Πειραιά –Λάρισα και Πειραιά–Πάτρα. Αμέσως κινήθηκε το ενδιαφέρον διεθνών κατασκευαστικών οίκων και υποβλήθηκαν τρεις προσφορές. Η προσφορά που εγκρίθηκε ήταν αυτή που είχε υποβληθεί από τον Ιταλό μηχανικό Ε. ντε Κίρικο, εκπρόσωπο του γάλλου εργολήπτη L. Perdoux, ο οποίος προσέφερε επιπλέον τη δωρεάν κατασκευή δύο επεκτάσεων στα δίκτυα του διαγωνισμού, την επέκταση Λάρισας–Βόλου και Κορίνθου–Ναυπλίου.⁷⁰

Η Λάρισα, είτε σύμφωνα με την αρχική πρόβλεψη είτε όπως διαμορφώθηκε τελικά η κατάσταση με τους Θεσσαλικούς Σιδηροδρόμους, επρόκειτο να γίνει ένας σημαντικότερος σταθμός του σιδηροδρομικού δικτύου. Αυτό υπαγορευόταν κυρίως από τη θέση της, καθώς βρισκόταν στο μέσο της θεσσαλικής πεδιάδας και κοντά στα τότε σύνορα.

Οι συμβάσεις για τις βασικές διαδρομές και την επέκταση Κορίνθου–Ναυπλίου υπογράφηκαν στις 31 Αυγούστου αλλά τα έργα δεν ξεκίνησαν, επειδή ο εργολήπτης δεν είχε τις ανάλογες οικονομικές δυνατότητες. Ωστόσο, το Σεπτέμβριο υπογράφηκε απροσδόκητα μια καινούργια ανεξάρτητη σύμβαση για την επέκταση Λάρισας–Βόλου με σιδηροδρομική γραμμή «μετρικού πλάτους», ενώ την επομένη εγκρίθηκε και επικυρώθηκε με σχετικό Β. Διάταγμα. Η σύμβαση αυτή υπογράφηκε μεν από τον Ε. ντε Κίρικο, αλλά για λογαριασμό άλλου αναδόχου, του Θ. Μαυρογορδάτου, Έλληνα τραπεζίτη της Κωνσταντινούπολης, που ασφαλώς βρισκόταν σε πολύ καλύτερη οικονομική κατάσταση από τον L. Perdoux.

Αμέσως μετά την υπογραφή της σύμβασης, ο Θ. Μαυρογορδάτος έστειλε στη Θεσσαλία ομάδα τεχνικών, με επικεφαλής τον μηχανικό Α. Hennebert για την πραγματοποίηση των σχετικών μετρήσεων και την εκπόνηση των κατασκευαστικών μελετών. Το ελληνικό κράτος, μη έχοντας πεπειραμένους και εξειδικευμένους μηχανικούς που θα εκπονούσαν δικές τους μελέτες, περιορίστηκε ουσιαστικά στον έλεγχο και την έγκριση των μελετών των μηχανικών του εργολάβου. Οι εργασίες ξεκίνησαν από τη Λάρισα με κατεύθυνση προς το Γκερλί (Αρμένιο), από το οποίο

⁶⁹ Β. Τσοκόπουλος, *Μεγάλα Τεχνικά Έργα στην Ελλάδα, τέλη 19^{ου}–αρχές 20^{ου} αιώνα*, Αθήνα 1999, σ. 42.

⁷⁰ Κ. Ανδρουλιδάκης, *ό. π.*, σ. 44. Ο Ε. ντε Κίρικο (E.de Chirico) ήταν πατέρας του γνωστού ζωγράφου και γλύπτη G. de Chirico.

είχαν ήδη αποσυρθεί οι Τούρκοι. Τα κατασκευαστικά έργα όμως δε προχώρησαν, γιατί μετά την πρόσφατη αποχώρηση των Τούρκων δεν υπήρχε ακόμη κλίμα ασφάλειας και τάξης στην περιοχή. Χρειάστηκε να απελευθερωθεί και ο Βόλος για να ξεκινήσουν πιο συστηματικά οι εργασίες.⁷¹

Τελικά, στις 28 Δεκεμβρίου του 1881 πραγματοποιήθηκε στη Λάρισα η επίσημη τελετή των εγκαινίων του έργου μέσα σε εορταστική ατμόσφαιρα. Στην τελετή παρευρέθηκαν πολιτειακοί, θρησκευτικοί και στρατιωτικοί εκπρόσωποι, επικεφαλής των κατασκευαστικών συνεργείων, εργατοτεχνίτες και πλήθος κόσμου, ενώ η στρατιωτική μπάντα έπαιζε τον εθνικό ύμνο, εμβατήρια και διάφορα τοπικά τραγούδια.⁷² Ήταν φανερό ότι η ελληνική κουλτούρα προσπαθούσε με κάθε τρόπο να προσοικειωθεί το σιδηρόδρομο και να τον εντάξει στην τοπική της παράδοση και καθημερινότητα.

Όταν το Μάρτιο του 1882 ανέλαβε ξανά την πρωθυπουργία ο Χ. Τρικούπης δεν είχε ξεκινήσει καμία σιδηροδρομική κατασκευή, πλην του δικτύου Λάρισας–Βόλου. Ο Χ. Τρικούπης, θεωρώντας απαραίτητη την επέκταση της σιδηροδρομικής σύνδεσης και στις υπόλοιπες θεσσαλικές πόλεις που έμεναν εκτός του σιδηροδρομικού δικτύου, αρνήθηκε να αποδεχθεί και να επικυρώσει τη σύμβαση, αν δεν επεκτεινόταν η χάραξη της γραμμής. Πράγματι, το Μάιο του 1882 υπογράφηκε σύμβαση η οποία προέβλεπε χάραξη νέας γραμμής Βόλου–Φαρσάλων–Καρδίτσας – Τρικάλων–Καλαμπάκας (εικ. 16–17).⁷³

Το σιδηροδρομικό πρόγραμμα έγινε αντικείμενο έντονων αντιπαράθεσεων στο κοινοβούλιο. Το 1882 πολλές συνεδριάσεις ασχολήθηκαν με τις διάφορες γραμμές που σχεδιάζονταν και γενικότερα με τη στρατηγική για την ανάπτυξη του δικτύου. Η αντιπαράθεση μπορεί να κωδικοποιηθεί στην επιλογή του πλάτους της σιδηρογραμμής, με την αντιπολίτευση (κυρίως τον Α. Κουμουνδούρο) να υποστηρίζει το ενιαίο 1,43 μ. (το οποίο ήταν το διεθνώς παραδεκτό πλάτος), ενώ ο Τρικούπης επέμενε ότι το πλάτος αυτό έπρεπε να εφαρμοστεί μόνο στη γραμμή Πειραιά–Αθηνών–συνόρων, προτιμώντας για το δίκτυο της ενδοχώρας τη στενή γραμμή (πλάτους 1 μ.). Η διαφορά αυτή στα μεγέθη δηλώνει τη διαφορά στη στρατηγική κάθε παράταξης. Η αντιπολίτευση, επιθυμώντας πληρέστερη

⁷¹ Κ. Ανδρουλιδάκης, *ό. π.*, σ. 44.

⁷² Κ. Ανδρουλιδάκης, *ό. π.*, σ. 44.

⁷³ Κ. Ανδρουλιδάκης, *ό. π.*, σ. 46–47. Η πρόταση για επέκταση προς Λάρισα–Τρίκαλα–Καλαμπάκα, που θα καθιστούσε τη Λάρισα επίκεντρο της Θεσσαλίας είχε απορριφθεί, για το λόγο ότι θα εξυπηρετούσε λιγότερες πόλεις σε σχέση με τη λύση που τελικά προκρίθηκε.

ενσωμάτωση της Ελλάδας στη διεθνή αγορά, πρότεινε ένα διεθνές ακτινωτό δίκτυο από την πρωτεύουσα προς τα εμπορικά λιμάνια. Ο Τρικούπης αντίθετα, ως πιο ρεαλιστής, επέμενε σε ένα δίκτυο τοπικό, το οποίο θα ενοποιούσε την εσωτερική αγορά. Το δίκτυο αυτό ήταν κατά πολύ φθηνότερο και ο Τρικούπης ευελπιστούσε ότι θα κατασκευαζόταν πολύ γρηγορότερα, ώστε η οικονομική του απόδοση να είναι άμεση.⁷⁴

Το τμήμα Βόλου–Λάρισας εγκαινιάστηκε τον Απρίλιο του 1884. Τα υπόλοιπα παραδόθηκαν σταδιακά στην κυκλοφορία ως τον Ιούνιο του 1886.⁷⁵ Όταν τελικά άρχισε η κατασκευή του σιδηροδρομικού δικτύου Πειραιά–Δεμιρλή (Παλαιοφάρσαλου)–Συνόρων (το 1904), οι Θεσσαλικοί Σιδηρόδρομοι δε μπορούσαν να συνεργαστούν με αυτό, καθώς οι γραμμές τους ήταν διαφορετικού εύρους και συνεπώς δεν μπορούσαν τα βαγόνια του ενός να κινηθούν πάνω στις γραμμές του άλλου (εικ. 19–20). Η μόνη συνεργασία που επιτεύχθηκε ήταν να κατασκευάσουν «ενωτικές γραμμές», τόσο στη διασταύρωση των δύο δικτύων στο «Σταυρό», έξω από το Δεμιρλή, όσο και στη Λάρισα, ώστε να διευκολύνονται οι μεταβιβάσεις επιβατών από το ένα τρένο στο άλλο, καθώς και οι μετεκφορτώσεις εμπορευμάτων.⁷⁶

Για το αν τελικά ο σιδηρόδρομος θα περνούσε από μια πόλη ή όχι αναπτυσσόταν έντονη παρασκηνιακή δράση, γιατί η διέλευση του σιδηρόδρομου συνδεόταν άμεσα με την οικονομική και πληθυσμιακή ανάπτυξη των πόλεων. Η γραμμή Πειραιά – συνόρων περνούσε από τη Λάρισα, γεγονός που δυσαρέστησε το Βόλο, καθώς μείωνε τη σημασία του Θεσσαλικού Σιδηροδρόμου και ενίσχυε την εμπορική θέση της ανταγωνίστριας πόλης.

Ο σιδηρόδρομος Πειραιά–Συνόρων καθυστέρησε δύο δεκαετίες παρά τη μεγάλη στρατηγική σημασία του. Ολοκληρώθηκε το 1909 ύστερα από τμηματικές απόπειρες κατασκευής σχεδόν είκοσι ετών, και το 1916 ενώθηκε με τις γραμμές της Μακεδονίας και μέσω αυτών με το ευρωπαϊκό δίκτυο.⁷⁷

Το Φεβρουάριο του 1909, μέσα από τις στήλες της τοπικής εφημερίδας *Μικρά* παρακολουθούμε ένα διπλωματικό επεισόδιο μεταξύ των δύο πόλεων που

⁷⁴ Β. Τσοκόπουλος, *ό. π.*, σ. 42–43. Τελικά η πολιτική του Τρικούπη επικράτησε, αλλά η προσδοκία του για ταχεία κατασκευή του δικτύου και οικονομική απόδοση διαψεύστηκε.

⁷⁵ Α. Θεοδοσίου-Σφήκα, *ό. π.*, σ. 133· Ε. Παπαγιαννάκης, *Ελληνικοί σιδηρόδρομοι (1862–1910): γεωπολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές διαστάσεις*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1990, σ. 116–118.

⁷⁶ Κ. Ανδρουλιδάκης, *ό. π.*, σ. 215–216.

⁷⁷ Ε. Παπαγιαννάκης, *ό. π.*, σ. 132–133. Πάντως, ο γάλλος J. Mélot, που επισκέφθηκε τη Θεσσαλία το 1913 καταγράφοντας τις εντυπώσεις του, παρατηρεί ότι η σιδηροδρομική γραμμή συνέχιζε να είναι ανεπαρκής, ενώ οι ταχύτητες των τρένων δεν ξεπερνούσαν τα 18, 24 και 25 χλμ. την ώρα. Βλ. Χρ. Πολέξε, *ό. π.*, σ. 507.

αποτελούσαν τους σημαντικότερους σταθμούς του Θεσσαλικού Σιδηροδρόμου, της Λάρισας και του Βόλου. Το επεισόδιο είχε ως αφορμή ένα περιστατικό κατά τον εορτασμό της Αποκριάς στο Βόλο, όμως τα βαθύτερα αίτια ήταν ο ανταγωνισμός των δύο πόλεων για το διεθνή σιδηρόδρομο. Μόνο έτσι εξηγείται, άλλωστε, το μένος του αρθρογράφου. Οι κάτοικοι του Βόλου σατίρισαν «κατά τρόπον καπηλικώτατον και χυδαιότατον, ον αμφιβάλλομεν αν δύναται τις και παρά τοις αγρίοις λαοίς ν' ανεύρη [...]τον Λαρισσαίον, τον ευγενή και φιλειρηνικόν αυτόν λαόν, ον, ο τε Όμηρος και πάντες οι αρχαίοι ημών πρόγονοι εξύμνησαν ως τοιούτον». Παρέστησαν λοιπόν τον Λαρισαίο ταξιδιώτη με μορφή «όνου ενδεδυμένου στολήν και υψηλόν πύλον». Ο αρθρογράφος δεν μπορεί να κρύψει την οργή του γι' αυτή την προσβολή της Λάρισας. «Υβρισαν αναισχύντως και ήκιστα κολακευτικώς οι εν Αιθιοπία βιώσαντες ολόκληρον κοινωνίαν! Δεν εδίστασαν τα μέλη της επιτροπής του καρναβάλου να επιτρέψωσι την παρέλασιν της ατιμωτικής ταύτης σατύρας, μέσω των οδών των Αιγυπτιακών μεγάρων, και να γελάσωσι Σαρδωνίως μετά του όχλου του Βόλου, την μωράν και αηδεστάτην διανοητικήν σύλληψιν της μασκαράτας εκείνης.»⁷⁸ Βέβαια, η αιτία της οργής είναι άλλη. «Από του παρελθόντος θέρους, ότε η λειτουργία του Λαρισαϊκού σιδηροδρόμου ήρξατο, οι καλοί γείτονες Βολιώται βλέποντες την πόλιν των καταπίπτουσιν ολοταχώς, προέβησαν εις διάφορα σπασμωδικά μέτρα, όπως αναχαιτίσωσι την οικτρά αλλά δικαίαν κατάπτωσίν των, αναστήσωσι δε και πάλιν τον Βόλον των». Αναφέρεται ότι οι κάτοικοι του Βόλου αξίωναν αρχικά να ανασταλεί η κατασκευή του διεθνούς σιδηροδρόμου και στη συνέχεια, εφόσον διαπίστωσαν ότι αυτό ήταν ακατόρθωτο, να επιλεγεί ο Βόλος για τον ενδιάμεσο ενωτικό σταθμό «ίνα ούτω συνδεθί [...] υπό θάλασσαν σήρραγος [sic] μεταξύ Βόλου και Θεσσαλονίκης και ούτω ενωθή η Ελλάς μετά της Τουρκίας και της λοιπής Ευρώπης». Και όταν απορρίφθηκε και αυτή η πρόταση, «λυσσωδώς προσεπάθησαν, όπως διά παντός άλλου μέρους διέλθη ο διεθνής, ή διά Λαρίσσης!» Η αντιπαράθεση συνεχίζεται στον τύπο της εποχής και για τις επόμενες μέρες.⁷⁹

⁷⁸ Προφανώς η φράση «οι εν Αιθιοπία βιώσαντες» αναφέρεται υποτιμητικά στους εύπορους κατοίκους του Βόλου που είχαν αποκτήσει περιουσίες στην Αίγυπτο.

⁷⁹ Εφ. *Μικρά*, 5/2/1909, σ. 2. Στο άρθρο με τίτλο «Η μασκαράτα του Βόλου. Ανακρίσεις κατά της υποδίκου πόλεως» δύο εβδομάδες περίπου μετά, ο αρθρογράφος επιτίθεται στη γειτονική πόλη, απορρίπτοντας τους ισχυρισμούς της Επιτροπής Διοργάνωσης ότι δε γνώριζαν το ακριβές θέμα, γι' αυτό και επέτρεψαν στον «υβριστή κωμωδόν» να εμφανιστεί στην παρέλαση. Ο αρθρογράφος επιμένει πως είναι όλη η πόλη συνυπεύθυνη σε αυτό που συνέβη και δεν πρόκειται απλά για μια πρωτοβουλία ιδιώτη, καθώς «υπάρχουσι μάρτυρες ότι άμα ο χαλκιάς εξεφώνησε το όνομα «Λαρισσαίος Επισκέπτης» χειροκρότησεν η πόλις, ηγουμένου εν τούτω του Δημάρχου, ο δε Λαρισσαίος ιατρός κ. Ι. Αστεριάδης ηναγκάσθη ν' απέλθη προτροπάδην». Βλ. εφ. *Μικρά*, 19/2/1909, σ. 2.

Η γραμμή Αθηνών- Λάρισας- Συνόρων (Παπαπούλι) ήταν κανονικού εύρους (1,44μ.). Όταν το 1914 άρχισε η κατασκευή της ενωτικής γραμμής Παπαπούλι-Τοψίν, η οποία θα ένωνε το προηγούμενο δίκτυο με τα αντίστοιχα μακεδονικά, η κυβέρνηση ζήτησε από τους Θεσσαλικούς Σιδηροδρόμους να διευρύνουν και αυτοί τη γραμμή τους, ώστε να εξομοιωθεί με τις άλλες. Το Μάρτιο του 1914, η Διεύθυνση της Εταιρίας, διαπιστώνοντας τα πλεονεκτήματα που θα είχε η διαπλάτυνση της γραμμής από 1μ. στα 1,44 μ., υπέβαλε στην κυβέρνηση το σχέδιο της σχετικής σύμβασης. Την ίδια εποχή υπογράφηκε και σύμβαση σύνταξης μελετών για νέες γραμμές, κανονικού εύρους, στη γραμμή Λάρισας-Κοζάνης. Οι μελέτες αυτές ανατέθηκαν από την κυβέρνηση σε διαφορετικές εταιρίες. Ωστόσο, το ξέσπασμα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου εμπόδισε την ολοκλήρωση των προσπαθειών.

Οι Θεσσαλικοί σιδηρόδρομοι κρατικοποιήθηκαν και ενσωματώθηκαν με τους Σ.Ε.Κ. (Σιδηρόδρομους Ελληνικού Κράτους) το 1955, ενώ το 1970 έχουμε την υπαγωγή των Σ.Ε.Κ. στον Ο.Σ.Ε., οπότε πλέον το θεσσαλικό δίκτυο αποτελεί τμήμα του νέου αυτού νομικού προσώπου. Από το 2000–2001 η Λάρισα συνδέεται σιδηροδρομικά με την Καλαμπάκα μέσω Παλαιοφάρσαλου –ενώ παλαιότερα συνδετικό κόμβο αποτελούσε το Βελεστίνο–, ενώ την ίδια χρονιά καταργήθηκε η διαδρομή μετρικής γραμμής Βελεστίνο– Παλαιοφάρσαλος.⁸⁰

Στις μέρες μας, με αφορμή το νέο γενικό πολεοδομικό σχέδιο της Λάρισας προτάθηκε –μεταξύ άλλων– η μεταφορά του σιδηροδρομικού σταθμού της Λάρισας έξω από τον ιστό της και η παράκαμψη της πόλεως. Η πρόταση αυτή βέβαια εκφράστηκε από τη μειοψηφία της κοινωνίας και των θεσμικών φορέων, επισύροντας αντιδράσεις, καθώς ο σιδηροδρομικός σταθμός αποτελεί αναπόσπαστο στοιχείο της ταυτότητας της πόλης, παρότι πια δεν υπάρχει η γοητεία του παλαιού κτιρίου του.⁸¹

⁸⁰ Κ. Ανδρουλιδάκης, *ό. π.*, σ. 256, 262.

⁸¹ Γ. Μπαρτζώκης, «Λάρισα: Σιδηροδρομικός κόμβος της ώρας μας», *εφ. Κόσμος*, 22/11/2007, σ. 6.

V. Ο ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΣΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 20^{ου} ΑΙΩΝΑ

«Η Λάρισα επί έτη τώρα ηνέχθη με υπεριώβειον υπομονήν μίαν Εταιρίαν, η οποία την κατεδίκασε εις ένα σκότος φρικτόν[...]. Αλλ' επιτέλους η πόλις εξηγέρθη. Έδωκεν εντολήν εις μίαν Επιτροπήν να διαχειρισθή το ζήτημα πώς η πόλις θα απαλλαγή μιας καταστάσεως, η οποία την υποβιβάζει εις την τάξιν ενός μεγάλου χωρίου και πώς θα αποκτήση κατά τον δυνατόν ταχύτερον και τελειότερον τρόπον δύο στοιχειώδη και απαραίτητα αγαθά, το φως και το νερό».

Από την επιστολή του δικηγόρου Δ. Χατζηγιάννη στην εφ. *Ελευθερία* το 1925 [Γ. Ζιαζιάς, *Η Λάρισα από την απελευθέρωση μέχρι σήμερα*, Λάρισα 2004, σ. 101–102]

Ο 20^{ος} αιώνας είναι ένας αιώνας αλλαγών για τη Λάρισα. Δεν είναι μόνο ο πληθυσμός της που αυξάνεται σημαντικά (πίν. 1). Οι απογραφές του 1920, του 1928 και του 1940 μπορούν να δώσουν μια εικόνα για το μέγεθος της πληθυσμιακής αλλαγής που συντελείται στις πρώτες δεκαετίες του προηγούμενου αιώνα. Η Λάρισα παρουσιάζει αύξηση του πληθυσμού της από 21.084 κατοίκους το 1920 σε 32.686 το 1940. Όσον αφορά τις υπόλοιπες θεσσαλικές πόλεις, ο Βόλος μέσα σε αυτές τις δύο δεκαετίες διπλασιάζει τον πληθυσμό του και έτσι το 1940 πλέον ξεπερνά κατά πολύ την πρωτεύουσα του θεσσαλικού κάμπου, η Καρδίτσα παρουσιάζει μια μικρή σχετικά αύξηση, ενώ τα Τρίκαλα είναι η μόνη θεσσαλική πόλη που βλέπει τον πληθυσμό της να μειώνεται κατά ένα μικρό ποσοστό (πίν. 2).⁸²

Η αύξηση του αριθμού των κατοίκων στη Λάρισα προέρχεται σε μεγάλο βαθμό από εσωτερική μετανάστευση, σύμφωνα με πίνακα του Β. Kayser για τη σύνθεση του πληθυσμού σε πόλεις άνω των 20.000 κατοίκων το 1928. Προφανώς, η πόλη δίνει αρκετές ευκαιρίες για άνετη ζωή και εργασία στους ανθρώπους των γύρω χωριών, γι' αυτό και λειτουργεί ως πόλος έλξης. Οι πρόσφυγες δηλαδή που κατέφυγαν στη Λάρισα δεν ξεπερνούσαν ένα 17% του πληθυσμού της, όμως οι

⁸² Α. Καραδήμου- Γερολύπου, «Πόλεις και ύπαιθρος. Μετασχηματισμοί και αναδιαρθρώσεις στο πλαίσιο του εθνικού χώρου» στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία του 20^{ου} αιώνα*, τ. Β' 1, Αθήνα 2002, σ. 62. Να σημειωθεί εδώ ότι κατά την περίοδο που αναφερόμαστε η Θεσσαλία αποτελούνταν διοικητικά από δύο νομούς, το νομό Λάρισας και το νομό Τρικάλων. Ο νομός Μαγνησίας συστάθηκε αργότερα το 1942, όταν αποσπάστηκαν οι επαρχίες Βόλου και Αλμυρού από το νομό Λάρισας, ενώ η επαρχία Καρδίτσας αποσπάστηκε από το νομό των Τρικάλων το 1944 για να αποτελέσει έκτοτε ξεχωριστό νομό. Βλ. Ν. Γεωργιάδης, *ό. π.*, παράρτημα σ. II.

κάτοικοι των γύρω περιοχών που έχουν εγκατασταθεί στην πόλη αποτελούν σχεδόν το μισό του πληθυσμού της (πίν. 3).⁸³

Οι δημογραφικοί μετασχηματισμοί στην πόλη και η οικονομική της ανάπτυξη αντανακλούν και στην όψη της. Η πόλη αναδιαμορφώνεται καθώς κοσμεύεται με νεοκλασικά κτίρια και εκσυγχρονίζεται με τεχνικά έργα. Ταυτόχρονα οι αστοί αρχίζουν να αποκτούν τα χαρακτηριστικά της τάξης τους.⁸⁴ Διασκεδάζουν σε θεάματα και κοινωνικές εκδηλώσεις, υιοθετούν ευρωπαϊκή ενδυμασία και δυτικά πρότυπα συμπεριφοράς. Η πόλη ασκεί ταυτόχρονα «τη γοητεία και την απώθηση της μητρόπολης», όπως σημειώνει η Γ. Γκότση.⁸⁵ Συνυπάρχουν σε αυτή η ευμάρεια και η τεχνολογική πρόοδος με τα αρνητικά της συσσώρευσης μεγάλου πληθυσμού σε ένα χώρο. Δίπλα στους εύπορους αστούς ανθεί η επαιτεία και η έλλειψη επαρκών συνθηκών υγιεινής, κάτι που βέβαια είναι πιο έντονο στα μεγάλα αστικά κέντρα της Αθήνας, του Πειραιά και της Θεσσαλονίκης.⁸⁶

Ωστόσο, όσοι κατέχουν την αστική ταυτότητα, θεωρούν τον εαυτό τους προνομιούχο. Μπορεί από κάποιους η πόλη να θεωρείται επικίνδυνη και ότι ενθαρρύνει κάθε είδους παρέκκλιση, όμως οι υπέρμαχοι της αστικής ζωής υποστηρίζουν ακριβώς το αντίθετο, ότι η ατομική ελευθερία που αυτή προσφέρει αφήνει στον άνθρωπο τα περιθώρια για την απρόσκοπτη ανάπτυξή του και του επιτρέπει να ξεδιπλώσει όλες τις πτυχές του εαυτού του μέσα σε ένα δημιουργικό περιβάλλον με ένα πλήθος ερεθισμάτων.⁸⁷

⁸³ Α. Καραδήμου- Γερολύμπου, «Πόλεις και ύπαιθρος...», ό. π., σ. 64. Ακολουθούν τη Λάρισα σε ποσοστό πληθυσμού που προήλθε από εσωτερική μετανάστευση η Αθήνα (με 43% του πληθυσμού της να προέρχεται από εσωτερικούς μετανάστες), η Καλαμάτα, ο Πύργος και ο Βόλος και έπονται οι υπόλοιπες πόλεις.

⁸⁴ Εδώ πρέπει να διευκρινιστεί ότι με τον όρο «αστοί» δεν αναφέρομαι στους κατοίκους της πόλης γενικά αλλά σε αυτούς που έχουν κάποια οικονομική επιφάνεια και έχουν την πολυτέλεια για συγκεκριμένες επιλογές στη διαχείριση του ελεύθερου χρόνου και την ενδυμασία τους. Κατά την εξεταζόμενη περίοδο η εικόνα των αστικών στρωμάτων δεν έχει αποκρυσταλλωθεί· είναι διαρκώς υπό διαμόρφωση, ενώ χαρακτηρίζεται από ετερογένεια και πολυμορφία. Για περισσότερα στοιχεία σχετικά με την αστική τάξη, στην Ευρώπη αρχικά και στην Ελλάδα αργότερα, βλ. Γ. Γιαννιτσιώτης, *Η κοινωνική ιστορία του Πειραιά. Η συγκρότηση της αστικής τάξης (1860–1910)*, Αθήνα 2006, σ. 18–48.

⁸⁵ Γ. Γκότση, *Η ζωή εν τη πρωτευούση. Θέματα αστικής πεζογραφίας από το τέλος του 19ου αιώνα*, Αθήνα 2004, σ. 14.

⁸⁶ Για την περίπτωση της επαιτείας στη Λάρισα βλ. ενδεικτικά εφ. Μικρά, 5/2/1909, σ. 4. «Η πόλις μας κατήντησε σωστός Άγιος Παντελεήμων! Κουτσοί, στραβοί, γυναίκες, παιδιά με χέρια κομμένα, με πόδια πληγωμένα, λαβδοί, κουλοχέρηδες και ένα σωρό άλλοι διακοναρέοι μας επισκέφθησαν, γινόμενοι φορτωτάτοι εις τα μαγαζιά, τα σπήτια [sic] και όπου και αν γυρίζη τις. Είχομεν και άλλοτε επαίτας, αλλά το κακόν εμεγάλωσε τώρα [...]» Για την έλλειψη συνθηκών υγιεινής στην πόλη και την προσπάθεια που γίνεται να επιβληθούν, βλ. και παρακάτω σ. 96–97.

⁸⁷ Πολλοί από τους γερμανούς κοινωνιολόγους θεωρούν ότι η πόλη είναι ο ιδανικός χώρος για να αναπτυχθεί μια πραγματική πνευματική ζωή. Ο Ε. Kalkschmidt υποστηρίζει ότι «η ζωή σε διαρκή υπερένταση δεν προκαλεί μόνο νευρασθένεια, τυπική ασθένεια των κατοίκων των πόλεων αλλά συγχρόνως και μεγαλύτερη ευαισθησία, η οποία είναι πηγή μέγιστης παραγωγικότητας στον τομέα της

Στο χώρο της πολεοδομίας εισάγεται ο σχεδιασμός των πόλεων με νεοτερικές αστικές μορφές –ευθείς δρόμοι, πλατείες και δημόσια κτίρια–, ενώ ο δήμος αναλαμβάνει την πρωτοβουλία για την ηλεκτροδότηση και την ύδρευση της πόλης, έργα πολυδάπανα, τα οποία αρχικά ανατίθενται σε εταιρίες που όμως δεν ανταποκρίνονται στις προσδοκίες των Λαρισαίων. Το κράτος, πάντως, με τα πενιχρά οικονομικά του και τη διαρκή εμπλοκή του σε πολεμικές συρράξεις και εσωτερικές διαμάχες, δεν είναι σε θέση να τα χρηματοδοτήσει. Η φροντίδα για τη βελτίωση των συνθηκών ζωής των πολιτών κατά την περίοδο που εξετάζουμε δε βρίσκεται αυτονόητα μέσα στις υποχρεώσεις της πολιτείας.⁸⁸ Το κράτος προωθεί τον εκσυγχρονισμό και εμφανίζεται ως υπέρμαχος της αναμόρφωσης και της προόδου, χωρίς ωστόσο οργάνωση και πρόγραμμα. Η υλοποίηση των έργων επαφίεται σχεδόν εξ ολοκλήρου στην πρωτοβουλία των δήμων. Οι δήμαρχοι και τα δημοτικά συμβούλια προσπαθούν –ακόμη και χρησιμοποιώντας προσωπικούς τους, κάποιες φορές, πόρους– να συγκεντρώσουν τα χρήματα για την κατασκευή έργων υποδομής στην πόλη (πίν. 4).⁸⁹ Η κεντρική εξουσία ελέγχει, εγκρίνει ή απορρίπτει και, όταν το αποτέλεσμα είναι ικανοποιητικό, δε φείδεται επαίνων προς τους τοπικούς άρχοντες.

Α. Αλλαγές στον πολεοδομικό ιστό της πόλης και εισαγωγή της νεοκλασικής αρχιτεκτονικής

Η Λάρισα στα χρόνια της οθωμανικής αυτοκρατορίας αντανakλά τις κυρίαρχες οικιστικές δομές της οθωμανικής κοινωνίας. Η πόλη δεν έχει θεσμούς αυτοδιοίκησης και μεταβάλλεται πολύ αργά μέσα στο χρόνο, ενώ η διάρθρωση του αστικού χώρου φέρει τα τυπικά γνωρίσματα των οθωμανικών πόλεων του ευρύτερου βαλκανικού χώρου.⁹⁰

πνευματικής εργασίας». Βλ. J.-L. Pinol, *ό. π.*, σ. 89–90. Για τον επικίνδυνο χαρακτήρα της πόλης και το καταφύγιο που παρέχει σε κάθε είδους περιθωριακά στοιχεία βλ. Μ. Κορασίδου, *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους. Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19ο αιώνα*, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε., Αθήνα 1995.

⁸⁸ Η Αβερώφειος Γεωργική Σχολή της πόλης ή το Κουτλιμπάνειο Πολιτικό Νοσοκομείο κτίζονται με κεφάλαια που διαθέτουν ιδιώτες.

⁸⁹ Πολύ σημαντικά ήταν και τα αντυπλημμυρικά έργα που έγιναν στη δεκαετία του 1930, προστατεύοντας τη Λάρισα από τις πλημμύρες που τόσο συχνά την απειλούσαν, καθώς επίσης και η ανέγερση του Διδασκαλείου στην κεντρική πλατεία, στο χώρο όπου σήμερα βρίσκονται τα Δικαστήρια.

⁹⁰ Η εισαγωγή του δημαρχιακού θεσμού μετά το 1870 δεν άλλαξε και πολύ την κατάσταση στις επαρχιακές πόλεις.

Ο πολυεθνικός πληθυσμός κατοικεί σε διακριτές γειτονιές («μαχαλάδες»), οργανωμένες με εθνο-θρησκευτικά κριτήρια, οι οποίες εκτείνονται σε σαφή όρια γύρω από το θρησκευτικό τους κτίριο— εκκλησία, τζαμί ή συναγωγή. Η πόλη δε διαθέτει τεχνικές υποδομές ούτε κεντρικούς δημόσιους χώρους, αντίστοιχους με τις πλατείες των ευρωπαϊκών πόλεων, που δημιουργήθηκαν για κοινωνική συνάντηση. Το ρόλο αυτό επιτελούν οι ελεύθεροι περικόλειστοι χώροι και οι αυλές των τζαμιών και των εκκλησιών.⁹¹

Η πόλη λειτουργεί διασπασμένη με ασαφή διάρθρωση και άναρχη εξάπλωση. Περιλαμβάνει στα όριά της σπίτια με κήπους, αγρούς με καλλιέργειες, βοσκές, νεκροταφεία και αδόμητους χώρους (εικ. 21). Οι αρχαίες περιτειχίσεις, όπου υπάρχουν, συνήθως διατηρούνται, αλλά έχουν πλέον χάσει την αμυντική λειτουργία τους και λειτουργούν περισσότερο για τον έλεγχο του πληθυσμού.⁹² Ο πολεοδομικός ιστός είναι χαλαρός με ακανόνιστες οικοδομικές νησίδες και στο πλέγμα των δρόμων επιβιώνουν συχνά —αν και αλλοιωμένοι από τις επάλληλες ανοικοδομήσεις και καταπατήσεις— οι αρχαίοι κεντρικοί άξονες (οι ρωμαϊκές οδοί ή η βυζαντινή «μέση οδός», όπου προϋπάρχουν), ενώ το υπόλοιπο δίκτυο παρουσιάζει σκολιές διαδρομές και αδιέξοδα (εικ. 22).

Όπως όλα τα αστικά κέντρα της εποχής, έτσι και η Λάρισα μετά την απελευθέρωσή της επιθυμούσε να απαλλαγεί από το οθωμανικό παρελθόν της. Γι' αυτό το λόγο και στρέφει την πλάτη στην Ανατολή και ανοίγεται προς τη Δύση που θεωρείται «σοφή, πολιτισμένη και φωτισμένη». Η απαξίωση του οθωμανικού ιστού και των κτισμάτων του είναι εμφανής στα νέα πολεοδομικά σχέδια της εποχής. Εγκαταλείπεται η εσωστρεφής και περικόλειστη μεσαιωνική οικοδομική νησίδα, που εξυπηρετούσε τις ανάγκες της παλιάς εθνο-θρησκευτικής γειτονιάς και υιοθετείται το ορθογωνικό οικοδομικό τετράγωνο ευρωπαϊκού τύπου με κατοικίες και καταστήματα προς το δρόμο. Τζαμιά, λουτρά και αγορές ρυμοτομούνται και

⁹¹ Β. Χαστάογλου, «Ο σχεδιασμός των θεσσαλικών πόλεων μετά το 1881: Πολεοδομικά πρότυπα και εκσυγχρονιστικές επιδιώξεις» στο *Ο Νεοκλασικισμός στη Θεσσαλία, μέσα 19^{ου} -1920*, Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης, Λάρισα 11 Οκτωβρίου 2003—Χατζηγιάννιο Πνευματικό Κέντρο, Λάρισα 2005, σ. 10–11. Η οθωμανική συνήθεια του διαχωρισμού των θρησκευτικών κοινοτήτων σε ιδιαίτερες συνοικίες έπαψε να υφίσταται στη Λάρισα στα μέσα περίπου του 19^{ου} αιώνα, όταν στα πλαίσια δημογραφικών αλλαγών, κάποιοι χριστιανικοί πληθυσμοί εγκαταστάθηκαν σε εγκαταλειμμένα τμήματα μουσουλμανικών συνοικιών της πόλης. Βλ. Θ. Παλιούγκας, τ. Α', ό. π., σ. 119.

⁹² Στην περίπτωση της Λάρισας τα βυζαντινά τείχη του Ιουστινιανού Α' είχαν ήδη καταστραφεί καθώς, όπως αναφέρει ο Τούρκος περιηγητής Evliya Celebi (1668), έγιναν η πιο πρόσφορη πηγή δομικού υλικού για την κατασκευή νέων κτιρίων, που κάλυπταν τις ανάγκες του μουσουλμανικού πληθυσμού. Βλ. Θ. Παλιούγκας, *Η Λάρισα κατά την Τουρκοκρατία (1423–1881)*, τ. Β', Κατερίνη 2007, σ. 551.

κατεδαφίζονται. Ελάχιστα γλιτώνουν για λόγους ανάγκης όπως το οθωμανικό Διοικητήριο της πόλης, που κάηκε το 1905 (εικ. 23–24). Από τα πολυάριθμα τζαμιά της Λάρισας που αποτυπώνονται στο πολεοδομικό σχέδιο του 1883 σώζεται σήμερα μόνο το Γενί τζαμί –του τέλους του 19^{ου} αιώνα–, τμήμα ενός μεγάλου χαμάμ, μια πυριτιδαποθήκη και το μπεζεστένι (εικ. 25).⁹³

Η πόλη αποκτά συνεκτική μορφή και σαφή όρια. Στη Λάρισα, ο νέος αστικός χώρος καταλαμβάνει ολόκληρη την έκταση μέσα στα όρια του περιβόλου του 1828. Εξορθολογίζεται και βελτιώνεται η γενική χωροθέτηση των λειτουργιών της πόλης και προστίθενται υποδομές. Απομακρύνονται οι ανθυγιεινές και μη συμβατές χρήσεις όπως τα βυρσοδεψεία και τα νεκροταφεία και ορίζονται χώροι για σχολεία, εκκλησίες και δημοτικές αγορές.⁹⁴

Η πυρκαγιά του 1882 που αποτέφρωσε όλη σχεδόν την αγορά της Λάρισας ήταν μια ευκαιρία για μια αναμόρφωση του αστικού τοπίου ως προς τη λειτουργικότητα και τη δομή. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο προωθήθηκε η μίμηση των νεοκλασικών προτύπων της πρωτεύουσας, που είχαν σημείο αναφοράς την ελληνορωμαϊκή και σε αυστηρότερη εκδοχή την ελληνική κλασική αρχιτεκτονική.⁹⁵

Ο κλασικισμός και ακολούθως ο εκλεκτικισμός εμφανίστηκαν κατά την περίοδο του εκσυγχρονισμού σε πολλά αστικά κέντρα της οθωμανικής αυτοκρατορίας στην κατασκευή δημοσίων κτιρίων.⁹⁶ Συχνά οι αρχιτέκτονες των κτιρίων αυτών ήταν οθωμανοί πολίτες που είχαν σπουδάσει στην Ευρώπη ή την

⁹³ Α. Καραδήμου-Γερολύμπου, «Πόλεις και πολεοδομία» στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία του 20^{ου} αιώνα*, τ. Α΄1, Αθήνα 1999, σ. 243· Β. Χαστάογλου, «Ο σχεδιασμός των θεσσαλικών πόλεων...», *ό. π.*, σ. 18–19. Ανάλογη απαξίωση υπάρχει και για τα κτίσματα του μεσαιωνικού ιστού. Στο Βόλο, για παράδειγμα, το 1888 αποφασίζεται η κατεδάφιση του βυζαντινού κάστρου και η ρυμοτόμηση της εντός αυτού συνοικίας για λόγους εύρυθμης κυκλοφορίας και υγιεινής. Η θετική αποτίμηση του βυζαντινού παρελθόντος έπεται χρονικά. Στο νέο πολεοδομικό σχέδιο της Θεσσαλονίκης, μετά την πυρκαγιά του 1917, δίνει έμφαση, σε αντίθεση με την νεοκλασική Αθήνα, στα ρωμαϊκά και βυζαντινά κτίσματά της. Έτσι, τα δύο μεγάλα αστικά κέντρα, η Αθήνα και η Θεσσαλονίκη, ανάγονται σε σύμβολα των δύο ιστορικών περιόδων που αποτελούν τη βάση της ελληνικής εθνικής ιδεολογίας. Βλ. Υ. Koumaridis, “Urban transformation and de-ottomanization in Greece”, *East Central Europe*, τ. 33, 2006, μέρος 1–2, σ. 238–239.

⁹⁴ Β. Χαστάογλου, «Ο σχεδιασμός των θεσσαλικών πόλεων...», *ό. π.*, σ. 14–15. Ειδικά για την περίπτωση των νεκροταφείων, πρέπει να σημειωθεί ότι τα μουσουλμανικά νεκροταφεία της Λάρισας, κατά την τουρκοκρατία αλλά και μετά την προσάρτηση (1881) έως τις αρχές του 20^{ου} αι., καταλάμβαναν μεγάλες εκτάσεις τόσο έξω από την πόλη όσο και στο εσωτερικό της. Η απαγόρευση της εκταφής και ανακομιδής των νεκρών σύμφωνα με την ισλαμική παράδοση είχε ως αποτέλεσμα τα νεκροταφεία να επεκτείνονται διαρκώς, καταλαμβάνοντας όλο και μεγαλύτερη έκταση, χωρίς να υπάρχει ιδιαίτερη μέριμνα για την προστασία της δημόσιας υγείας και την αποφυγή επιδημιών. Βλ. Θ. Παλιούγκας, τ. Β΄, *ό. π.*, σ. 574.

⁹⁵ Χρ. Γρουσόπουλος, «Οψεις της νεοκλασικής Λάρισας», στο *Ο Νεοκλασικισμός στη Θεσσαλία, μέσα 19^{ου} -1920*, Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης, Λάρισα 11 Οκτωβρίου 2003–Χατζηγιάννιοι Πνευματικό Κέντρο, Λάρισα 2005, σ. 223.

⁹⁶ Νεοκλασικά στοιχεία συναντώνται και στην πρόσοψη τζαμιών όπως είναι η περίπτωση του Γενί τζαμί της πόλης. Βλ. Θ. Παλιούγκας, τ. Α΄, *ό. π.*, σ. 256–7.

Κωνσταντινούπολη. Το Διοικητήριο της Λάρισας, που έφερε μια μνημειακή πρόσοψη αρχαϊκού τύπου και αετωματική επίστεψη, σχεδιάστηκε στα χρόνια πριν την προσάρτηση από έναν ζακυνθινό αρχιτέκτονα, το Στ. Βουκαδόρο. Σύμφωνα με το B. Ornstein, έδινε στην πόλη την όψη μιας μικρής επαρχιακής πόλης της νότιας Ιταλίας μέσα από την αντίθεση που δημιουργούσε με τα γειτονικά του χαμόσπιτα.⁹⁷

Όμως, οι οθωμανικές επεμβάσεις στο χώρο των πόλεων μέχρι το 1912 δε βασίζονται σε μια ενιαία σύλληψη όπως ορισμένες επεμβάσεις του 19^{ου} αιώνα στο ελληνικό κράτος, αλλά σε μεμονωμένες ιδιωτικές και κοινοτικές πρωτοβουλίες. Η εκσυγχρονιστική προσπάθεια της τελευταίας οθωμανικής περιόδου εισήγαγε αλλαγές στη μορφή των παραδοσιακών ιστών μεταβάλλοντας λειτουργικά και μορφολογικά χαρακτηριστικά του αστικού χώρου, η εμβέλειά της, όμως, υπήρξε περιορισμένη.⁹⁸

Η γέννηση της νεοκλασικής αρχιτεκτονικής στην Ελλάδα συμπίπτει με τη γέννηση του νέου ελληνικού κράτους. Η Αθήνα επιβάλλει την αισθητική της ως το αδιαμφισβήτητο εθνικό κέντρο. Στις θεσσαλικές πόλεις, βέβαια, ο νεοκλασικισμός φτάνει ετεροχρονισμένα. Μεταξύ των νεοκλασικών κτιρίων της πόλης ξεχωρίζουν κάποια δημόσια κυρίως κτίρια και μερικές ιδιωτικές οικίες εύπορων Λαρισαίων. Νεοκλασικά στοιχεία στην όψη είχαν τα ξενοδοχεία «Πανελλήνιον» (ή «Ντορέ») και «Στέμμα», περιμετρικά σχεδόν της σημερινής Κεντρικής πλατείας, καθώς και η λέσχη Ασλάνη. Όσον αφορά το κτίριο της τελευταίας, αυτό είχε την ιδιοτυπία να αποτελείται από δύο τμήματα που συνδέονταν μεταξύ τους με την παρεμβολή ενός κυλινδρικού χώρου που στεγαζόταν με τρούλο (εικ. 26). Στη δυτική πλευρά της Κεντρικής πλατείας (τότε πλατεία Θέμιδος) βρισκόταν και το κτίριο της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος με κατακόρυφη οργάνωση των στοιχείων της όψης, εξώστη που στηριζόταν σε φουρούσια και έντονο κεραμοπλαστικό διάκοσμο (εικ. 27). Νεοκλασικά στοιχεία έφεραν και κάποιες ιδιωτικές κατοικίες όπως οι οικίες Δ. Πουλιάδη, Γιαννώτα και Α. Οικονόμου, ενώ η οικία του Κ. Σκαλιώρα ήταν κτίριο της τελευταίας δεκαετίας του 19^{ου} αιώνα με διώροφη τοξωτή πρόσοψη που ακολουθούσε τα διδάγματα του Ε. Τσίλερ (εικ. 28).⁹⁹

⁹⁷ Θ. Παλιούγκας, τ. Β', ό. π., σ. 525, υποσημ. 5. Για να γίνει μια σύγκριση με την εικόνα που είχαν τα παλαιότερα διοικητήρια, όταν ο περιηγητής L. Hezey επισκέπτεται το διοικητή της Λάρισας Χουσή πασά το 1858 δεν αποκομίζει ιδιαίτερα θετικές εντυπώσεις από το κτίριο του Διοικητηρίου. Σύμφωνα με τις πληροφορίες που μας δίνει, πρόκειται για μια πλατιά παράγκα που θυμίζει περισσότερο μεγάλο χάνι με αίθουσες γεμάτες από υπαλλήλους. Βλ. Θ. Παλιούγκας, τ. Β', ό. π., σ. 524, υποσημ. 1.

⁹⁸ Α. Καραδήμου-Γερολύπου, «Πόλεις και πολεοδομία», ό. π., σ. 241.

⁹⁹ Χρ. Γρουσόπουλος, ό. π., σ. 224–233.

Τα νεοκλασικά κτίρια της Λάρισας συνυπήρχαν για πολλά χρόνια με τις χαμηλές οθωμανικές οικίες με τα παραδοσιακά σαχνισιά (εικ. 29). Η αντίθεση αυτή διαμόρφωσε τη χαρακτηριστική όψη της πόλης, σε κάποιες περιπτώσεις όμως οι αντιφάσεις εντοπίζονται στο ίδιο κτίριο δίνοντας ένα ενδιαφέρον αποτέλεσμα. Αυτό ισχύει για μια κατηγορία σπιτιών που χαρακτηρίζονται «λαϊκά νεοκλασικά» και που σύμφωνα με το Γ. Γουργιώτη εμφανίζονται σχεδόν αποκλειστικά στη Λάρισα και όχι στην υπόλοιπη Θεσσαλία. Τα σπίτια αυτά, τα οποία κτίζονται στην πόλη κατά το τέλος της τουρκοκρατίας και τα πρώτα χρόνια μετά την προσάρτηση, συνδύαζαν τα στοιχεία του νεοκλασικισμού στις εξωτερικές όψεις με τα παραδοσιακά δομικά υλικά, τα πλιθιά και τις ξυλοδεσιές (εικ. 30).¹⁰⁰

Σε αντίθεση με τα Τρίκαλα που κατόρθωσαν να διατηρήσουν πολλά από τα νεοκλασικά τους κτίρια των αρχών του αιώνα, η έντονη οικιστική ανάπτυξη της Λάρισας δεν άφησε περιθώρια για τη διατήρησή τους. Αυτή τη στιγμή τα δύο διατηρητέα κτίρια της Λάρισας που ακολουθούν σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό τα διδάγματα του κλασικισμού, σύμβολα μιας άλλης εποχής, είναι το κρασοπωλείο του Ε. Νικόδημου, στη συμβολή των οδών Φαρμακίδου και Καραϊσκάκη και η οικία του Α. Οικονόμου, στην οδό Μανωλάκη 9–11 (εικ. 31).¹⁰¹ Σήμερα λειτουργούν αντίστοιχα το πρώτο ως εστιατόριο και το δεύτερο ως χώρος βραδινής διασκέδασης.

Β. Σκυρόστρωση και ασφαλτόστρωση δρόμων. Διαμόρφωση πλατειών και χώρων αναψυχής

Οι δρόμοι στη Λάρισα των αρχών του 20^{ου} αιώνα βρίσκονταν σε άθλια κατάσταση. Οι περισσότεροι ήταν χωματόδρομοι, ορισμένοι λιθόστρωτοι –τα γνωστά «καλντερίμια» με ακανόνιστες πέτρες και ανώμαλη επιφάνεια– και μόνο ελάχιστοι ήταν σκυροστρωμένοι. Αυτό, σε συνδυασμό με την έλλειψη αποχέτευσης και το γεγονός ότι επί δημαρχίας Χρ. Γεωργιάδη (1883–1887) εκπονήθηκε σχέδιο συνοικιών, πλατειών και οδών της πόλης χωρίς να προηγηθεί εκβάθυνση της

¹⁰⁰ Γ. Γουργιώτης, *Μικρά μελετήματα...*, ό. π., σ. 113–115. Για το «κονάκι» της οδού Καλλιάρχου, που απεικονίζεται πίσω στον κατάλογο των εικόνων είχε δείξει μεγάλο ενδιαφέρον ο Σ. Κυδωνιάτης. Είχε προτείνει μάλιστα την αναπαλαιώσή του με σύγχρονα μέσα ώστε να χρησιμοποιηθεί ως Λαογραφικό Μουσείο, όμως οι κληρονόμοι του σπιτιού αποφάσισαν να το δώσουν επί αντιπαροχή για να μην εμπλακούν σε περίπλοκες διαδικασίες. Βλ. Γ. Γουργιώτης, *Μικρά μελετήματα...*, ό. π., σ. 116.

¹⁰¹ Χρ. Γρουσόπουλος, ό. π., σ. 232· Φ. Τσαπάλα- Βαρδούλη, «Τα Νεοκλασικά των Τρικάλων. Το σκηνικό μιας μεταμόρφωσης» στο *Ο Νεοκλασικισμός στη Θεσσαλία, μέσα 19^{ου} -1920*, Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης, Λάρισα 11 Οκτωβρίου 2003–Χατζηγιάννειο Πνευματικό Κέντρο, Λάρισα 2005, σ. 41–51.

αντιπλημμυρικής τάφρου γύρω από την πόλη, είχε ως συνέπεια οι δρόμοι να είναι αδιάβατοι το χειμώνα λόγω λάσπης και το καλοκαίρι λόγω σκόνης (εικ. 32).¹⁰²

Στους οθωμανικούς κώδικες που ίσχυαν τα τελευταία χρόνια πριν την απελευθέρωση της πόλης –στον κανονισμό που αφορούσε την εξάσκηση των καθηκόντων των δημαρχιακών κλητήρων της εποχής, των λεγόμενων «τσαούσηδων»– διαφαίνεται ήδη η μέριμνα για την κατάσταση των οδών και τα μέτρα που λαμβάνονται για την καλή κατάστασή τους.¹⁰³ Ωστόσο, οι προσπάθειες αυτές δεν αρκούσαν και η εικόνα που παρουσίαζε η πόλη πριν το 1881 αλλά και μετά δε συμβάδιζε με την ευρωπαϊκή αισθητική. Ο τύπος της εποχής κάνει συχνές αναφορές στην άσχημη κατάσταση των δρόμων και παίζει ενεργό ρόλο στην αλλαγή φυσιογνωμίας της πόλης. Μέσα από τις στήλες των εφημερίδων γίνονται εκκλήσεις για επισκευή κεντρικών οδών¹⁰⁴, ενώ παράλληλα εκφράζεται το ευρύτερο όραμα της εποχής για απαλλαγή της πόλης από ό,τι θυμίζει το οθωμανικό παρελθόν της. Στο πλαίσιο αυτό τονίζεται η αναγκαιότητα «να αποκτήσωμεν οδούς ευπρεπείς αντί των καλδερίμ». ¹⁰⁵

Παρόλες τις εκκλήσεις για τη βελτίωση της κατάστασης των δρόμων, τα οικονομικά του δήμου ήταν ιδιαίτερα περιορισμένα, για να μπορέσει να ανταποκριθεί σε αυτές. Το 1906 ο προϋπολογισμός του μόλις έφτανε τις 370.000 δρχ., το 1907 τις 290.000 δρχ. και το 1919 τις 730.000 δρχ. Το κράτος έκανε προσπάθειες να βελτιώσει την κατάσταση των δρόμων αλλά οι εθνικές περιπέτειες –μακεδονικός αγώνας, Α΄ Παγκόσμιος πόλεμος, εθνικός διχασμός και μικρασιατική καταστροφή– είχαν οικονομικό αντίκτυπο σε ολόκληρη τη χώρα με αποτέλεσμα να γίνονται κυρίως επισκευές δρόμων και ελάχιστες κατασκευές. Στις άκρες των δρόμων και στα σημεία που ήθελαν επισκευή, έβλεπε κανείς συχνά μονόκαρα να αδειάζουν πέτρες και εργάτες με κουρελιασμένα μαντήλια στο κεφάλι –για να προφυλάσσονται από τον ήλιο και τη σκόνη– να σπάζουν πέτρες, να τις κάνουν σκύρα και στη συνέχεια να τα

¹⁰² Γ. Ζιαζιάς, *Η Λάρισα από την απελευθέρωση...*, ό. π., σ. 83. Μετά την καταστροφή της μεγάλης αγοράς από πυρκαγιά τον Αύγουστο του 1882 η Λάρισα επανασχεδιάστηκε. Στο νέο σχέδιο διατηρήθηκαν, λόγω της σπουδαιότητάς τους, κάποιες από τις οδούς της παλιάς πόλης αποτελώντας βασικούς οδικούς άξονες και της σύγχρονης πόλης. Βλ. Θ. Παλιούγκας, τ. Α΄, ό. π., σ. 114, υποσημ. 49–50.

¹⁰³ Β. Καλογιάννης, ό. π., σ. 134. Σε περίπτωση που κάποιος ανοίξει σε σημείο του δρόμου «οχετό ύδατος ή υπονόμου», πρέπει να φροντίσει να «καλυφθή πάλιν το μέρος εκείνο διά χώματος και [να] λιθοστρωθή ως πρότερον». Διαφορετικά, «αναζητείται ο ανοίξας τον λάκκον και προτρέπεται εις την λιθοστρωσιν αυτού· εν περιπτώσει δε παρακοής, γνωστοποιείται η πράξις εις την Κεντρικήν δημαρχίαν».

¹⁰⁴ Εφ. *Όλυμπος*, 20/1/1902, σ. 3.

¹⁰⁵ Εφ. *Όλυμπος*, 3/2/1902, σ. 3–4. Το συγκεκριμένο άρθρο αναφέρεται στην «κατεδάφισιν πεπαλαιωμένων οικιών» για τη διάνοιξη οδού.

στρώνουν στους δρόμους και να τα πατούν με ατμοκίνητους οδοστρωτήρες (εικ. 33–34).¹⁰⁶

Πάντως, το κακό οδόστρωμα ή η έλλειψη σκυρόστρωσης δε φαίνεται να εμπόδιζε τους αμαξάδες να αναπτύσσουν μεγάλες ταχύτητες. Σε φύλλο της *Μικράς* του 1906 κάτω από τον τίτλο «Αμαξοδρομίου», αναφέρονται μια σειρά ατυχημάτων, αποτέλεσμα απροσεξίας και βιασύνης αμαξάδων (εικ. 35). «Χθες έσχομεν τρία εν όλω αμαξοδρομικά θύματα, ευτυχώς όμως άνευ τινός απευκτέου. Μία άμαξα την μεσημβριάν ολίγου δειν να καταπλακώση έξωθι του Δημαρχείου τον μικρόν Σ. Τσούμπικαν, εξ υπαιτιότητος αυτού του ιδίου. Περί την εσπέραν ετέρα άμαξα και παρά την πλατείαν της Θέμιδος παρ' ολίγον να κατασυντρίψη τον μικρόν του λοχαγού κ. Αναγνωστόπουλου...».¹⁰⁷

Η κατάσταση των δρόμων βελτιώθηκε μόλις στο δεύτερο τέταρτο του 20^{ου} αιώνα, όταν άρχισαν να σκυροστρώνονται αρκετοί οδοί της πόλης—όπως οι Αθ. Διάκου, Δήμητρας, Μακεδονίας, Φιλελλήνων και Ερμού— και να επεκτείνεται η κατασκευή πεζοδρομίων. Άρχισαν μάλιστα να ασφαλοστρώνονται δειλά κάποιοι δρόμοι με πρώτη την οδό Κενταύρων και αργότερα τις οδούς Παπακυριαζή, Πατρόκλου και Αχιλλέως (σημερινή Παναγούλη).¹⁰⁸

Στόχος του δημάρχου Μ. Σάπκα για τις περιόδους 1925–29 και 1929–34 ήταν η «συμπλήρωσις βάσει του Σχεδίου πόλεως του οδικού δικτύου αυτής με μόνιμα οδοστρώματα εκ γρανιτασφάλτου και άλλων επίσης μονίμων ασφαλικών οδοστρωμάτων, οικονομικωτέρων, δια τας μη κεντρικάς οδούς» και ο «συγχρονισμός της μονίμου οδοστρωσίας και με την τοποθέτησιν κρασπέδων, ρειθρων και πεζοδρομίων εις όλας τας οδούς της πόλεως, δυνάμει του νόμου περί μονίμων οδοστρωμάτων, πεζοδρομίων και διοδίων».¹⁰⁹

Σε κάποιες περιπτώσεις η ασφαλτόστρωση ενός δρόμου μπορεί να αποτελούσε έκφραση ευγνωμοσύνης του δημάρχου προς τους ψηφοφόρους του, όπως

¹⁰⁶ Γ. Ζιαζιάς, *Αναζητώντας τη χαμένη Λάρισα. 50 χρόνια μνήμες και αναπολήσεις (1900–1950)*, τ. Α', Λάρισα 1994, σ. 50.

¹⁰⁷ Εφ. *Μικρά*, 24/5/1906, σ. 3. Προφανώς, δεν απέχουμε πολύ από την εποχή που ο γάλλος J.A. Buchon, περιγράφοντας την κίνηση στο λιμάνι του Πειραιά το 1840 επισημαίνει, αφού αναφέρεται στα αμάξια κάθε σχήματος και μεγέθους που περιμένουν για να οδηγήσουν τον επισκέπτη από τον Πειραιά στην Αθήνα, πως αμαξάς μπορεί να αναγορευτεί με μεγάλη ευκολία ο καθένας: ο άνεργος ναυτικός που έχει αφήσει προσωρινά το τιμόνι της ψαρόβαρκάς του, ο «γκαμηλολάτης» που αναγκάστηκε να δοκιμάσει ένα καινούργιο επάγγελμα, ο μάγειρας που εκδιώχτηκε από τη δουλειά του, ο αγωνιστής που είναι σε αναμονή ενός νέου πολέμου, ο νησιώτης και ο βουνίσσιος, οποιοσδήποτε δηλαδή βλέπει για πρώτη φορά άμαξα. Βλ. Μ. Συναρέλλη, *Δρόμοι και λιμάνια στην Ελλάδα 1830–1880*, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1989, σ. 24, υποσημ. 13.

¹⁰⁸ Γ. Ζιαζιάς, *Η Λάρισα από την απελευθέρωση...*, ό. π., σ. 84–85.

¹⁰⁹ Μ. Σάπκας, ό. π., σ. 14.

συνέβη στην περίπτωση της συνοικίας του Αγ. Αθανασίου. Το 1929, κατά την παραμονή των εκλογών της τρίτης τετραετίας που ανέδειξε το Μ. Σάπκα δήμαρχο, το καινούργιο αυτοκίνητο του υποψήφιου δημάρχου είχε παγιδευτεί στη λάσπη στην οδό Κραννώνος. Οι κάτοικοι και φανατικοί ψηφοφόροι του τότε έβγαλαν από τα ξυλοκρέβατά τους τις σανίδες και τις άπλωσαν στις αύλακες του λασπωμένου δρόμου, με αποτέλεσμα το όχημα να κυλίσει πάνω τους ξεκολλώντας από τη λάσπη. Τότε ο Μ. Σάπκας, συγκινημένος από την αγάπη των κατοίκων της συνοικίας του Αγ. Αθανασίου, υποσχέθηκε ότι ο πρώτος δρόμος που θα κατασκευαζόταν αν επανεκλεγόταν δήμαρχος θα ήταν ο ιστορικός δρόμος του παραπήνειου Αρναούτ μαχαλά (= Συνοικία των Αρβανιτών, μετέπειτα συνοικία Αγ. Αθανασίου). Και ως δήμαρχος την επόμενη μέρα των εκλογών τήρησε την προεκλογική του υπόσχεση ασφαλτοστρώνοντας το παλιό καλντερίμι του Αγ. Αθανασίου.¹¹⁰

Δεν ήταν μόνο ο Μ. Σάπκας που έδειξε ενδιαφέρον για την ασφαλτόστρωση των οδών. Επί δημαρχίας Β. Αρσενίδη, το δημοτικό συμβούλιο της πόλης σε συνεδρίασή του στις 4/7/1932 ενέκρινε παμψηφεί «την διακήρυξιν δημοπρασιών βάσει της εγκριθείσης μεγάλης μελέτης της οδοποιίας δια της οποίας η πόλις θα αμιλλάται πλέον από απόψεως οδών προς πάσαν προηγούμενην πόλιν, διά ποσού 2 ½ – 3 εκ. δρχ. κατ' έτος».¹¹¹

Το κόστος για τα έργα οδοποιίας ήταν πολύ υψηλό. Ένα μέτρο για τη συγκέντρωση χρημάτων με το αιτιολογικό της αντιμετώπισης δαπανών επισκευής και συντήρησης των δρόμων ήταν τα λεγόμενα «διαπύλια τέλη», μια μορφή δημοτικού φόρου που επιβαλλόταν στα εισαγόμενα στην πόλη εμπορεύματα. Το δικαίωμα είσπραξης των τελών παραχωρούνταν αρχικά από το δήμο σε ιδιώτες κατόπιν πλειοδοτικού διαγωνισμού, ενώ αργότερα – από το 1939 μέχρι το 1948– την είσπραξή τους αναλάμβανε ο ίδιος ο δήμος.¹¹²

Παράλληλα με τη βελτίωση του οδοστρώματος τίθεται ήδη από νωρίς ως μείζον θέμα και η δενδροφύτευση κατά μήκος των δρόμων. Οι δενδροφυτεμένοι

¹¹⁰ Β. Καλογιάννης, *ό. π.*, σ. 196.

¹¹¹ Β. Καλογιάννης, *ό. π.*, σ. 238.

¹¹² Γ. Ζιαζιάς, *Αναζητώντας τη χαμένη Λάρισα...*, *ό. π.*, σ. 62–63. Τα διαπύλια τέλη εισπράττονταν από υπαλλήλους του εκάστοτε ενοικιαστού του φόρου που ήταν εγκατεστημένοι στα φυλάκια–πόρτες, τα οποία βρίσκονταν στις εισόδους των τότε επαρχιακών δρόμων. Συγκεκριμένα, τέτοια φυλάκια βρίσκονταν στην πύλη των Σιδηροδρόμων (στο Σιδηροδρομικό σταθμό), στη Βολιόπορτα (από όπου περνούσαν οχήματα και εμπορεύματα από Αγιά και Συκούριο, αλλά κυρίως από το λιμάνι του Βόλου), στη Γεφυρόπορτα (στην περιοχή του σημερινού πάρκου Αλκαζάρ), στην Τρικαλόπορτα (κοντά στη συνοικία Φιλιππούπολη) και στην Καρδισόπορτα (στη συμβολή των σημερινών οδών Παπαναστασίου και Ηρώων Πολυτεχνείου).

δρόμοι, τα βουλευβάρτα, είναι αυτά που θα δώσουν έναν ευρωπαϊκό αέρα στους δρόμους της θεσσαλικής πόλης (εικ. 36–37). Στον τύπο της εποχής εξαιρείται η ενέργεια του νομάρχη της πόλης κ. Φανδρίδη να προμηθευθεί πολλά οπωροφόρα δένδρα «χάριν του εξωραϊσμού της πόλης», ενώ σχολιάζεται η δενδροφύτευση οδών ως «λαμπρότατον μέτρον».¹¹³

Ο δήμαρχος Μ. Σάπκας δεν επιθυμούσε απλά τον καλλωπισμό των οδών και πλατειών «δι' αειθαλών δενδροστοιχιών». Το όραμά του ήταν ιδιαίτερα φιλόδοξο. Φανταζόταν μια πόλη που με την άφθονη ύδρευσή της θα παρουσιάζει «την όψιν κηπουπόλεως», με εμφύτευση «καταλλήλων κηπαρίων με πρασίνους τάπητας χλόης, εις δε τας παρυφάς της πόλεως και τας εισόδους αυτής δι' εγκαταστάσεως δασυλλίων και πάρκων εις καταλλήλους τοποθεσίας».¹¹⁴ Η ιδέα της «κηπούπολης» (garden city) είχε διατυπωθεί σχετικά πρόσφατα στη Βρετανία στα πλαίσια νέων πολεοδομικών πρακτικών που επιθυμούσαν να δώσουν έμφαση στην περιβαλλοντική διαμόρφωση του πολεοδομικού σχεδιασμού, προβλέποντας χαμηλή δόμηση, άνετους ελεύθερους χώρους και μονοκατοικίες σε μεγάλα οικόπεδα. Εξέφραζε δηλαδή την προτίμηση των αστών για υγιεινούς τόπους αναψυχής, που θα πρόσφεραν ταυτόχρονα και αισθητική απόλαυση, εντός των ορίων του μητροπολιτικού χώρου.¹¹⁵

Τα πολεοδομικά σχέδια μετά την απελευθέρωση εισάγουν για πρώτη φορά στις πόλεις της Θεσσαλίας την έννοια της πλατείας, του κατεξοχήν χώρου κοινωνικότητας που απουσίαζε από τη μέχρι τότε εμπειρία της αστικής ζωής.¹¹⁶ Είναι εμφανής η προσπάθεια για τοποθέτηση των πλατειών και γενικά των δημοσίων χώρων σε κοινόχρηστες ή βακουφικές εκτάσεις, ώστε να αποφευχθούν οι αποζημιώσεις για ρυμοτόμηση ιδιωτικών ιδιοκτησιών. Σε αντίθεση με άλλες θεσσαλικές πόλεις όπως για παράδειγμα τα Τρίκαλα, όπου το προτεινόμενο πλέγμα δημόσιων χώρων είναι εμφανώς πιο εντυπωσιακό με καλοσχηματισμένες και

¹¹³ Εφ. *Όλυμπος*, 13/1/1902, σ. 3 και 20/1/1902, σ. 3.

¹¹⁴ Μ. Σάπκας, *όπ. π.*, σ. 14.

¹¹⁵ Ε. Μαρμαράς, «Ελληνική πόλη και μοντερνισμός: 1900–1940» στο Α. Λαγόπουλος (επιμ.), *Η ιστορία της ελληνικής πόλης*, Αθήνα 2004, σ. 387. Στις αρχές της κηπούπολης βασίστηκε και ο σχεδιασμός των δύο εξοχικών οικισμών της Αθήνας στο Ψυχικό και την Εκάλη, το 1923 και 1924 αντίστοιχα, από τους Δ. Διαμαντίδη και Σπ. Αγαπητό. Βλ. Α. Καραδήμου-Γερολύμπου, «Πόλεις και ύπαιθρος», *ό. π.*, σ. 79.

¹¹⁶ Αυτό φυσικά δε σημαίνει ότι στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας δεν υπήρχαν στις πόλεις ανοιχτοί δημόσιοι χώροι. Δεν ανταποκρίνονταν όμως στο πρότυπο της πλατείας, με την έννοια ότι δεν αποτελούσαν αναπόσπαστο στοιχείο του πολεοδομικού σχεδιασμού των πόλεων.

ιεραρχημένες πλατείες, στη Λάρισα θα μπορούσε να χαρακτηριστεί απλά στοιχειώδεις, καθώς δεσμεύεται στενά από την περιορισμένη διαθεσιμότητα γης.¹¹⁷

Η Λάρισα των αρχών του 20^{ου} αιώνα δεν είχε αξιόλογες πλατείες. Ο χώρος της σημερινής Κεντρικής πλατείας παρουσίαζε πολύ διαφορετική όψη, καθώς ένα μεγάλο μέρος του καλυπτόταν από το τουρκικό Διοικητήριο, το σύμβολο της οθωμανικής εξουσίας στην πόλη (εικ. 38–39). Το 1905, το κτίριο του Διοικητηρίου, το οποίο μετά την απελευθέρωση της πόλης το 1881 συνέχισε τη λειτουργία του ως κτίριο των Δικαστηρίων υπηρετώντας πλέον τις ανάγκες της νέας διοίκησης, κάηκε και τα ερείπιά του κατεδαφίστηκαν.¹¹⁸ Αυτό, προφανώς, έδωσε την αφορμή για μια εκ νέου διαμόρφωση του χώρου.

Το 1916 επί δημαρχίας Κ. Βλάχου εγκρίθηκε δαπάνη 9.613 δρχ. για την πλακόστρωση της πλατείας, όμως –είτε λόγω οικονομικής δυσπραγίας του δήμου είτε λόγω πολιτικών συγκυριών που δεν επέτρεψαν στο συγκεκριμένο δήμαρχο να ολοκληρώσει το πρόγραμμά του– εννέα χρόνια μετά, το 1925, η πλατεία είχε ακόμη χωμάτινο κατάστρωμα.¹¹⁹ Στο κέντρο της υπήρχε μία εξέδρα πάνω στην οποία έπαιζε η Φιλαρμονική του δήμου, που αναφέρεται συχνά στον τοπικό τύπο και ήταν μάλλον ιδιαίτερα αγαπητή στην μικρή κοινωνία της πόλης. Σε μια εποχή που οι ευκαιρίες για διασκέδαση ήταν σχετικά περιορισμένες –ειδικά για τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα– η παρουσία της φιλαρμονικής κάθε Κυριακή στην πλατεία ήταν σίγουρα μια ευχάριστη νότα.¹²⁰

Το 1928 η εταιρεία ΑΕΤΕ ανέλαβε την ασφαλιτόστρωση και διαρρύθμιση της πλατείας αντί ποσού δρχ. 360.000, γεγονός που εξαίρει εφημερίδα της εποχής αναφέροντας ότι πλέον «θα είναι όμοια των Πλατειών Ευρωπαϊκών πόλεων. Σημειωτέον ότι εις ουδεμίαν των Ελληνικών μεγαλουπόλεων υπάρχει τοιαύτη».¹²¹ Πολλοί από τους δημάρχους της πόλης, άλλωστε, στις αρχές του αιώνα είχαν ταξιδέψει στην Ευρώπη είτε για σπουδές, όπως ο Α. Ζαρμάνης και ο Α. Αστεριάδης, είτε για άλλους λόγους όπως ο Μ. Σάπκας. Τα όσα έβλεπαν στις ευρωπαϊκές πόλεις τους έκαναν βαθιά εντύπωση, γι' αυτό και επιστρέφοντας στην πόλη τους

¹¹⁷ Β. Χαστάογλου, «Ο σχεδιασμός των θεσσαλικών πόλεων...», ό. π., σ. 17.

¹¹⁸ Γ. Ζιαζιάς, *Η Λάρισα από την απελευθέρωση...*, ό. π., σ. 92.

¹¹⁹ Γ. Ζιαζιάς, *Η Λάρισα από την απελευθέρωση...*, ό. π., σ. 92.

¹²⁰ Η Φιλαρμονική συνέχισε να παιανίζει στην πλατεία κάθε Κυριακή μέχρι το 1922 που διαλύθηκε. Βλ. Ε. Παπαχατζοπούλου, ό. π., σ. 197.

¹²¹ Γ. Ζιαζιάς, *Η Λάρισα από την απελευθέρωση...*, ό. π., σ. 92. Μαζί με τη διαμόρφωση της κεντρικής πλατείας που έγινε επί δημαρχίας Μ. Σάπκα, άρχισαν να διαμορφώνονται και να δενδροφυτεύονται βάσει σχεδίου όλες οι δευτερεύουσες πλατείες της Λάρισας. Βλ. Β. Καλογιάννης, ό. π., σ. 196.

επιθυμούσαν να εφαρμόσουν τα δυτικά πρότυπα, προσαρμόζοντάς τα βέβαια στις οικονομικές δυνατότητες του δήμου.¹²²

Αλλαγές δεν έγιναν μόνο στη μορφή της πλατείας αλλά και στην επίσημη ονομασία της, καθώς από την προσάρτηση της Λάρισας μέχρι σήμερα άλλαξε πολλά ονόματα. Στην αρχή από πλατεία Δικαστηρίων έγινε πλατεία Θέμιδος. Γύρω στο 1910 ονομάστηκε πλατεία Απελευθερώσεως, όνομα που δεν επικράτησε και τελικά κατέληξε σε Μ. Σάπκα, προς τιμήν του παλαιού δημάρχου της Λάρισας που συνέβαλε αποφασιστικά στον εκσυγχρονισμό της πόλης.¹²³

Η δεύτερη μεγάλη πλατεία της πόλης είναι σήμερα η πλατεία Ταχυδρομείου, σημείο αναφοράς για τη νεολαία της πόλης καθώς βρίσκεται μπροστά στο κτίριο της Ιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας και περιβάλλεται από πεζοδρόμους με καφετέριες. Η πλατεία αυτή στις αρχές του αιώνα δεν ήταν παρά ένας ανοιχτός χώρος όπου έστηναν για πολλά χρόνια την τεράστια σκηνή τους τα περιοδεύοντα τσίρκα που στάθμευαν στη Λάρισα για παραστάσεις. Γύρω στο 1930 η πλατεία ασφαλοστρώθηκε, τοποθετήθηκαν πλάκες στα πεζοδρόμιά της και δενδροφυτεύτηκε. Την ονομασία της την οφείλει στο κτίριο του Ταχυδρομείου, που βρισκόταν στη θέση του σημερινού ξενοδοχείου Grand Hotel. Από το 1933 της δόθηκαν διαδοχικά τα ονόματα του Ρήγα Φεραίου, του Εθνάρχου Μακαρίου και του Δ. Χατζηγιάννη, παλαιού δημάρχου της πόλης. Καμιά από τις παραπάνω ονομασίες όμως δε μπόρεσε να επικρατήσει στη συνείδηση των Λαρισαίων και η πλατεία παρέμεινε γνωστή ως πλατεία Ταχυδρομείου.¹²⁴

Εκτός από τις δύο πλατείες, σημαντικός χώρος αναψυχής και πρασίνου στη σύγχρονη Λάρισα είναι το πάρκο του Αλκαζάρ, δίπλα στις όχθες του Πηνειού, στα βόρεια της πόλης. Το Αλκαζάρ επί τουρκοκρατίας ήταν ένας χέρσος τόπος όπου πολλές φορές στρατοπέδευε σε σκηνές ο τουρκικός στρατός (εικ. 40). Αμέσως μετά την απελευθέρωση (1881) ο χώρος δενδροφυτεύτηκε αρχικά από το Τάγμα Σκαπανέων του στρατηγού Α. Γρίβα με λεύκες και πλατάνια. Η δενδροφύτευση συνεχίστηκε και μετά το 1882 από ένα σωματείο, με την επωνυμία «Φιλοδασική

¹²² Για τους δημάρχους της Λάρισας στις αρχές του αιώνα βλ. Β. Καλογιάννης, *ό. π.* Συγκεκριμένα για τους δημάρχους Α. Ζαρμάνη, Α. Αστεριάδη και Μ. Σάπκα και την παραμονή τους σε ευρωπαϊκές πόλεις βλ. *ό. π.*, σ. 165, 169–170, 193.

¹²³ Γ. Ζιαζιάς, *Η Λάρισα από την απελευθέρωση ...*, *ό. π.*, σ. 93.

¹²⁴ Γ. Ζιαζιάς, *Η Λάρισα από την απελευθέρωση ...*, *ό. π.*, σ. 93. Η ονοματοδοσία των οδών και των πλατειών εξαρτάται άμεσα από τις εθνικές επιδιώξεις και τις πολιτικές εξελίξεις σε μια χώρα. Αντανακλάται σε αυτή συνήθως η ιδεολογία και η ιστορία ενός κράτους. Αυτό ισχύει τόσο στην περίπτωση της Κεντρικής πλατείας της πόλης όσο στην περίπτωση της πλατείας Ταχυδρομείου.

Ένωσις», που ίδρυσε στη Λάρισα η βασίλισσα Όλγα, η οποία και ονόμασε το χώρο αυτό «Άλσος των Νυμφών».¹²⁵

Γύρω στο 1915 ο δήμος παραχώρησε τη χρήση ενός μέρους –εκεί όπου σήμερα βρίσκεται το Κηποθέατρο– στον επιχειρηματία Ρ. Αβδή, ο οποίος σε συνεννόηση με το δήμο κατασκεύασε ένα πολυγωνικό περίπτερο που λειτούργησε ως αναψυκτήριο και το ονόμασε «Αλκαζάρ», εμπνευσμένος από το ομώνυμο αραβικό παλάτι της Ισπανίας. Το αναψυκτήριο κάηκε το 1925. Ωστόσο, με το όνομα αυτό καθιερώθηκε μέχρι σήμερα όλος ο χώρος του άλσους.¹²⁶

Η προσπάθεια να μετατραπεί το Αλκαζάρ σε πνεύμονα πρασίνου συνεχίστηκε και τα επόμενα χρόνια.¹²⁷ Οι κάτοικοι της Λάρισας είχαν ανάγκη από ένα χώρο που να προσφέρεται για μια σύντομη απόδραση στον καθαρό αέρα (εικ. 41). Πρόκειται, άλλωστε, για μια εποχή που για τους περισσότερους δεν υπήρχε η δυνατότητα εξόδου από την πόλη στον ελεύθερο χρόνο τους, οπότε εκμεταλλεύονταν τους χώρους πρασίνου που βρίσκονταν περιμετρικά αυτής. Τα πάρκα και οι πλατείες άλλαζαν αισθητικά την εικόνα της πόλης και ταυτόχρονα αποτελούσαν χώρους εκτόνωσης των εργαζομένων στον ελεύθερο χρόνο τους.¹²⁸

Στην περίοδο της Κατοχής – και ειδικά το χειμώνα του '41 και 42– το δάσος του Αλκαζάρ υλοτομήθηκε ολοκληρωτικά, από τους Ιταλούς αρχικά και έπειτα από τους Έλληνες. Τα δέντρα χρησιμοποιήθηκαν ως ξυλεία για θέρμανση και η περιοχή

¹²⁵ Βέβαια, ενώ στη σύγχρονη Λάρισα το πάρκο του Αλκαζάρ αποτελεί προορισμό των περισσότερων σχολικών εκδρομών της πόλης, στον τύπο της πρώτης δεκαετία του 20^{ου} αιώνα τα σκήπτρα φαίνεται να κρατά η περιοχή της Αγ. Μαρίνας με το ομώνυμο εκκλησάκι. Προφανώς, η διαμόρφωση του χώρου στο Αλκαζάρ δεν ενδεικνυόταν ακόμη για ολοήμερη εκδρομή.

¹²⁶ Γ. Ζιαζιάς, *Η Λάρισα από την απελευθέρωση...*, ό. π., σ. 73–74.

¹²⁷ Επί δημαρχίας του διαδόχου του Μ. Σάπκα, Κ. Βλάχου, το 1920 φυτεύτηκαν δενδρύλλια στην παραπήνιο περιοχή. Βλ. Β. Καλογιάννης, ό. π., σ. 214. Με τη γενικότερη προσπάθεια δενδροφύτευσης στην πόλη, όπως και με τη δημιουργία του πευκοδάσους στη Γεωργική Σχολή, συνδέεται ο Ι. Κατσίγρας, πατέρας του γνωστού χειρουργού της Λάρισας, που σπούδασε γεωπόνος στη Βουλγαρία και ειδικεύτηκε ως ανθοκόμος στην Ολλανδία και το Βέλγιο. Από το 1902 εγκαταστάθηκε στη Λάρισα, όπου διορίστηκε ως καθηγητής δενδροκομίας στην Αβερύφειο Γεωργική Σχολή της πόλης. Βλ. Λ. Αρσενίου, «Ο πολίτης Γεώργιος Ιωάννου Κατσίγρας», εφ. *Ελευθερία*, π. *Reporter*, 10/4/2005, σ. 7.

¹²⁸ Στην Ευρώπη αντίστοιχα, συμβαίνει συχνά κατά το 19^ο αιώνα τα πάρκα να συνδέονται με την προγραμματισμένη αναμόρφωση συγκεκριμένων περιοχών. Δημιουργούνται στην περιφέρεια των οικοδομημένων εκτάσεων και συνδέονται με την ανάπτυξη της ζώνης των προαστίων. Ωστόσο, πολλές φορές άλλες ήταν οι προθέσεις με τις οποίες ιδρύονταν ένα πάρκο και άλλη η κατάληξή του. Για παράδειγμα το Victoria Park του Λονδίνου, ενώ ξεκίνησε από τη βασίλισσα Βικτωρία ως ένα μεγαλόπνοο σχέδιο, τελικά χρησιμοποιήθηκε από τους εργάτες του East End με τρόπο που δε συμβαδίζει με τις αρχικές προσδοκίες, καθώς οι εργατικές οικογένειες αδιαφορώντας για την αισθητική του τοπίου συχνά χρησιμοποιούσαν τις λίμνες του πάρκου για την προσωπική τους καθαριότητα. Βλ. J.-L. Pinol, *Ο κόσμος των πόλεων το 19^ο αιώνα*, μτφρ. Ι. Δουράμπεη – Ε. Κάννερ, Αθήνα 2002, σ. 143–144. Για την περίπτωση της Λάρισας, δεν έχουμε αντίστοιχες μαρτυρίες, αλλά υποθέτουμε ότι μάλλον θα ήταν παρόμοια η χρήση του χώρου και όχι απόλυτα συμβατή με τις αρχικές επιδιώξεις.

παρέμεινε για πολλά χρόνια χέρσα από τη γέφυρα του Πηνειού μέχρι και το σημερινό γήπεδο.

Γ. Έργα ηλεκτροφωτισμού στη Λάρισα

Από τη στιγμή που πραγματοποιήθηκαν οι πρώτες εφαρμογές του ηλεκτρισμού, ο ηλεκτροφωτισμός συνδέθηκε με την έννοια του εκσυγχρονισμού. Στο παρελθόν οι άνθρωποι εξυπηρετούνταν χρησιμοποιώντας κεριά, λυχνάρια, λάμπες λαδιού και αργότερα πετρελαίου. Με τον τεχνητό φωτισμό ο άνθρωπος ένωθε πως αποκτούσε τον έλεγχο της νύχτας, καθώς η δύση του ηλίου δε σηματοδοτούσε πλέον τη λήξη κάθε δραστηριότητας. Η μέρα παρατεινόταν, οι άνθρωποι κυκλοφορούσαν με ασφάλεια, η περιουσία των πολιτών περιφρουρούνταν. Αντίθετα, το σκοτάδι θεωρούνταν ότι παρεμπόδιζε την εργασία και ενθάρρυνε τους λωποδύτες. Ο φωτισμός των δημόσιων χώρων, ειδικά, ήταν σημαντικός τόσο για λόγους ασφάλειας όσο και για λόγους γοήτρου, παρόλο που οι φανοί οينوπνεύματος, γκαζολίνης και ασετυλίνης παρείχαν ένα φως ισχνό και αδύναμο.¹²⁹

Στη Λάρισα το 1898, όταν πλέον η δημοτική αρχή είχε τη δυνατότητα, τοποθέτησε στους δρόμους φανούς οينوπνεύματος. Ο αριθμός των φανών δεν είναι γνωστός, γνωρίζουμε ωστόσο ότι στην περίοδο της ετήσιας εμποροπανήγυρης ο δήμος τοποθετούσε επιπλέον φανούς, για την εξυπηρέτηση των επισκεπτών της. Παρ' όλες τις προσπάθειες του δήμου όμως τα αποτελέσματα δεν ήταν ικανοποιητικά, καθώς ο παρεχόμενος φωτισμός δεν ήταν επαρκής. Μέχρι το 1898, οι στύλοι των φανών ήταν ξύλινοι, με αποτέλεσμα να μην είναι ιδιαίτερα σταθεροί στο φύσημα του ανέμου. Το φθινόπωρο του 1898, ο τότε δήμαρχος της πόλης Κ. Αναστασιάδης αντικατέστησε τους ξύλινους στύλους με σιδερένιους, τους οποίους κατασκεύασε ένα συνεργείο στον Πειραιά. Οι νέοι στύλοι τοποθετήθηκαν στο κέντρο της πόλης, ενώ οι παλαιοί ξύλινοι μεταφέρθηκαν σε απόκεντρα σημεία, τα οποία μέχρι τότε δε φωτίζονταν.¹³⁰

Οι υπάλληλοι όμως που ήταν επιφορτισμένοι με το άναμμα των φανών – γνωστοί ως «φανοκόροι» ή «φανανάπτες»– δεν ήταν συνεπείς στα καθήκοντά τους

¹²⁹ Η γκαζολίνη είναι μια πρώτη μορφή βενζίνης, ενώ η ασετυλίνη (ακετυλένιο) παράγεται από την ένωση ανθρακασβεστίου και νερού.

¹³⁰ Κ. Σπανός, *Το ιστορικό του εξηλεκτρισμού της Λάρισας (1914–1994)*, Έκδοση της Ένωσης Τεχνικών ΔΕΗ, Τμήμα της Λάρισας, Λάρισα 1994, σ. 9–10.

και το μεγαλύτερο τμήμα της πόλης παρέμενε βυθισμένο στο σκοτάδι.¹³¹ Προφανώς για τα ανάκτορα της πόλης δεν ίσχυαν τα ίδια προβλήματα αμέλειας των φανοκόρων, καθώς στον τοπικό τύπο γίνονται ιδιαίτερα κολακευτικά σχόλια για τη φωταγώγησή τους λόγω της εθνικής εορτής της 25^{ης} Μαρτίου.¹³²

Ο δήμος της Λάρισας έδειξε νωρίς ενδιαφέρον για το «θαυματοουργό ηλεκτροφωτισμό», όπως τον αποκαλούσαν τότε, και για την ύδρευση.¹³³ Το 1903, με δήμαρχο τον Α. Ζαρμάνη, εξαγόρασε τη μελέτη του νομομηχανικού Ι. Γράβαρη, για κατασκευή υδροηλεκτρικού έργου στον Πηνειό, στη θέση Βερνέζι, με απόδοση ισχύος 24.000 ίππων, ικανή για ρευματοδότηση και για λειτουργία εγκαταστάσεων ύδρευσης. Το κόστος του έργου όμως ήταν τεράστιο και γι' αυτό το λόγο δεν υλοποιήθηκε.¹³⁴

Τα οικονομικά μέσα του δήμου ήταν πενιχρά και μάλλον και οι μισθοί των δημοτικών υπαλλήλων ήταν αντίστοιχα μικροί. Σε δημοσίευμα στην εφημερίδα *Μικρά* το 1906 εντοπίζονται σχόλια για «φανανάπτη» που έσβηνε τους φανούς «δι' οικονομίαν» σε οδό της πόλης (εικ. 42).¹³⁵ Προφανώς, κάποιοι από τους υπαλλήλους σκεπτόμενοι πονηρά κρατούσαν ένα μέρος της φωτιστικής ύλης που τους δινόταν για τις ανάγκες του δημόσιου φωτισμού για προσωπική χρήση. Τον ίδιο μήνα σε φύλλο της εφημερίδας εξάιρεται ο φωτισμός της πλατείας Δικαστηρίων –της λεγόμενης σήμερα «Κεντρικής πλατείας» – κατά την ημέρα της εμποροπανήγυρης, εφόσον «η Δημοτική Αρχή εκόμισεν εξ Αθηνών περί τους 20 μεγάλους λαμπτήρες γκαζολίνης».¹³⁶ Ωστόσο, ο δημόσιος φωτισμός παρέμενε υποτυπώδης και ο ηλεκτροφωτισμός της πόλης ήταν το ζητούμενο (εικ. 43).

Εφόσον δεν ήταν δυνατή η κατασκευή του έργου στο Βερνέζι, η Λάρισα ακολούθησε αναγκαστικά το δρόμο των άλλων πόλεων, την ανάθεση δηλαδή της παραγωγής ηλεκτρισμού σε εταιρία. Πριν την ίδρυση της ΔΕΗ οι φορείς παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας στην Ελλάδα παρουσίαζαν μια μεγάλη ποικιλία μορφών. Ήταν ιδιωτικές επιχειρήσεις που λειτουργούσαν με ελληνικά ή ξένα κεφάλαια, κρατικοί

¹³¹ Εφ. *Όλυμπος*, 6/1/1902, σ. 1. Κάτω από τον τίτλο *Κωμική Εβδομάς* ο αρθρογράφος σχολιάζει: «Ηκούσαμεν ότι σήμερον η πόλις μας εορτάζει την εορτήν των Φώτων· ομολογούμεν ότι διστάζομεν να το πιστεύσωμεν...».

¹³² Εφ. *Όλυμπος*, 29/3/1902, σ. 3.

¹³³ Ωστόσο, τελικά οι δύο γειτονικές πόλεις Τρίκαλα και Καρδίτσα ηλεκτροφωτίστηκαν νωρίτερα από τη Λάρισα, το 1906 και 1909 αντίστοιχα. Βλ. Κ. Σπανός, *ό. π.*, σ. 10.

¹³⁴ Λ. Αρσενίου – Τ. Παπουλιώτου, *Η ύδρευση της Λάρισας. Το χθες και το σήμερα*. ΔΕΥΑΛ, Λάρισα 1991, σ. 9. Τελικά ο ηλεκτροφωτισμός της πόλης θα επιτευχθεί, μετά από πολλές περιπέτειες, μόνο με την άμεση οικονομική στήριξη των δημοτών. Βλ. παρακάτω σ. 51–53.

¹³⁵ Εφ. *Μικρά*, 6/9/1906, σ. 2.

¹³⁶ Εφ. *Μικρά*, 17/9/1906, σ. 2.

φορείς –όπως στην περίπτωση της Θεσσαλονίκης–, γεωργικοί και ελαιουργικοί συνεταιρισμοί, νομικά πρόσωπα ιδιωτικού δικαίου–όπως στην περίπτωση της Κιμώλου το «Αφεντάκειον Άσυλον Πτωχών Κιμώλου»–, δημοτικές ή κοινοτικές επιχειρήσεις, άμεσα εξαρτημένες από τον αντίστοιχο δήμο ή κοινότητα και, τέλος, δημοτικές ή κοινοτικές επιχειρήσεις με σχετική αυτονομία από το δήμο ή την κοινότητα, που συνήθως αποτελούσαν ιδιαίτερο νομικό πρόσωπο–όπως συνέβη και στην περίπτωση της Λάρισας.¹³⁷

Στην Ελλάδα ο πρώτος κεντρικός σταθμός παραγωγής ηλεκτρικού ρεύματος κατασκευάζεται το 1889 στην Αθήνα από τη Γενική Εταιρεία Εργοληψιών. Από την εποχή αυτή η παραγωγή και διανομή ηλεκτρικής ενέργειας προστίθεται στις δραστηριότητες της Γενικής Εταιρείας Εργοληψιών, που μέχρι τότε ασχολούνταν με μεγάλα τεχνικά έργα και με το φωταέριο. Στα πρώτα βήματα εξάπλωσης του ηλεκτρισμού το φωταέριο αποτέλεσε ένα σοβαρό εμπόδιο, καθώς αναπτύχθηκε σε παγκόσμιο επίπεδο ένας ισχυρός ανταγωνισμός ανάμεσα στις εταιρείες φωταερίου και στις εταιρείες παραγωγής ηλεκτρικού ρεύματος.¹³⁸ Στη Λάρισα δεν τέθηκε ποτέ το δίλημμα φωταέριο–ηλεκτρισμός, όπως σε άλλες πόλεις, λόγω της ύπαρξης του Πηνειού που μπορούσε εύκολα να αξιοποιηθεί για την παραγωγή ηλεκτρικής ενέργειας.

Το 1909 μια βελγική εταιρεία, με επιστολή της προς τον πρόεδρο του Δημοτικού Συμβουλίου της Λάρισας, εκδήλωσε ενδιαφέρον για την ανάληψη του ηλεκτροφωτισμού της πόλης.¹³⁹ Μέσα από τον τοπικό τύπο μαθαίνουμε ότι ενδιαφέρον υπήρξε και από την πλευρά της εταιρείας Σταματοπούλου και δύο ευρωπαϊκών εταιριών. Ο αρθρογράφος όμως είναι σαφής, ως προς τη γνώμη του για τις εταιρίες αυτές: «Το σύστημα, όμως, των Εταιρειών δεν ευρίσκομεν συμφέρον εις τον Δήμον διά πολλούς λόγους. Λυπούμεθα δε μεγάλως πως και τινές των κ.κ. δημοτ. Συμβούλων [...], διαμαρτυρηθέντες πέρυσι κατά των Εταιρειών, είναι πρόθυμοι εφέτος να δώσωσι την ψήφον των εις την απαίτησιν του κ. Δημάρχου. Ο φωτισμός

¹³⁷ Δ. Σαμίου, *Η εξαγορά των ηλεκτρικών επιχειρήσεων από τη ΔΕΗ. Αρχειακή τεκμηρίωση*, Αθήνα 1998, σ. 38–39. Οι επιχειρήσεις παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας δεν ιδρύονταν πάντοτε με στόχο τον ηλεκτροφωτισμό. Συχνά αποτελούσαν επέκταση των ηλεκτρικών εγκαταστάσεων που ίδρυναν οι βιομηχανίες για δική τους χρήση. Βλ. Δ. Σαμίου, *ό. π.*, σ. 39.

¹³⁸ Ν. Παντελάκης, *Ο εξηλεκτισμός της Ελλάδας. Από την ιδιωτική πρωτοβουλία στο κρατικό μονοπώλιο (1889–1956)*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1991, σ. 441. Στην περίπτωση της Πάτρας, η Ελληνική Ηλεκτρική Εταιρεία αγόρασε τις εγκαταστάσεις του φωταερίου με σκοπό να καταργήσει το φωτισμό της πόλης με αέριο και να τον αντικαταστήσει με ηλεκτρικό ρεύμα. Παρόλο που η Εταιρεία δε μπόρεσε να πετύχει το στόχο της, το παράδειγμα της Πάτρας είναι ενδεικτικό της στρατηγικής των ηλεκτρικών εταιριών απέναντι στις εταιρίες φωταερίου. Βλ. Ν. Παντελάκης, *ό. π.*, σ. 417, 443.

¹³⁹ Εφ. *Μικρά*, 29/1/1909, σ. 2.

και η ύδρευσις της πόλεως, κύριοι δημοτ. Σύμβουλοι, δέον να δοθή εργολαβικώς υπό του Δήμου.»¹⁴⁰

Το Μάρτιο του 1909 το Δημοτικό Συμβούλιο, με δήμαρχο τον Α. Αστεριάδη, ενέκρινε τη σύμβαση με τον όμιλο «Πηνειός» των Α. Ανεμογιάννη, Σ. Μελησσινού και Σπ. Τυλιγάδη και παραχώρησε σε αυτόν για 50 χρόνια το προνόμιο για ηλεκτροδότηση και ύδρευση της πόλης. Επειδή, όμως, ο όμιλος δε μπορούσε να ανταπεξέλθει οικονομικά στις υποχρεώσεις του παραχώρησε, με τη σύμφωνη γνώμη του Δήμου, το προνόμιό του στη γαλλική εταιρία “Omnium Français d’ Electrecité”. Η “Omnium” άρχισε τις εργασίες της το 1913 εγκαθιστώντας μηχανές 220 βολτ συνεχούς ρεύματος. Τον Ιανουάριο του 1914 ηλεκτροφωτίστηκε το κέντρο της πόλης, δημόσια και ιδιωτικά καταστήματα και αρκετά σπίτια.¹⁴¹ Αμέσως σχεδόν άρχισαν και έργα για ηλεκτροδότηση συνοικιών, καθώς και για ύδρευση. Το δημοτικό συμβούλιο σε συνεδρίασή του στις 17-4-1914 εγκρίνει την εγκατάσταση 30 νέων ηλεκτρικών λαμπτήρων σε συνοικίες της Λάρισας. «Οι 30 αυτοί λαμπτήρες θα τοποθετηθούν επί βραχιόνων, στηριζομένων επί ηλεκτρικών στηλών, η φωτιστική δε έντασις εκάστου εξ αυτών θα ήτο 32 κηρίων. Το συμπεφωνημένον τίμημα της παροχής του ηλεκτρικού ρεύματος και η συντήρησις των ορίζετο εις δρχ. 2000 ετησίως και διά φωτισμόν 2.700 ωρών κατ’ έτος».¹⁴² Τα έργα διακόπηκαν με την έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου το 1914. Η εταιρία, όμως, δεν ξανάρχισε το 1918 με τη λήξη του πολέμου τις εργασίες για βελτίωση και επέκταση του δικτύου, με συνέπεια να εγκαταλειφθεί κάθε προσπάθεια για ύδρευση και να παρέχεται κακός πλέον φωτισμός.¹⁴³

Οι Λαρισαίοι δε δέχτηκαν παθητικά τη συμπεριφορά της εταιρίας και ξεκίνησαν προσπάθειες για να απαλλαγούν από αυτή.¹⁴⁴ Μια κοινή αντιπροσωπεία των επαγγελματιών και του δήμου χρειάστηκε να μεταβεί κάποιες φορές στην Αθήνα, ζητώντας με παραστάσεις και υπομνήματα στην κυβέρνηση την απαλλαγή της πόλης

¹⁴⁰ Εφ. *Μικρά*, 5/2/1909, σ. 2. Η εταιρία Σταματοπούλου, το γνωστό μηχανουργείο του Βόλου, είχε αναλάβει τον ηλεκτροφωτισμό των Τρικάλων, με πρώτη αναφερόμενη άδεια το 1903, και της Καρδίτσας, με πρώτη αναφερόμενη άδεια το 1909. Εξαγοράστηκε στις 24-12-1957 από τη ΔΕΗ. Βλ. Δ. Σαμίου, *ό. π.*, σ. 136, 212.

¹⁴¹ Ο ενθουσιασμός για την πρώτη αυτή απόπειρα ηλεκτροφωτισμού της πόλης είναι φανερός και στα δημοσιεύματα της εποχής. Όπως σημειώνει ο Γ. Ζιαζιάς, σε δημοσίευμα με ημερομηνία 23/4/1913 αναφέρεται: «Άγνωστοι έσπασαν σχεδόν όλους τους φανούς της συνοικίας Αρναούτ προχθές τη νύκτα. Καλά έκαναν οι άνθρωποι, αφού μετά 5 μήνας θα έχομεν ηλεκτρικόν...». Βλ. Γ. Ζιαζιάς, *Η Λάρισα από την απελευθέρωση...*, *ό. π.*, σ. 100.

¹⁴² Β. Καλογιάννης, *όπ. π.*, σ. 198.

¹⁴³ Για την εγκατάλειψη των έργων βλ. Μ. Σάπκας, *ό. π.*, σ. 30 και Λ. Αρσενίου – Τ. Παπουλιώτου, *ό. π.*, σ. 9.

¹⁴⁴ Λ. Αρσενίου – Τ. Παπουλιώτου, *ό. π.*, σ. 9.

από την εταιρία. Σε ένα από αυτά αναφέρεται ότι η “Omnium” παράγει τώρα το μισό ρεύμα από το 1914, ενώ από τους πελάτες της αντίθετα εισπράττει πολύ περισσότερα χρήματα. Η παροχή ρεύματος την εποχή εκείνη δεν γίνονταν με μετρητή αλλά «κατ’ αποκοπήν». Αν και δεν παρείχε καθημερινά ρεύμα, η εταιρία εισέπραττε στο ακέραιο τα δικαιώματά της τόσο από το δήμο για το φωτισμό δρόμων και πλατειών, όσο και από τα καταστήματα και σπίτια. Οι διακοπές ήταν συχνές και πολλές νύχτες η πόλη βυθιζόταν στο σκοτάδι. Καταστηματάρχες και νοικοκυρές κατέφυγαν και πάλι στις λάμπες πετρελαίου, ενώ ο δήμος σκεφτόταν να χρησιμοποιήσει ξανά τους παλαιότερους φανούς της τουρκοκρατίας για να συμπληρώσει τα κενά στον ηλεκτροφωτισμό των δρόμων.¹⁴⁵

Η κατάσταση αυτή συνεχίστηκε ως τον Αύγουστο του 1923 όταν τελικά, επί δημαρχίας Δ. Παπαγεωργίου, το δημοτικό συμβούλιο σε συνεδρίασή του αποφάσισε να κηρυχτεί έκπτωτος η “Omnium” αν σε δεκαπέντε μέρες δε συμμορφωθεί με τους όρους της σύμβασης.¹⁴⁶ Οι κρατικές υπηρεσίες απέφυγαν και πάλι να πάρουν θέση, υποστηρίζοντας ότι δεν υπήρχαν επαρκή στοιχεία για παραβάσεις της εταιρίας. Τα δεδομένα άλλαξαν με την πρόσληψη του Θ. Σακελλάριου ως τεχνικού συμβούλου του Δήμου. Έχοντας σπουδάσει ηλεκτρολόγος- μηχανολόγος στο Πολυτεχνείο της Ζυρίχης και γνωρίζοντας καλά το αντικείμενο, ο Σακελλάριος απέδειξε κατόπιν μετρήσεων ότι η εταιρία δεν εφάρμοζε τη σύμβαση. Το δημοτικό συμβούλιο της πόλης, έχοντας πλέον απτές αποδείξεις, επέβαλε στην εταιρία πρόστιμο 11.084 δρχ. για διακοπές ρεύματος τους τρεις προηγούμενους μήνες. Η εταιρία δεσμεύθηκε ότι θα βελτιώσει το φωτισμό με καινούργια μηχανή και με επισκευές στο δίκτυο, καθώς όμως συνέχιζε τις παραβάσεις της επιβλήθηκε διαδοχικά μια σειρά προστίμων.¹⁴⁷

Τον Οκτώβριο του 1924 στο Δημοτικό Συμβούλιο ο νέος δήμαρχος Αρσενίδης εισηγήθηκε την οριστική έκπτωση της “Omnium”, εφόσον δεν τηρούσε τους όρους της σύμβασης και ανέφερε συγκεκριμένες πλέον παραβάσεις. Η

¹⁴⁵ Λ. Αρσενίου– Τ. Παπουλιώτου, *ό. π.*, σ. 10. Η κατάσταση ήταν παρόμοια και σε άλλες ελληνικές πόλεις. Οι εταιρίες απέφευγαν να τοποθετούν κεφάλαια για ολοκλήρωση των εγκαταστάσεών τους και επεδίωκαν να κερδίσουν όσο το δυνατόν περισσότερα, με τις μικρότερες δυνατές δαπάνες. Συνδέονταν συχνά με οργανωμένα συμφέροντα και με πολιτικούς παράγοντες, ενώ για τις ξένες εταιρίες παρενέβαιναν παρασκηνιακά και οι πρεσβείες τους.

¹⁴⁶ Β. Καλογιάννης, *ό. π.*, σ. 221. Το Δ.Σ. στις 31/8/1923 «αποφασίζει όπως ζητηθή από το Υπουργείο Συγκοινωνίας η έκπτωσης της Ηλεκτρικής Εταιρίας Ελληνικού Όμνιουμ Ηλεκτρισμού ως μη εκπληρωσάσης τας εκ της συμβάσεως υποχρεώσεις της προς την πόλιν.» Στο υπουργείο Συγκοινωνίας ανήκαν τότε τρεις Διευθύνσεις: α) των Δημοσίων Έργων β) των Σιδηροδρόμων, Τροχιοδρόμων και Μηχανουργικών Εγκαταστάσεων και γ) των Ταχυδρομείων, Τηλεγράφων και Τηλεφώνων. Βλ. Ε. Μαρμαράς, *ό. π.*, σ. 390.

¹⁴⁷ Λ. Αρσενίου– Τ. Παπουλιώτου, *ό. π.*, σ. 10–11.

“Omnium” βρισκόμενη σε αδιέξοδο πρότεινε να πουλήσει το προνόμιό της, η Λάρισα όμως βρέθηκε απροετοίμαστη, καθώς δε διέθετε τα απαιτούμενα χρήματα.¹⁴⁸ Την προσπάθεια για τη συγκέντρωση των χρημάτων ανέλαβαν επαγγελματικές οργανώσεις και τοπικοί παράγοντες. Τελικά με προσύμφωνο το Μάρτιο του 1925 η “Omnium” εκχώρησε τη σύμβασή της με το δήμο για τα έργα στην πόλη, τις υπάρχουσες ηλεκτρικές εγκαταστάσεις καθώς και τα υπό εκτέλεση υδραυλικά έργα στην «Ανώνυμον Ηλεκτρικήν Εταιρίαν Λαρίσης» που είχε συσταθεί ακριβώς γι’ αυτό το σκοπό. Σύντομα η «Ανώνυμος Ηλεκτρική Εταιρία» συγχωνεύτηκε με το συνεταιρισμό των καταναλωτών που είχε αναλάβει την ευθύνη συγκέντρωσης χρημάτων για τα έργα, και αμέσως μετονομάστηκε σε «Εταιρία Υδρεύσεως και Ηλεκτροφωτισμού Λαρίσης» (ΕΥΗΛ). Τον Ιούνιο του 1925, κατά τον πρώτο μήνα λειτουργίας της, η νεοσυσταθείσα εταιρία διέθεσε 2.250 κιλοβάτ. Τον επόμενο μήνα τα διπλασίασε, το μεθεπόμενο τα τριπλασίασε και αυξάνοντας από μήνα σε μήνα τα ανέβασε σε 14.500 κιλοβάτ το Δεκέμβριο του 1925. Η Λάρισα φωτιζόταν χωρίς πλέον διακοπές. Παράλληλα, η ΕΥΗΛ προχώρησε στην ανανέωση του δικτύου και στην επέκτασή του στις απομακρυσμένες συνοικίες, αγοράζοντας δύο μηχανές ντήζελ «νεωτάτου τύπου» με δύναμη 340 ίππων.¹⁴⁹

Ο δικηγόρος Δ. Χατζηγιάννης, από τους πρωτεργάτες της ΕΥΗΛ, στις 22/2/1925 μέσα από τις στήλες της εφημερίδας *Ελευθερία* και κάτω από τον τίτλο «Ευγενές καθήκον όλων των πολιτών της» κάνει έκκληση προς τους πολίτες της πόλης, προκειμένου να εγγραφούν μέτοχοι της Λαρισαϊκής Εταιρίας Ηλεκτροφωτισμού και Υδρεύσεως.¹⁵⁰ Για να παρακινήσει τους συμπολίτες του, ο Δ. Χατζηγιάννης επικαλείται το παράδειγμα της Αγριάς Πηλίου, όπου οι κάτοικοι προκειμένου να ανεγείρουν ένα σχολείο αρρένων και θηλέων διεξήγαγαν έρανο και

¹⁴⁸ Ενδιαφέρον για την εξαγορά της εταιρίας είχε δείξει και η ιταλική εταιρία «Γαλιλαίος» η οποία είχε αναλάβει και άλλα έργα παρόμοιας φύσης στην Ελλάδα. Βλ. Μ. Σάπκας, *ό. π.*, σ. 33.

¹⁴⁹ Λ. Αρσενίου – Τ. Παπουλιώτου, *ό. π.*, σ. 11–12, 17· Μ. Σάπκας, *ό. π.*, σ. 32, 65–67. Δεν είναι τυχαίο ότι επικεφαλής της ΕΥΗΛ βρίσκονταν άνθρωποι προικισμένοι με δυναμισμό και ικανότητες, οι οποίοι αργότερα αναδείχθηκαν σε τιμητικά αξιώματα. Ο γιατρός Μ. Σάπκας εξελέγη δήμαρχος και βουλευτής, ο δικηγόρος Μ. Μπούρας βουλευτής και γεροϋσιαστής, ενώ ο γιατρός και διευθυντής του υποκαταστήματος της Λαϊκής Τράπεζας Ν. Φύλιος και ο δικηγόρος Δ. Χατζηγιάννης εξελέγησαν βουλευτές. Όλοι τους πρόσφεραν αψιλοκερδώς τις υπηρεσίες τους στην ΕΥΗΛ.

¹⁵⁰ Κάτι παρόμοιο συνέβη στην Ερμούπολη της Σύρου για την ανέγερση σημαντικών δημοσίων κτιρίων, του Κρεοπωλείου– Ιχθυοπωλείου, του Αρτοποιείου–Λαχανοπωλείου, της Μπούρας του Θεάτρου και του Καφενείου στο Νησάκι. Η αδυναμία κρατικής χρηματοδότησης αντιμετωπίστηκε από την τοπική κοινωνία με την εγγραφή μετόχων και την έκδοση μετοχών από το Δημοτικό Συμβούλιο. Βλ. Α. Φενερλή, «Ο καλλωπισμός της πόλης. Ένας πρωτότυπος συμμετοχικός τρόπος χρηματοδότησης δημοσίων κτιρίων στην Ερμούπολη (19ος αι.)» στο *Η πόλη στους νεότερους χρόνους. Μεσογειακές και Βαλκανικές όψεις (19ος–20ός αι.)*, Πρακτικά Β’ Διεθνούς Συνεδρίου, Αθήνα 27–30 Νοεμβρίου 1997, Αθήνα 2000, σ. 174–177.

συγκέντρωσαν κατά αυτόν τον τρόπο τα χρήματα. Παράλληλα, αναφέρει και το παράδειγμα του Βόλου –μεταξύ του οποίου και της Λάρισας λανθάνει μια ανταγωνιστική σχέση ήδη από τότε– και αφού επισημαίνει ότι «θαυματοουργεί εις πρόοδον», σημειώνει ότι συστάθηκε σύλλογος για να δενδροφυτεύσει την πόλη και τα χρήματα για τη δράση του συλλόγου συγκεντρώθηκαν από συνεισφορές των κατοίκων. Διαπιστώνουμε ότι στο πρώιμο αυτό στάδιο εκσυγχρονισμού επενδύονται πολλά στη διάθεση για προσφορά των πολιτών. Δεν είναι τόσο η κεντρική εξουσία – προφανώς ανίσχυρη ακόμη και χαλαρή– όσο η τοπική κοινωνία, που συνειδητοποιώντας τα οφέλη της προόδου δίνει της ώθηση για την αλλαγή της φυσιογνωμίας της πόλης.¹⁵¹

Στους μετόχους της ΕΥΗΛ διανεμήθηκε τον πρώτο χρόνο μέρισμα 6% και το δεύτερο 8%, για να παρακινηθούν και άλλοι κάτοικοι να αγοράσουν μετοχές, ώστε να αυξηθεί το κεφάλαιό της.¹⁵² Οι Λαρισαίοι, όμως, και κυρίως οι εργαζόμενοι δε διέθεταν πλεόνασμα εισοδήματος και αδυνατούσαν να ανταποκριθούν στην προσφορά της ΕΥΗΛ. Τότε αυτή, για να εξασφαλίσει τα απαιτούμενα κεφάλαια αποφεύγοντας τον τραπεζικό δανεισμό, αποφάσισε να διακόψει την παροχή μερίσματος στους κοινούς μετόχους για δεκαετίες.¹⁵³ Έτσι, η εταιρία μέσα σε πέντε χρόνια τετραπλασίασε την παραγωγή ρεύματος, με αποτέλεσμα το 1930 στους 24.000 περίπου κατοίκους της πόλης να αντιστοιχούν 31 Κιλοβάτ στον καθένα, αναλογία από τις μεγαλύτερες στην Ελλάδα τότε (εικ. 44–45).¹⁵⁴

Το 1940 ο δήμος Λάρισας αγόρασε το 51% της εταιρείας, η οποία μετονομάστηκε σε ΟΥΗΛ (Οργανισμό Υδρεύσεως και Ηλεκτροφωτισμού Λαρίσης). Από τον Αύγουστο του 1956 ξεκίνησαν οι εξαγορές των ηλεκτρικών εκμεταλλεύσεων στην Ελλάδα από τη ΔΕΗ, με βάση το νομοθετικό διάταγμα αρ. 3523 «Περί οργανώσεως της διανομής της ηλεκτρικής ενεργείας». Ο ΟΥΗΛ εξαγοράστηκε από τη ΔΕΗ στις 26-11-1960.¹⁵⁵

Η ΔΕΗ αγόρασε έτοιμη την υλικοτεχνική υποδομή. Τα εύσημα όμως ανήκουν στο δήμο της πόλης, που με την καθοδήγηση κάποιων ανθρώπων που είχαν πειστεί

¹⁵¹ Γ. Ζιαζιάς, *Η Λάρισα από την απελευθέρωση...*, ό. π., σ. 101–102.

¹⁵² Μ. Σάπκας, ό. π., σ. 51. Το μέρισμα 8% την εποχή εκείνη ήταν πολύ υψηλό. Η ΕΥΗΛ το πρόσφερε με την ελπίδα να παρακινηθούν οι Λαρισαίοι και να αγοράσουν νέες μετοχές, για να εξασφαλιστούν κεφάλαια για επιπλέον έργα.

¹⁵³ Προνομιούχες ήταν οι μετοχές του δήμου που δεν έπρεπε, σύμφωνα με το καταστατικό, να είναι κάτω από 51% «ώστε να μη είναι δυνατόν ποτέ να γίνη το έργον αντικείμενον ιδιωτικής επιχειρήσεως». Βλ. Μ. Σάπκας, ό. π., σ. 50–51.

¹⁵⁴ Λ. Αρσενίου – Τ. Παπουλιώτου, ό. π., σ. 17, 19.

¹⁵⁵ Δ. Σαμίου, ό. π., σ. 17, 169.

για την αναγκαιότητα του εξηλεκτρισμού, είχε δώσει ένα μακροχρόνιο αγώνα ενάντια στα συμφέροντα των εταιριών, τις οικονομικές δυσχέρειες και τις εγγενείς δυσκολίες για να φέρει στη Λάρισα αυτό που θεωρούσε σύμβολο του εκσυγχρονισμού. Οι ριζικές αλλαγές που επέφερε ο ηλεκτρισμός με όλες τις εφαρμογές του στην καθημερινότητα των ανθρώπων δικαίωσαν τις προσπάθειες δήμου και δημοτών.

Εδώ θα μπορούσε να γίνει μια αναφορά και στη διάδοση του τηλεφώνου στις αρχές του αιώνα στην πόλη μας, ένα θέμα που δεν έχει απασχολήσει μέχρι στιγμής την έρευνα. Γενικά η ιστορία των τηλεπικοινωνιών στη χώρα μας είναι ένας χώρος σε μεγάλο βαθμό άγνωστος. Σε κάποιες από τις διαφημίσεις του α' μισού του αιώνα στον τοπικό τύπο σημειώνεται από κάτω ένας τριψήφιος ή τετραψήφιος αριθμός με μία παύλα στη μέση και δίπλα τη συντομογραφία «τηλέφ.». ¹⁵⁶ Πρόκειται για τον αριθμό τηλεφώνου που διαθέτουν ελάχιστοι επαγγελματίες και επιστήμονες – κυρίως γιατροί, καθώς η συντριπτική πλειοψηφία τους δίνει απλά τη διεύθυνση του καταστήματος ή του γραφείου τους, ενώ σε περιπτώσεις αγγελιών ενοικίασης ή πώλησης οι ενδιαφερόμενοι παραπέμπονται για πληροφορίες στα γραφεία της εφημερίδας. ¹⁵⁷

Προφανώς η διεύθυνση του τηλεφώνου στη λαρισαϊκή κοινωνία γίνεται με αργά βήματα καθώς αρκετά χρόνια αργότερα, το 1946, ο «Τηλεφωνικός Κατάλογος Λαρίσης» που εκδόθηκε από την εφημερίδα *Ελευθερία* αποτελείται συνολικά από 11 σελίδες και περιλαμβάνει περίπου 350 τηλέφωνα, κατά κύριο λόγο δημοτικών υπηρεσιών και κομματικών οργανώσεων, καθώς και κάποιων Λαρισαίων εμπόρων, επαγγελματιών και επιχειρηματιών. Τα τηλέφωνα σε οικίες είναι λίγα, τα περισσότερα είναι σε ιατρεία και δικηγορικά γραφεία. Οι αριθμοί είναι όλοι τριψήφιοι, καθώς οι συνδυασμοί με τρεις μόνο αριθμούς ήταν μάλλον αρκετοί για να καλύψουν τις ανάγκες της περιόδου. ¹⁵⁸

¹⁵⁶ Βλ. τη διαφήμιση του ειδικού παθολόγου Κ. Μίχου που παραπέμπει για πληροφορίες «Φαρμακείον Δ. Επιτρόπου, τηλέφωνον 2–32». Γ. Ζιαζιάς, *Αναζητώντας τη χαμένη Λάρισα...*, τ. Β', ό. π., σ. 111. Οι αριθμοί των τηλεφώνων, πάντως, δεν πρέπει να συγχέονται με τους αύξοντες αριθμούς των αγγελιών που έχουν ακριβώς την ίδια μορφή, τοποθετούνται στο τέλος της αγγελίας, λείπει όμως η ένδειξη «τηλεφ.». Για παράδειγμα, «Εις το Φαρμακείον και Φαρμακεμπορείον του κ. Κ. Παπασταύρου έφθασαν εις πλουσίαν συλλογήν [...] σάπωνες διαφόρων ειδών, πομμάδες εκλεκταί, καλλυντικά πρόσωπου, οδοντοτρίμματα... Σπεύσατε: Τιμαί λογικά. 5–10». Βλ. εφημερίδα *Μικρά*, 5/3/1909, σ. 4.

¹⁵⁷ Η ίδια η εφημερίδα *Μικρά* μέχρι το 1909 που έχουν ελεγχθεί τα φύλλα της δε διαθέτει τηλέφωνο, διαφορετικά λογικά θα αναγραφόταν στην πρώτη σελίδα μαζί με τα υπόλοιπα στοιχεία. Πάντως το 1910 όταν γίνονται τα γεγονότα στο Κιελέρ, αναφέρεται σε ανταποκρίσεις του τοπικού τύπου ότι οι αγρότες, μεταξύ άλλων, κατέστρεψαν τηλεφωνικές γραμμές. Βλ. Α. Αρσενίου, *Το έπος των Θεσσαλών αγροτών...*, ό. π., σ. 234.

¹⁵⁸ Σ. Ζαχαριάς, «Το “μπεστ-σέλλερ” του 1946 στη Λάρισα», π. *Θεσσαλικές Επιλογές*, τχ. 256, Μάρτιος 2008, σ. 66–67. Το άρθρο του Σ. Ζαχαριά αναφέρει ότι τα πρώτα τηλέφωνα στη Λάρισα

Γενικότερα στην Ελλάδα τα πρώτα τηλέφωνα ήρθαν από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Τα πρώτα τηλεφωνικά κέντρα της Siemens έκαναν την εμφάνισή τους στην Αθήνα ήδη από το 1900, όταν την αντιπροσώπευσή τους ανέλαβε η εταιρεία Ζαχαρίου & Σία. Αλλά η εποχή του τηλεφώνου για τη χώρα ξεκινά από το 1922, αμέσως μετά τη μικρασιατική καταστροφή, όταν πλέον διαδίδεται η χρήση τους. Το 1931 η εταιρεία Siemens Halske, που μέχρι τότε διαχειριζόταν την τηλεφωνία στον ελληνικό χώρο, παραχώρησε τα δικαιώματά της στην εταιρεία που η ίδια δημιούργησε, στην Ανώνυμη Ελληνική Τηλεφωνική Εταιρεία, που είναι ουσιαστικά πρόδρομος του σημερινού Ο.Τ.Ε. Τότε δημιουργείται το πρώτο αυτόματο τηλεφωνικό κέντρο στην Ελλάδα και τοποθετούνται οι πρώτες 2000 παροχές.¹⁵⁹

Δ. Έργα υδροδότησης

Καθώς η Λάρισα είναι κτισμένη στις όχθες του Πηνειού, χρησιμοποιούσε από παλιά τον ποταμό για άμυνα και ύδρευση.¹⁶⁰ Η πόλη κατά την τουρκοκρατία αλλά και τις πρώτες δεκαετίες μετά την απελευθέρωση υδρευόταν απευθείας από το ποτάμι και ειδικότερα από το τμήμα του μέσα στην πόλη, το οποίο δεν ήταν ιδιαίτερα καθαρό. Σε αυτό χύνονταν τα οικιακά λύματα από τις παρόχθιες συνοικίες, καθώς και τα λύματα από την επεξεργασία των δερμάτων που γινόταν στα βυρσοδεψεία (ταμπάκικα) της περιοχής. Για να είναι πιο εύκολη η πρόσβαση στο ποτάμι για υδροληψία, σε κάποια σημεία της κοίτης του είχαν κατασκευαστεί κατηφορικές πλακόστρωτες αποβάθρες, οι λεγόμενες «σκάλες». Οι ειδικευμένοι «νερουλάδες» ή «σακάδες» γέμιζαν νερό τους δερμάτινους σάκους, που η χωρητικότητα του καθενός ήταν 50–60 κιλά, το φόρτωναν σε ζώα και το περιέφεραν στους δρόμους της πόλης για να το πουλήσουν. Στο στόμιο του σάκου, κατά το γέμισμά του, έβαζαν φύλλα

λειτουργήσαν στη δεκαετία του 1930, τότε που επεκτάθηκε η αστική τηλεφωνία στη χώρα μας με την ίδρυση της ΑΕΤΕ, Ανώνυμης Ελληνικής Τηλεφωνικής Εταιρείας γερμανικών συμφερόντων, η οποία λειτούργησε ως το 1946 που η πλειοψηφία των μετοχών της πέρασε στο Δημόσιο. Όμως στον τοπικό τύπο της πόλης υπάρχουν διαφημίσεις για συσκευές τηλεφώνου ήδη από το 1906 (βλ. εφ. *Μικρά*, 31/5/1906, σ. 4), κάτι που συμφωνεί με τα στοιχεία που δίνει ο Δ. Χαροντάκης στο άρθρο του «Η Siemens είναι μια από τις μεγαλύτερες πολυεθνικές και η μακροβιότερη παρουσία στον ελληνικό χώρο. Τηλέφωνα, λαμπτήρες και σηματοδότες», εφ. *Το Βήμα*, ένθετο *Ανάπτυξη*, 3/4/2000, σ. 5–9. Είναι γνωστό ότι στα πρώτα βήματα του τηλεφώνου υπήρχε η δυνατότητα για αυτοτελείς τοπικές μικρές γραμμές – για παράδειγμα οι μεγάλες βιομηχανίες εγκαθιστούσαν τηλεφωνική γραμμή μεταξύ εργοστασίου και γραφείου– χωρίς να υπάρχει αντίστοιχο δίκτυο. Προφανώς, κάτι αντίστοιχο συνέβη και στη Λάρισα.

¹⁵⁹ Δ. Χαροντάκης, *ό. π.*, σ. 5–9.

¹⁶⁰ Εκτός από την περίοδο της αρχαιότητας, κατά την οποία η πόλη απέκτησε υδραγωγείο με άγνωστη ακόμα πηγή τροφοδοσίας. Σύμφωνα με μία εκδοχή, το νερό της πόλης τότε πιθανώς να προερχόταν από τις πηγές του Κρανώνα, σε απόσταση 15–20 χλμ. από τη Λάρισα. Βλ. Μ. Σάπκας, *ό. π.*, σ. 23.

δένδρων για να μην περνούν βάτραχοι· όμως τα φύλλα δεν αρκούσαν για να εμποδίσουν την άμμο που έμπαινε στο σάκο μαζί με το νερό (εικ. 46).¹⁶¹

Αργότερα οι δερμάτινοι σάκοι αντικαταστάθηκαν με βυτία που μεταφέρονταν πάνω σε κάρα και άμαξες (εικ. 47). Η άντληση του νερού από το ποτάμι γινόταν με πετρελαιοκίνητες αντλίες που τοποθετούνταν στις όχθες. Οι αντλίες αναρροφούσαν το νερό με τη βοήθεια αναρροφητικού σωλήνα φθάνοντας στο κεντρικό ρεύμα του ποταμού, που ήταν σχετικά καθαρότερο.¹⁶²

Για να γίνει το νερό πόσιμο και εύγευστο, απαιτούνταν διήθηση. Για το λόγο αυτό, οι κάτοικοι της πόλης πριν το χρησιμοποιήσουν το άφηναν κάποιες μέρες μέσα σε πήλινα πιθάρια (κιούπια), ώσπου να κατακαθίσουν τα αιωρούμενα σωματίδια και οι άφθονες φερτές ύλες που υπήρχαν μέσα σε αυτό. Ωστόσο, για τα μικρόβια δεν υπήρχε κανένας τρόπος προστασίας, καθώς το μοναδικό μέσο απολύμανσης του νερού ήταν η στύψη, η οποία όμως ήταν ανίσχυρη να τα εξουδετερώσει. Έτσι, ο κοιλιακός τύφος ενδημούσε προσβάλλοντας το 35% τουλάχιστον των κατοίκων, ιδίως τα καλοκαίρια.¹⁶³

Το θέμα της υγιεινής του νερού απασχολούσε τους κατοίκους της πόλης. Το 1906 στον τοπικό τύπο διαφημίζονται οι νέες υπηρεσίες που παρέχει μια εταιρία με την επωνυμία «Εταιρία Υδρεύσεως», η οποία διαθέτει προσωπικό για διανομή του νερού κατ' οίκον και σύγχρονα ευρωπαϊκά μηχανήματα για τον καθαρισμό του. Συγκεκριμένα γνωστοποιείται στο κοινό της πόλης «ότι, των διαφόρων μηχανημάτων εγκατασταθέντων, άρχεται μετ' ολίγας ημέρας η διανομή του ύδατος κατ' οίκον διά πολυτελεστάτων και μεγάλων υδροφόρων αμαξών. Η διεύθυνσις της Εταιρίας παρακαλεί τους επιθυμούντας να προμηθεύωνται ύδωρ διυλισμένον, διά Γαλλικού διυλιστηρίου, συστήματος Παστέρ, απηλλαγμένον όλων των νοσογόνων μικροβίων, όπως ευαρεστούμενοι δηλώσωσι τούτο, συνάμα και το ποσό του ύδατος της καθ' εκάστην χρήσεως ως επίσης και ποιας χωρητικότητας κιούπια έχουσι, καθώς και την συνοικίαν όπου κείται η οικία των». Η τιμή του νερού οριζόταν στα 20 λεπτά ανά 100

¹⁶¹ Λ. Αρσενίου– Τ. Παπουλιώτου, *ό. π.*, σ. 19. Όπως σημειώνει ο παλαιός δήμαρχος της Λάρισας Μ. Σάπκας στο βιβλίο του *Ιστορικά αναμνήσεις*, επί τουρκοκρατίας ήταν απαράβατη υποχρέωση των σακάδων, μόλις ξεσπούσε πυρκαγιά στην πόλη, να τρέξουν αμέσως να μεταφέρουν δωρεάν νερό για την κατάσβεση της πυρκαγιάς. Κάθε απουσία σακατζή από την παροχή της βοήθειας αυτής τιμωρούνταν αυστηρότατα από τις τουρκικές αστυνομικές αρχές. Επρόκειτο, δηλαδή, για μια πρώτη μορφή Πυροσβεστικής Υπηρεσίας. Βλ. Μ. Σάπκας, *όπ. π.*, σ. 24.

¹⁶² Μ. Σάπκας, *ό. π.*, σ. 24–25.

¹⁶³ Λ. Αρσενίου – Τ. Παπουλιώτου, *ό. π.*, σ. 19. Σύμφωνα με τους ίδιους συγγραφείς, στη δεκαετία 1920–1930 πέθαναν από τύφο 1.038 άτομα σε πληθυσμό 23.000. Δηλαδή κάθε τρεις μέρες πέθαινε ένας Λαρισαίος εξαιτίας της κακής ποιότητας του νερού.

οκάδες, ενώ για τις απομακρυσμένες συνοικίες προβλεπόταν άλλη τιμή, ανάλογη πάντα με την απόσταση. Βασικά αυτό που επιβάρυνε την τιμή του νερού ήταν η μεταφορά του. Για όσους επιθυμούσαν «νερό ακαθάριστον» σε μεγαλύτερη ποσότητα – προφανώς γιατί δε θα το χρησιμοποιούσαν για πόση ή επειδή δεν ήταν σε θέση να διαθέσουν το απαιτούμενο ποσό για τη διύλισή του– θα γινόταν μαζί τους ξεχωριστή συμφωνία.¹⁶⁴ Διαπιστώνεται, επομένως, ότι και πριν την κατασκευή των απαραίτητων έργων για συνεχή υδροδότηση, είχε εμφανιστεί η ανάγκη για εξυγίανση του πόσιμου νερού. Οι υπηρεσίες, ωστόσο, που παρείχε η εταιρία δεν ήταν ικανοποιητικές σε όλα τα επίπεδα, καθώς μόλις τρεις περίπου μήνες μετά διατυπώνονται παράπονα για τους «βαρελάδες» της, οι οποίοι δεν είναι συνεπείς απέναντι στους πελάτες.¹⁶⁵ Το κλίμα ήταν ώριμο για να γίνουν πλέον σοβαρές προσπάθειες για σταθερή υδροδότηση της πόλης.

Ήδη το 1890 μετά την απελευθέρωση της πόλης ο τότε δήμαρχος Δ. Γαλάτης είχε ενδιαφερθεί για κατασκευή έργων υδροδότησης από τον Πηνειό, η πρωτοβουλία του όμως δε στέφθηκε με επιτυχία. Το έργο είχε αναλάβει, κατόπιν δημοπρασίας, ο μηχανικός Πέτρος Πρωτοπαπαδάκης –ο κατόπιν εκτελεσθείς πρωθυπουργός στη δίκη «των έξι» το 1922. Ο Π. Πρωτοπαπαδάκης μετέφερε στη Λάρισα αρκετά υλικά και ειδικούς σωλήνες από χυτοσίδηρο, αλλά μετά από κάποιο διάστημα παραιτήθηκε από την εκτέλεση του έργου λόγω ανυπερβλήτων τεχνικών δυσκολιών. Εκτός από το γεγονός ότι ο δήμος δε διέθετε τους οικονομικούς πόρους για να στηρίξει ένα τέτοιο έργο, δεν υπήρχε κανονική ρυμοτομία και οι δρόμοι της πόλης ήταν ιδιαίτερα στενοί, με αποτέλεσμα να είναι αδύνατον να τοποθετηθεί πλήρες σύστημα υδροδότησης.¹⁶⁶

Το 1909 ο δήμαρχος Α. Αστεριάδης προσπάθησε να λύσει το θέμα της ύδρευσης αναθέτοντας το έργο στον όμιλο του Α. Ανεμογιάννη, όμως τελικά η συνεργασία αυτή δεν ευοδώθηκε. Την ίδια κατάληξη είχε και η ανάληψη του έργου από την εταιρία “OMNIUM” λίγα χρόνια αργότερα.¹⁶⁷

Η κακή ύδρευση, λοιπόν, αποτελούσε μάλιστα για τους κατοίκους. Ο δήμαρχος Μ. Σάπκας ήταν γιατρός και γνώριζε καλύτερα από κάθε άλλον το μέγεθος του προβλήματος (εικ. 48). Κατά τη δεύτερη τετραετία του, το Δεκέμβριο του 1925, στο πρώτο σχεδόν δημοτικό συμβούλιο, ο Μ. Σάπκας έφερε προς συζήτηση το θέμα

¹⁶⁴ Εφ. Μικρά, 24/5/1906, σ. 4.

¹⁶⁵ Εφ. Μικρά, 27/8/1906, σ. 3.

¹⁶⁶ Μ. Σάπκας, ό. π., σ. 25–26.

¹⁶⁷ Μ. Σάπκας, ό. π., σ. 27. Για την εταιρία “OMNIUM” βλ. παραπάνω σ. 7–8.

της σταθερής υδροδότησης της πόλης.¹⁶⁸ Η αντίδραση ήταν σφοδρή. Στην πρότασή του εναντιώθηκαν και σύμβουλοι της παράταξής του, είτε λόγω έλλειψης διορατικότητας είτε γιατί υποστήριζαν τα θιγόμενα συμφέροντα, που είχαν αρχίσει να κινούνται παρασκηνακά. Η απόκτηση συνεχούς υδροδότησης στη Λάρισα θα καθιστούσε περιττούς τους σακάδες, οι οποίοι όμως αποτελούσαν οργανωμένη συντεχνία με φοροαπαλλαγές και άλλα προνόμια.¹⁶⁹ Ο τεχνολογικός εκσυγχρονισμός δεν είχε στη συνείδηση όλων θετικό πρόσημο, πολύ περισσότερο όταν απειλούσε άμεσα την επαγγελματική τους υπόσταση. Συχνά λειτουργούσε εις βάρος των παραδοσιακών επαγγελμάτων αλλά αυτό δεν μπορούσε να ανακόψει την πορεία του, καθώς τα οφέλη για το μεγαλύτερο μέρος του κοινωνικού συνόλου ήταν πολλαπλάσια.¹⁷⁰

Παρ' όλες τις δυσκολίες, το Φεβρουάριο του 1926 λήφθηκε η απόφαση που τελικά θα έδινε λύση στο θέμα της ύδρευσης. Σε αυτό συνετέλεσαν και οι ενέργειες του Στρατιωτικού Σώματος που έδρευε στη Λάρισα. Ο Μ. Σάπκας, βλέποντας την επιρροή που μπορούσε να ασκήσει ο στρατός και την προθυμία που υπήρχε από την κεντρική εξουσία για άμεση κάλυψη των αναγκών του, είχε ζητήσει την παρέμβαση του Β' Σ.Σ. Λαρίσης και του Υπουργού των Στρατιωτικών «οίτινες ενδιαφέροντο εξαιρετικώς διά την ταχύτεραν εκτέλεσιν των έργων, απαιρητήτων διά τας ανάγκας του Στρατού Λαρίσης».¹⁷¹

Για την εύρεση των χρημάτων η ΕΥΗΛ συνέταξε σχέδιο νόμου περί «Συνεταιρισμού Καταναλωτών Ρεύματος και Ύδατος» με συμμετοχή και του δήμου κατά 51%. Η κάλυψη των συνεταιριστικών μερίδων προέβλεπε να γίνει με αναγκαστική συμμετοχή της περιουσίας και των εσόδων του δήμου καθώς και αστικών ακινήτων των καταναλωτών. Το σχέδιο εξασφάλιζε φερεγγυότητα

¹⁶⁸ Τα δίκτυα υδροδότησης που κατασκευάστηκαν και σε ευρωπαϊκές πόλεις της Αγγλίας και της Γερμανίας ανήκαν αρχικά σε ιδιωτικές επιχειρήσεις. Το 1847 ο δήμος του Λίβερπουλ εξαγόρασε τις δύο ιδιωτικές εταιρείες ύδρευσης που παρείχαν νερό στην πόλη, καθώς η παροχή στους αγωγούς γινόταν μόνο κάθε δύο ημέρες και οι κάτοικοι ήταν υποχρεωμένοι να το αποθηκεύουν. Στη Γερμανία τα δίκτυα υδροδότησης εγκαταστάθηκαν με καθυστέρηση 20 χρόνων σε σύγκριση με την Αγγλία. Με εξαίρεση τη Φραγκφούρτη, τα έργα αυτά οφείλονταν σε ιδιωτικές πρωτοβουλίες, καθώς οι δημοτικές εταιρείες υδάτων θα αναπτυχθούν μετά το 1870. Στις ΗΠΑ, τη δεκαετία του 1860 όλες οι μεγάλες πόλεις εγκατέστησαν επαρκή δίκτυα και οι ιδιωτικές επιχειρήσεις εξαφανίστηκαν από αυτόν τον τομέα. Η βελτίωση του συστήματος διανομής δε σήμαινε πάντως ότι το νερό ήταν καλής ποιότητας. Έτσι, τη δεκαετία του 1880 εμφανίστηκε σε πολλές περιπτώσεις η ανάγκη επανεξέτασης του προβλήματος, κυρίως επειδή –χάρη στις προόδους της βακτηριολογίας– υπήρχαν πλέον σαφείς οδηγίες ως προς τη σύσταση του καθαρού νερού. Βλ. J.-L. Pinol, *ό. π.*, σ. 138.

¹⁶⁹ Λ. Αρσενίου – Τ. Παπουλιώτου, *ό. π.*, σ. 19, 21.

¹⁷⁰ Και σήμερα, άλλωστε, υπάρχουν επαγγέλματα που χάνονται λόγω της ραγδαίας ανάπτυξης των νέων τεχνολογιών, εφόσον πολλές εργασίες έχουν πλέον αυτοματοποιηθεί.

¹⁷¹ Μ. Σάπκας, *ό. π.*, σ. 48, 55.

υποθηκεύοντας στην ουσία την ακίνητη περιουσία δήμου και δημοτών. Το σχέδιο νόμου εγκρίθηκε από το δημοτικό συμβούλιο και στη συνέχεια προωθήθηκε στην κυβέρνηση για επικύρωση και δημοσίευση στην *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*.

Οι αντίπαλοι της δημοτικής αρχής, αντί να στηρίξουν το γενικό συμφέρον, ενθάρρυναν αντιδράσεις. Είναι φανερό ότι πολλές φορές στη φιλόδοξη προσπάθεια του δήμου για εκσυγχρονισμό κάποια μικροπολιτικά συμφέροντα λειτουργούσαν ως τροχοπέδη. Η δημοτική αρχή είχε να αντιμετωπίσει όχι μόνο την έντονη αντίδραση των σακάδων αλλά και τις επιφυλάξεις που υπήρχαν για την υποθήκευση των αστικών ακινήτων της πόλης, καθώς η αντιπολίτευση είχε δημιουργήσει ένα κλίμα φόβου σχετικά με την πιθανότητα κατάσχεσής τους. Ταυτόχρονα στην Αθήνα ενεργούσαν παρασκηνιακά εταιρίες που ενδιαφέρονταν να αναλάβουν την ύδρευση και τον ηλεκτροφωτισμό της πόλης.¹⁷²

Αργότερα με την οικονομική κρίση που ξέσπασε και στην Ελλάδα οι καταναλωτές βρέθηκαν σε αδυναμία να εισφέρουν και η ΕΥΗΛ κατέφυγε σε δάνειο 32.000 λιρών Αγγλίας από την Κτηματική τράπεζα με την εγγύηση του δήμου, ο οποίος ήταν και ο βασικός μέτοχος. Προηγουμένως είχε παραχωρηθεί για 30 χρόνια στην ΕΥΗΛ και το σχετικό προνόμιο για ηλεκτροφωτισμό και ύδρευση.

Με το δάνειο έγιναν αμέσως τα έργα ύδρευσης, κατόπιν μελέτης του καθηγητή του Πολυτεχνείου Αθηνών Α. Σίνου, με πρόβλεψη να εξυπηρετήσουν διπλάσιους από τους 24.000 κατοίκους τότε. Τα εγκαίνια έγιναν σε πανηγυρική ατμόσφαιρα το Δεκέμβριο του 1930, με παρουσία του ίδιου του πρωθυπουργού Ελευθέριου Βενιζέλου. Τα έργα για την ύδρευση κόστισαν περίπου 20.000.000 δραχμές, ποσό τεράστιο για την εποχή, που καλύφθηκε εξ ολοκλήρου από τους κατοίκους της πόλης, χωρίς οικονομική επιβάρυνση του κράτους. Το γεγονός αυτό εντυπωσίασε τον Ε. Βενιζέλο, καθώς αποδείκνυε ότι η δημοτική πρωτοβουλία μπορούσε πραγματικά να αλλάξει το τοπίο και να προχωρήσει στη δραστική επίλυση προβλημάτων. Ο ίδιος άλλωστε πίστευε στο όραμα του εκσυγχρονισμού και της

¹⁷² Λ. Αρσενίου – Τ. Παπουλιώτου, *ό. π.*, σ. 21–23. Όπως αναφέρεται από τους ίδιους συγγραφείς, ενδεικτικό στοιχείο των μεθόδων και της δύναμης των εταιριών είναι ότι το διάταγμα υπογεγραμμένο από τον πρωθυπουργό Γ. Κονδύλη, που διαδέχτηκε το δικτάτορα Πάγκαλο, «χάθηκε» στο δρόμο προς το Εθνικό Τυπογραφείο, με συνέπεια να μη φτάσει εκεί και να μη δημοσιευτεί στην *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*. Όσον αφορά τις αντιδράσεις των σακάδων, είναι σημαντικό ότι ζήτησαν από την κυβέρνηση την ψήφιση νόμου, για να τους καταβληθεί αποζημίωση και μάλιστα ιδιαίτερα υψηλή, κάτι που τελικά κατόρθωσαν. Όμως, η χορήγηση τέτοιων αποζημιώσεων στους σακάδες θα κατέστρεφε τελείως την οικονομία της Λάρισας, καθώς θα κόστιζε σχεδόν όσο τα ίδια τα έργα υποδομής για την ύδρευση. Έτσι με προσωπικές ενέργειες του δημάρχου Μ. Σάпка, το θέμα του ύψους της αποζημίωσης πέρασε στη δικαιοδοσία των Δημοτικών Συμβουλίων κάθε πόλης. Βλ. και Μ. Σάпкаς, *ό. π.*, σ. 61.

προόδου και προσπάθησε κατά τη διάρκεια της πρωθυπουργίας του να το υλοποιήσει. Μετά τα εγκαίνια του έργου ζήτησε από τους Αθηναίους δημοσιογράφους που παρευρίσκονταν να τονίσουν στις εφημερίδες τους ότι «τα έργα υδρεύσεως και ηλεκτροφωτισμού της Λαρίσης ετελέσθησαν διά μόνον των οικονομικών δυνάμεων του τόπου, επί τη βάσει ενός ιδιούτου νόμου, την έκδοσιν του οποίου προεκάλεσεν ο Δήμος Λαρίσης» και να καλέσουν τους δημάρχους όλων των πόλεων της Ελλάδας «να λάβουν υπόδειγμα εις την εκτέλεσιν δημοτικών έργων την Λάρισαν.»¹⁷³ Σε επιστολή του προς το δήμαρχο της Λάρισας Μ. Σάπκα λίγες μέρες αργότερα, ο Βενιζέλος χαρακτήρισε την τελευταία του επίσκεψη στη Λάρισα ως «λουτρόν ενισχύσεως της αισιοδοξίας» του, καθώς—όπως επεσήμανε—το να βλέπει κανείς μια επαρχιακή πόλη να προοδεύει υπό τη διοίκηση ενός εμπνευσμένου δημάρχου και μάλιστα «εν μέσω μιας οικονομικής κρίσεως», αποδεικνύει ακριβώς την πρόοδο που μπορεί να πραγματοποιήσει η χώρα «εάν όλοι οι Δήμοι και Κοινότητες εμπνευσθούν από το ωραίον παράδειγμα της Λαρίσης...» (εικ. 49–50).¹⁷⁴

Η σημασία της κατασκευής του δικτύου υδροδότησης στη Λάρισα γίνεται αντιληπτή, αν σημειωθεί πως στην Αθήνα το 1926 κανένας καταναλωτής δεν είχε συνεχή υδροδότηση—το 88% των υδρευομένων είχε νερό ανά τετραήμερο—ενώ μόλις το 1932, τρία χρόνια μετά την κατασκευή της τεχνητής λίμνης στο Μαραθώνα, επιτεύχθηκε η καθημερινή και συνεχή υδροδότηση για όλους τους καταναλωτές.¹⁷⁵ Από το 1990 η Λάρισα σταμάτησε να υδρεύεται από τον Πηνειό, επειδή η ποιότητα του νερού δεν είναι πλέον ικανοποιητική αλλά και γιατί δεν επαρκεί, ιδιαίτερα τους θερινούς μήνες. Η πόλη προμηθεύεται πλέον νερό από γεωτρήσεις.

Ε. Τα πρώτα βήματα στον τομέα της βιομηχανίας

Οι μέθοδοι επεξεργασίας πρώτων υλών κατά τις τελευταίες δεκαετίες της οθωμανικής κυριαρχίας και τα πρώτα χρόνια μετά την προσάρτηση δεν παρουσίαζαν μεγάλες αλλαγές σε σχέση με το παρελθόν. Για την παραγωγή αλεύρων στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας λειτουργούσαν σε όλη τη Θεσσαλία νερόμυλοι, κτίσματα με ιδιαίτερα απλή μορφή, άλλοτε μέσα στον οικισμό και άλλοτε στην άκρη του ή λίγο

¹⁷³ Λ. Αρσενίου – Τ. Παπουλιώτου, *ό. π.*, σ. 23–25.

¹⁷⁴ Μ. Σάπκας, *ό. π.*, σ. 114. Ο έπαινος του Βενιζέλου προς το δήμαρχο της Λάρισας είχε ιδιαίτερη σημασία, εφόσον οι δύο άνδρες είχαν διαμετρικά αντίθετες πολιτικά πεποιθήσεις. Ο Μ. Σάπκας, όπως δηλώνει ο ίδιος στις *Αναμνήσεις* του, ήταν «σφόδρα βασιλόφρων». Βλ. Μ. Σάπκας, *ό. π.*, σ. 16.

¹⁷⁵ Β. Τσοκόπουλος, *ό. π.*, σ. 113–114.

πιο έξω, αλλά πάντα σε μικρή απόσταση ώστε να είναι προσβάσιμοι με τα πόδια (εικ. 51).¹⁷⁶ Στη Λάρισα οι νερόμυλοι βρίσκονταν στη δεξιά όχθη του Πηνειού, πέρα από τη συνοικία Αμπελόκηποι. Σε αυτή την περιοχή λειτούργησαν και οι πρώτοι βιομηχανικοί αλευρόμυλοι, του Τσιμπούκη και των Δημητριάδη-Σκαλιώρα-Παπά.¹⁷⁷ Το αλεύρι που παραγόταν χρησιμοποιούνταν για την παρασκευή ψωμιού που ψηνόταν σε παραδοσιακό φούρνο με ξύλα. Ο παραδοσιακός φούρνος εξαφανίστηκε σχεδόν από τα θεσσαλικά αστικά κέντρα στα μέσα περίπου του 20^{ου} αιώνα, όταν καθιερώθηκαν οι νέοι ηλεκτρικοί φούρνοι, γερμανικής τεχνολογίας (εικ. 52).¹⁷⁸

Τα εργαστήρια που κυριαρχούν στην πόλη κατά την προβιομηχανική εποχή είναι τα καζαντζήδικα, δηλαδή τα χαλκουργεία της πόλης και τα ταμπάκικα, τα παραδοσιακά βυρσοδεψικά εργαστήρια.¹⁷⁹

Στη Λάρισα μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα τα νοικοκυριά της εποχής χρησιμοποιούν ως οικιακά σκεύη καθημερινής χρήσης σφυρήλατες κατασρόλες, ταψιά, σινιά, μαγγάλια και καζάνια, φτιαγμένα όλα από χαλκό, με αποτέλεσμα η χαλκοτεχνία να ακμάζει (εικ. 53). Τα φύλλα του χαλκού παίρνουν το αρχικό τους σχήμα με τη βοήθεια του σφυριού, ενώ στη συνέχεια ο τεχνίτης ζεσταίνει το σκεύος στο καμίνι και το δουλεύει με το σφυρί πάνω στο αμόνι. Οι λαβές από σίδηρο ή μπρούντζο προσαρμόζονται με πριτσίνια στο σκεύος, ενώ το τελευταίο στάδιο της κατασκευής περιλαμβάνει την επάλειψη της εσωτερικής επιφάνειάς του με κασσίτερο.

Η αντίστροφη μέτρηση για τη χαλκοτεχνία στη Λάρισα αρχίζει μετά τις πρώτες δεκαετίες του αιώνα όταν στην αγορά εμφανίζονται τα βιομηχανικά πιάτα από διάφορα υλικά όπως φτηνή φαγιάντσα ή τσίγκινα επισμαλτωμένα (εμαγιέ) που πωλούνται σε χαμηλές τιμές, ενώ αχρηστεύονται τα χάλκινα σινιά και οι παραδοσιακοί απλάδες. Οι τοπικές αγορές αρχίζουν να προμηθεύονται χάλκινα σκεύη

¹⁷⁶ Ο μόνος ανεμόμυλος που λειτούργησε στην ηπειρωτική Θεσσαλία βρισκόταν στα Αμπελάκια Λάρισας και λειτούργησε στα χρόνια της ακμής τους, μετά τα μέσα του 18^{ου} αιώνα.

¹⁷⁷ Λ. Γουργιώτη-Γ. Μητροφάνης, *ό. π.*, σ. 52, 57, 59. Στη Νίκαια, προάστιο σήμερα της Λάρισας, που δε διέθετε νερά, οι κάτοικοι άλεθαν τα σιτηρά τους στους νερόμυλους των κοντινών χωριών, μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα που κατασκευάστηκε εκεί ο ατμόμυλος του Ν. Καραστεργίου. Βλ. Λ. Γουργιώτη-Γ. Μητροφάνης, *ό. π.*, σ. 57.

¹⁷⁸ Λ. Γουργιώτη-Γ. Μητροφάνης, *ό. π.*, σ. 90. Φούρνοι μαζικής παραγωγής ψωμιού, βέβαια, λειτουργούσαν στα μεγάλα αστικά κέντρα ήδη από τα βυζαντινά χρόνια. Στη Λάρισα η συντεχνία των ψωμάδων αναφέρεται σε γραπτές πηγές από το 18^ο και 19^ο αιώνα. Μετά την απελευθέρωση της πόλης λειτουργούν στην πόλη επαγγελματικοί φούρνοι και για τις ανάγκες του στρατού. Βλ. Λ. Γουργιώτη-Γ. Μητροφάνης, *ό. π.*, σ. 84-86.

¹⁷⁹ Τα πρώτα βρίσκονταν συγκεντρωμένα στη νότια πλαγιά του Φρουρίου, στο τμήμα των σημερινών οδών Βενιζέλου- Κύπρου από Ανδρουτσου μέχρι Φιλελλήνων, ενώ τα δεύτερα βρίσκονταν κάπου περιθωριακά σε σχέση με το εμπορικό κέντρο της πόλης, κοντά στο ποτάμι, στη σημερινή συνοικία Αμπελόκηποι, κάτω από το λόφο του Φρουρίου.

του τóρνου από τα μεγάλα κέντρα κατεργασίας χαλκού και απλά τα μεταπωλούν. Μετά το 1950 τα οικιακά και επαγγελματικά «χαλκώματα» αχρηστεύονται, καθώς για το μαγείρεμα στις ηλεκτρικές πλέον συσκευές απαιτούνται νέα βιομηχανικά σκεύη.
180

Η Λάρισα, λόγω της αναπτυγμένης κτηνοτροφίας της ευρύτερης περιοχής της, είχε βυρσοδεψικά εργαστήρια που αναφέρονται από την πρώιμη τουρκοκρατία. Τα εργαστήρια των ταμπάκηδων ήταν εγκατεστημένα μακριά από το κέντρο της πόλης, γιατί είχαν δυσάρεστη οσμή, και κοντά στο ποτάμι, γιατί το τρεχούμενο νερό είναι απαραίτητο για την επεξεργασία των δερμάτων. Το 18^ο αιώνα τα εργαστήρια της Λάρισας προμήθευαν με δέρματα και τις αγορές της Ευρώπης.¹⁸¹

Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα τα ταμπάκια της Λάρισας κατεργάζονται δέρματα ζώων που εξέτρεφαν οι γεωργοί και οι κτηνοτρόφοι της περιοχής. Η κατεργασία των δερμάτων ήταν μια δύσκολη και χρονοβόρα διαδικασία. Αρχικά έπρεπε τα δέρματα να φουσκώσουν μέσα στο νερό και έπειτα να καθαριστούν από τυχόν σάρκες και υποδόριο ιστό. Στη συνέχεια τοποθετούσαν τα βαριά δέρματα μέσα σε γούρνες με λιωμένο ασβέστη, όπου οι βύρσες παρέμεναν για οκτώ μέρες, ενώ για τα γίδινα δέρματα και τις προβιές χρησιμοποιούσαν άλλον τρόπο ασβεστώματος, άλειφαν την κάτω όψη με πυκνό διάλυμα ασβέστης και αφαιρούσαν με προσοχή το τρίχωμα. Μετά την αποτρίχωση, τα δέρματα ξεπλένονταν και ακολουθούσε η διαδικασία της δέψης που διαρκούσε σχεδόν ένα μήνα. Τοποθετούσαν τα δέρματα σε γούρνες με αλεσμένο τον εξωτερικό φλοιό του βαλανιδιού και φλούδες πεύκου, σε αναλογία δύο προς ένα. Όταν τέλειωνε ο χρόνος παραμονής τους στις γούρνες, στέγνωναν τα δέρματα και τα γυάλιζαν.¹⁸²

Στις αρχές του αιώνα πραγματοποιήθηκαν μικρές τροποποιήσεις όσον αφορά αυτές τις τεχνικές. Για το νερό που ήταν απαραίτητο στην επεξεργασία των δερμάτων, αρχικά τοποθετήθηκε χειροκίνητη αντλία νερού (τουλούμπα) στην αυλή του ταμπάκιου. Μετά την εγκατάσταση του δικτύου ύδρευσης στην πόλη κατά τη δεκαετία του 1930 τα ταμπάκια άρχισαν να χρησιμοποιούν τρεχούμενο νερό. Επίσης, οι σκαμμένες στη γη γούρνες όπου γινόταν η διαδικασία της δέψης

¹⁸⁰ Λ. Γουργιώτη, «Τα καζαντζήδικα και τα ταμπάκια της Λάρισας», Πρακτικά Α΄ Ιστορικού-Αρχαιολογικού Συμποσίου *Λάρισα: παρόν και μέλλον*, 26–28/4/1985, Λάρισα 1985, σ. 404–405.

¹⁸¹ Ο γάλλος πρόξενος στη Θεσσαλονίκη F. Beaujour χαρακτηρίζει τα δέρματα των τουρκικών βυρσοδεψείων «κατώτερης ποιότητας» και γι' αυτό το λόγο περιορίζονται στην τοπική κατανάλωση, ενώ οι εξαγωγές στις γερμανικές αγορές πραγματοποιούνται από τα ελληνικά βυρσοδεψικά εργαστήρια. Βλ. Λ. Γουργιώτη, «Τα καζαντζήδικα και τα ταμπάκια...», ό. π., σ. 412.

¹⁸² Λ. Γουργιώτη, «Τα καζαντζήδικα ...», ό. π., σ. 413–414.

αντικαταστάθηκαν με ξύλινες δεξαμενές και στη συνέχεια με τσιμεντένιες οι οποίες δεν απορροφούσαν τη μυρωδιά των δερμάτων.¹⁸³

Η παραδοσιακή βυρσοδεψία της πόλης διατηρήθηκε σε καλό επίπεδο μέχρι το τέλος του 19^{ου} αιώνα. Η λειτουργία των πρώτων εργοστασίων κατεργασίας δερμάτων στη Λάρισα αποτέλεσε την αρχή του τέλους για τα προβιομηχανικά τοπικά εργαστήρια. Οι τεχνίτες έπρεπε να προσαρμοστούν στα νέα δεδομένα, καθώς οι αποθήκες του Βόλου διέθεταν στην αγορά έτοιμες δεψικές ύλες και χρώματα.¹⁸⁴ Τα δέρματα που προορίζονταν για τα παπούτσια των αστών στις πόλεις ήταν συχνά πλέον αδιάβροχα, βάφονταν με ειδικές βαφές– μαύρα ή καφέ και για τα παιδικά παπούτσια κόκκινα ή θαλασσί– και στιλβώνονταν με τη βοήθεια κατάλληλης μηχανής (εικ. 54). Όμως η βιομηχανική επεξεργασία των δερμάτων υπερτερούσε ως προς το κόστος και την ποιότητα. Τα τελευταία εργαστήρια βυρσοδεψίας έκλεισαν μέχρι τα μέσα του 20^{ου} αιώνα, καθώς ήταν αδύνατον να ανταγωνιστούν τα εισαγόμενα βιομηχανικά επεξεργασμένα δέρματα.¹⁸⁵

Πάντως, τα πρώτα χρόνια μετά την προσάρτηση δεν υπήρχαν στη Θεσσαλία οι κατάλληλες προϋποθέσεις για εκβιομηχάνιση. Η πλειοψηφία των κατοίκων απασχολούνταν σε αγροτικές εργασίες, ενώ το οικονομικό πλαίσιο της εποχής χαρακτηριζόταν από έλλειψη κεφαλαίων, εργατικών χεριών και τεχνογνωσίας, όπως και ανεπτυγμένης εσωτερικής αγοράς. Όμως, παρ' όλες τις αντίξοες συνθήκες, από τη στιγμή της προσάρτησης οι Θεσσαλοί συνέδεσαν τον εκσυγχρονισμό και την αστικοποίηση με τη συγκρότηση βιομηχανίας. «Πόλις δεν δύναται [sic] κατά την πραγματικήν σημασίαν το άθροισμα πολλών οικιών και καταστημάτων, όταν εκ τοιαύτης πόλεως ελλείπει η βιομηχανία...», έγραφε η τρικαλινή εφημερίδα *Φάρος του Ολύμπου* (9/1/1883).¹⁸⁶

Πολλές φορές βέβαια ο όρος «βιομηχανία» ή «εργοστάσιον» δεν ανταποκρίνεται σε αυτό ακριβώς που έχουμε σήμερα στο μυαλό μας, αλλά

¹⁸³ Α. Γουργιώτη, «Τα καζαντζήδικα ...», ό. π., σ. 415.

¹⁸⁴ Στην Ελλάδα τα πρώτα βυρσοδεψεία που χρησιμοποίησαν τη μέθοδο της δέψης με χρώμο ιδρύθηκαν στην περιοχή της Αθήνας γύρω στα 1910, ενώ τα βυρσοδεψεία της Ερμούπολης διατήρησαν μέχρι το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο τις μεθόδους με τις φυτικές ύλες και τα εκχυλίσματα, ενώ παράλληλα βελτίωναν τα μηχανικά τους συστήματα και την περαιτέρω μηχανική κατεργασία των δερμάτων (να αλλάξει λίγο η έκφραση). Βλ. Χρ. Αγριαντώνη, «Οι τεχνικές της βυρσοδεψίας» στο Γ. Πολύζος– Β. Παναγιωτόπουλος– Χρ. Αγριαντώνη – Ν. Μπελαβίλας (επιμ.), *Ιστορικός βιομηχανικός εξοπλισμός στην Ελλάδα*, Αθήνα 1998, σ. 275.

¹⁸⁵ Α. Γουργιώτη, «Τα καζαντζήδικα ...», ό. π., σ. 416

¹⁸⁶ Φ. Λέκκα, «Η βιομηχανία στη Θεσσαλία (1881– 1940). Μια πρώτη συνολική καταγραφή» στο Αι. Δημόγλου (επιμ.), *Θεσσαλία, Θέματα Ιστορίας*, τ. Α', Ε.Τ.Ε.Δ.Κ. Θεσσαλίας, Λάρισα 2006, σ. 223.

αντιστοιχεί περισσότερο στον όρο «βιοτεχνία».¹⁸⁷ Οι 6.000 περίπου «βιομήχανοι» που απογράφονται το 1881 στη Θεσσαλία ήταν μάλλον απλοί μεταποιητές: αλευροποιοί, τυροκόμοι, οινοποιοί, βυρσοδέψες, υφαντές, σιδηρουργοί και κεραμοποιοί, όπως και στην πανελλήνια απογραφή του 1879.¹⁸⁸ Η ένταξή τους στην κατηγορία αυτή καθοριζόταν από την κατοχή των μέσων παραγωγής, παρά από οποιοδήποτε ποιοτικό ή ποσοτικό χαρακτηριστικό της επιχείρησής τους.

Από τις πρώτες κινητήριες δυνάμεις που χρησιμοποιούνται στις «βιομηχανίες» της εποχής είναι ο ατμός. Το σημαντικότερο ατμοκίνητο μηχανουργείο της Λάρισας ιδρύθηκε στα μέσα της δεκαετίας του 1890. Ο ιδιοκτήτης του, Κ. Σαρίμβης, απόφοιτος του Πολυτεχνείου, εκτός από επισκευές γεωργικών εργαλείων και «παντός βιομηχανικού συστήματος», αναλάμβανε και εγκαταστάσεις υδροκίνητων και ατμοκίνητων εργοστασίων. Σύμφωνα με την εφημερίδα *Σάλπιγξ* το 1894, μαζί με το σιδηρουργείο του Μπαρούτη, κατασκεύασαν και πούλησαν 730 άροτρα ευρωπαϊκού τύπου.¹⁸⁹

Εκεί όμως που ο ατμός άλλαξε ριζικά τα δεδομένα ήταν στον τομέα της αλευροποιίας. Ο Μ. Siviñon αναφέρει ότι υπήρχαν στη Θεσσαλία δύο ατμοκίνητοι μύλοι πριν το 1881, ένας στο Βόλο και ένας στη Λάρισα. Ο ατμόμυλος της Λάρισας που βρισκόταν στη δεξιά όχθη του Πηνειού ήταν ιδιοκτησία του Χρ. Γεωργιάδη, πρώτου αιρετού δημάρχου της Λάρισας μετά το 1881. Το παράδειγμά του ακολούθησαν και οι Ι. Χαδούλης και οι αφοί Δημητριάδη, οι οποίοι επίσης λειτούργησαν ατμόμυλους στην πόλη μέσα στη δεκαετία του 1880. Μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1880, σύγχρονους ατμόμυλους θα αποκτήσουν όλες οι θεσσαλικές πόλεις: τρεις η Λάρισα και από έναν τα Τρίκαλα και η Καρδίτσα.¹⁹⁰

Από τις αρχές της δεκαετίας του 1920 στη Θεσσαλία άρχισαν να λειτουργούν αλευρόμυλοι με πετρελαιοκινητήρες που είχαν σαφώς μεγαλύτερη παραγωγική δυνατότητα από τους παραδοσιακούς μύλους και εξυπηρετούσαν ευρύτερες περιοχές.¹⁹¹ Τέτοια ήταν η περίπτωση του κυλινδρόμυλου του Φ. και Μ. Παπά που στα τέλη του 19^{ου} αιώνα λειτουργούσε ως ατμόμυλος με την επωνυμία

¹⁸⁷ Κατά τον ίδιο τρόπο σε απογραφή του 1850 αναφέρονται στη Σύρο 500 εργάτες, 138 αχθοφόροι, 100 υπηρέτες, 200 υπηρέτριες και 1.830 βιομήχανοι. Ο τελευταίος χαρακτηρισμός αφορά, προφανώς, τους ανεξάρτητους τεχνίτες, που κατέχουν μια τέχνη και δουλεύουν με δικά τους εργαλεία.

¹⁸⁸ Φ. Λέκκα, *ό. π.*, σ. 225.

¹⁸⁹ Φ. Λέκκα, *ό. π.*, σ. 226.

¹⁹⁰ Φ. Λέκκα, *ό. π.*, σ. 226.

¹⁹¹ Λ. Γουργιώτη-Γ. Μητροφάνης, *ό. π.*, σ. 100–101, 107. Η διάδοση των πετρελαιομηχανών στο θεσσαλικό αγροτικό χώρο προήλθε κυρίως από τη διάδοση των πετρελαιοκίνητων γεωργικών μηχανών, που αντικατέστησαν σταδιακά από το 1930 τα παραδοσιακά αγροτικά μέσα παραγωγής.

«Δημητριάδης, Παπάς και Σκαλιώρας». Το 1919 ο μύλος υπέστη μεγάλες ζημιές λόγω πυρκαγιάς και τότε τον αγόρασε εξ ολοκλήρου η οικογένεια Παπά, που διέθεσε χρήματα στο μύλο και το 1926 τον μετέτρεψε σε ένα σύγχρονο αυτόματο βιομηχανικό κυλινδρόμυλο με δυνατότητα παραγωγής 30 τόνων άλευρα ανά 24ωρο (εικ. 55).¹⁹² Ο κυλινδρόμυλος Παπά ειδικευόταν στην παραγωγή αλεύρων από σκληρό σιτάρι, που χρησιμοποιούνταν ως πρώτη ύλη στη βιομηχανία ζυμαρικών και τροφοδοτούσε με καλή ποιότητα αλευριού τις μεγαλύτερες βιομηχανίες ζυμαρικών που βρίσκονταν κυρίως στον Πειραιά.¹⁹³

Το 1907, σε κάθε 5.017 κατοίκους της Θεσσαλίας αντιστοιχούσε ένα βιομηχανικό κατάστημα, ενώ στο σύνολο της ελληνικής επικράτειας η αναλογία ήταν 1: 1.187 κατοίκους. Ο νομός Λάρισας κατείχε μόλις τη 12^η θέση στην πανελλήνια κατάταξη με βάση τον αριθμό των επιχειρήσεων.¹⁹⁴

Στις νέες επιχειρήσεις που ιδρύονται στις αρχές του αιώνα και μέχρι και τον α' παγκόσμιο πόλεμο καταγράφονται δύο παγοποιεία, ένα μακαρονοποιείο, τρία ποτοποιεία, τρία υφαντουργεία – τα δύο μεγαλύτερα ανήκαν στους Π. Μαντζανή και Ι. Ζουρναλή–, δύο μεταξουργεία, δύο μηχανουργεία, ένα λευκοσιδηρουργείο και ένα ορειχαλκουργείο, ένα καρποποιείο, τρία βυρσοδεψεία, δύο καπνεργοστάσια και μια επιχείρηση παραγωγής ηλεκτρικού ρεύματος.¹⁹⁵ Η εκβιομηχάνιση της παραγωγής φαίνεται ότι απασχολεί τον τοπικό τύπο, καθώς το 1905 αναφέρεται ότι ξεκινά στο Βόλο τις εργασίες του το μέγα υφαντουργείο και βαφείο του λαρισαίου «συμπολίτη μας Στυλιανού Παπαγεωργίου». Ο δήμος του Βόλου, αναγνωρίζοντας τη σημασία του έργου, παρείχε στον κ. Παπαγεωργίου κάθε ευκολία «διά το μοναδικόν εν Θεσσαλία εργοστάσιόν του».¹⁹⁶

Τη γενική αισιοδοξία για την πορεία της ελληνικής βιομηχανίας διαδέχτηκαν η νομισματική αστάθεια, ο πληθωρισμός και οι ανατροπές στο εμπορικό ισοζύγιο,

¹⁹² Α. Γουργιώτη–Γ. Μητροφάνης, *ό. π.*, σ. 114–115.

¹⁹³ Α. Γουργιώτη–Γ. Μητροφάνης, *ό. π.*, σ. 115–116.

¹⁹⁴ Φ. Λέκκα, *ό. π.*, σ. 232.

¹⁹⁵ Φ. Λέκκα, *ό. π.*, σ. 233. Εκτός αυτών, λειτουργούν και άλλες επιχειρήσεις–εργαστήρια, τις οποίες οι ιδιοκτήτες τους αποκαλούν «εργοστάσια». Έτσι, στον τύπο της Λάρισας το 1908 αναφέρεται το «εργοστάσιον ασπρορρούχων» της δεσποινίδας Σ. Σιάμη «εν τω οποίω ράπτονται μετά στερεότητος και τελείας εφαρμογής άπαντα τα ασπρορρούχα ανδρών και γυναικών εις τιμάς εκτός συναγωνισμού». Η δ. Σιάμη με την τριετή εμπειρία της σε εργοστάσια ασπρορρούχων της Αθήνας, αναλαμβάνει την κατασκευή «υποκαμίσων, κολλάρων, φοκόλ κ.τ.λ. ειδικώς διά τους κ. κ. εμπόρους, ουδόλως διαφερόντων των ευρωπαϊκών τοιούτων». Βλ. Εφ. *Μικρά*, 18/12/1908, σ. 4.

¹⁹⁶ Εφ. *Μικρά*, 7/12/1905, σ. 2. Ο Παπαγεωργίου είχε ζητήσει αρχικά από το δήμο Λάρισας χώρο δίπλα στο ποτάμι για την εγκατάσταση του εργοστασίου του, όμως «ευρέθησαν πρόσωπα και αντενέγγησαν, εφυγάδευσαν ούτω εκ της πόλεως μας μίαν αρκετά μεγάλην πρόοδον και εργασίαν διά πολλάς πτωχάς οικογενείας. Και έπειτα απορούμεν και δυσανασχετούμεν διατί προοδεύουν οι Βολιώται!...»

λόγω της αυξημένης ζήτησης βασικών ειδών διατροφής που προέκυψε με τον ερχομό των προσφύγων. Μετά το 1923, η ελληνική οικονομία γίνεται όλο και πιο εσωστρεφής και προστατευτική, για να αντισταθμίσει τις αρνητικές συνέπειες που έχει προκαλέσει η κατάρρευση των τιμών των εξαγωγικών προϊόντων της από τις αρχές της δεκαετίας του '20.¹⁹⁷

Κατά τη δεκαετία του '20 διπλασιάζονται οι μεταποιητικές μονάδες στη Λάρισα, φαίνεται όμως ότι απασχολούν μικρό αριθμό ατόμων. Σύμφωνα με την επίσημη απογραφή τεχνικών και βιομηχανικών καταστημάτων που έγινε το 1920, στη Θεσσαλία λειτουργούσαν την εποχή εκείνη 2.570 βιοτεχνίες-βιομηχανίες που απασχολούσαν μόνο 9.311 άτομα. Από αυτές το 67% βρίσκονταν στους νομούς Μαγνησίας και Λάρισας και το 33% στους νομούς Τρικάλων- Καρδίτσας.¹⁹⁸ Από τις δεκάδες νέες επιχειρήσεις ξεχωρίζουν η ανώνυμη εταιρεία των ψυγείων «Όλυμπος» και το πλινθοκεραμοποιείο των αδελφών Κολέσκα.¹⁹⁹

Κατά την περίοδο του μεσοπολέμου η Λάρισα εδραιώνει τη θέση της ως οικονομικό και διοικητικό κέντρο της Θεσσαλίας (πίν. 5). Η ανάπτυξη της βιομηχανίας στον ευρύτερο θεσσαλικό χώρο κατά την περίοδο 1920–1940 οφείλεται στη μεγάλη αστικοποίηση του ντόπιου πληθυσμού, στον ερχομό μεγάλου αριθμού προσφύγων από τη Μ. Ασία και στην αγροτική μεταρρύθμιση που άρχισε το 1917 και είχε ως συνέπεια να εμπορευματοποιηθεί ο γεωργικός τομέας. Στα *Θεσσαλικά Χρονικά*, την επετειακή έκδοση για τη Θεσσαλία που κυκλοφόρησε το 1935 αναφέρεται μια σειρά εργοστασίων, που λειτουργούσαν μέχρι εκείνη την εποχή στην πόλη. Συγκεκριμένα αναφέρονται δύο ψυγεία και παγοποιεία²⁰⁰, πολλά εργοστάσια φανοποιίας και υδραυλικών εγκαταστάσεων (με σημαντικότερα των Χαμαδά και Δελενίκα), εργοστάσια υποδηματοποιίας που εξάγουν υποδήματα σε όλη τη δυτική

¹⁹⁷ Φ. Λέκκα, *ό. π.*, σ. 237.

¹⁹⁸ Μ. Κλιάφα, *Θεσσαλία...ό. π.*, σ. 268.

¹⁹⁹ Φ. Λέκκα, *ό. π.*, σ. 240.

²⁰⁰ Στον τοπικό τύπο του 1906 αναφέρεται η ίδρυση ενός παγοποιείου. Ο Λαρισαίος επιχειρηματίας θα παραλάβει τα νέα του μηχανήματα, που έχουν παραγγελθεί στην Αμερική, από τον Πειραιά για να ιδρύσει στην πόλη το παγοποιείο του. «Το εργοστάσιον τούτο, το οποίον μεγάλην ζώην θα δώση εις την πόλιν μας, θα εργάζητε νυχθημερόν από του προσεχούς θέρους, θα εξάγη δε κατά το εικοσιτετράωρον περί τας 6000 πλάκας αβλαβεστάτου πάγου, όστις θα τιμάται 8 λεπτά την οκάν.» Βλ. εφημερίδα *Μικρά*, 20/12/1906, σ. 2. Στο παρελθόν πάγος στην αγορά της Λάρισας μεταφερόταν το καλοκαίρι από τη Σπηλιά, ένα ορεινό χωριό του Κισσάβου, όπου φυλασσόταν σε μια δεξαμενή. Βλ. Ν. Γεωργιάδης, *ό. π.*, σ. 135.

Μακεδονία και εργοστάσια ζαχαροπλαστικής από τα οποία το σπουδαιότερο είναι του Δ. Βρετόπουλου.²⁰¹

Επίσης, ειδική μνεία γίνεται στην Υφαντουργική Εταιρεία των αδελφών Στ. Κουκουτάρα, που ιδρύθηκε το 1930, απασχολούσε 80 εργάτες και παρήγε υφάσματα πολυτελείας για γυναικεία ενδύματα και αλατζάδες που εξήγγε σε Αθήνα, Πειραιά, Θεσσαλονίκη, Πάτρα και Κέρκυρα.²⁰² Εκτός από αυτό την ίδια εποχή στην περιοχή της Λάρισας λειτουργούν άλλα επτά εργοστάσια που παράγουν εγχώρια υφάσματα, του Θ. Πατσάλη, των Μαντζανή και αργότερα Δημοπούλου, του Α. Μαντζανή, του Α. Τσιρούκη, των αδελφών Ζουρναλή, του Ν. Καζαντζή και τέλος, των Αστερίου και Χαλκιά. Τέλος, το 1931 λειτουργούν στην πόλη τέσσερα εργοστάσια ποτοποιίας που κατασκευάζουν και εμφυαλώνουν ούζο, ρακί και κρασιά.²⁰³ Την ίδια εποχή λειτουργούν πολλά σιδηρουργεία και καροποιεία, λόγω του γεωργικού χαρακτήρα της περιοχής.²⁰⁴

Η κήρυξη του ελληνοϊταλικού πολέμου, όπως ήταν φυσικό, ανέστειλε τη βιομηχανική ανάπτυξη της περιοχής. Κυρίως έπληξε τους σημαντικούς για την τοπική βιομηχανία κλάδους της σιδηρουργίας και της υφαντουργίας, οι οποίοι ήταν άμεσα εξαρτημένοι από την εισαγωγή πρώτων υλών. Μετά τον πόλεμο η προσπάθεια για εκβιομηχάνιση θα συνεχιστεί με διαφορετικούς πλέον όρους και άλλη δυναμική.

Στ. Το αίτημα για ίδρυση Μουσείου στην πόλη

Πέρα από το ενδιαφέρον που έδειξε να προχωρήσει σε πρακτικά θέματα εκσυγχρονισμού, η πόλη είχε και ιδεολογικές αναζητήσεις. Μετά την προσάρτησή

²⁰¹ *Θεσσαλικά Χρονικά. Επ' ευκαιρία της πεντηκονταετηρίδος 1881– 1931 από της απελευθερώσεως της Θεσσαλίας και ενώσεως μετά της μητρός Ελλάδος*, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία των Θεσσαλών, Αθήνα 1935, σ. 268–269· Φ. Λέκκα, *όπ. π.*, σ. 246.

²⁰² Για το υφαντουργείο του Γ. Πατσάλη, το μεγαλύτερο και παλαιότερο της πόλης, έδειξαν κατά τη δεκαετία του '20 ενδιαφέρον οι πειραιώτες κεφαλαιούχοι Θ. Μαντζίνος, τυρέμπορος, και Κ. Χάνος, ιδιοκτήτης εργοστασίου καλσοποιίας. Βλ. Φ. Λέκκα, *ό. π.*, σ. 240.

²⁰³ Το χαμηλό κόστος απόκτησης αποστακτικής μηχανής και παρασκευής ποτών είχαν ως αποτέλεσμα την ενασχόληση διαφόρων εμπόρων και βιομηχάνων με την ποτοποιία ήδη από νωρίς. Τα μεγάλα οινοπνευματοποιεία και κονιακοποιεία εμφανίζονται αργότερα. Αντίστοιχα για τα οινοπνευματοποιεία του Πειραιά και τις θετικές συνέπειες που είχε γι' αυτά η σταφιδική κρίση βλ. Γ. Γιαννιτσιώτης, *ό. π.*, σ. 125–126.

²⁰⁴ *Θεσσαλικά Χρονικά, ό. π.*, σ. 269. Τα παλιά καροποιεία στην Αθήνα στην περιοχή του Διπύλου (περιοχή Μεταξουργείου) μετατρέπονται στη συνέχεια σε συνεργεία αυτοκινήτων. Βλ. Χρ. Αγριαντώνη, «Συμβολή στην ιστορία της Αθήνας» στο *Η πόλη στους νεότερους χρόνους. Μεσογειακές και Βαλκανικές όψεις (19ος–20ός αι.)*, Πρακτικά Β' Διεθνούς Συνεδρίου, Αθήνα 27– 30 Νοεμβρίου 1997, Αθήνα 2000, σ. 184. Παρά την έλλειψη συγκεκριμένων στοιχείων, νομιμοποιούμε να υποθέσουμε ότι κάτι ανάλογο συνέβη και στη Λάρισα της εποχής.

της στο ελληνικό κράτος, η Λάρισα προσπαθεί να αποκαταστήσει τις σχέσεις με το αρχαίο και βυζαντινό παρελθόν της, τονίζοντας την ιστορική συνέχεια. Οι Τούρκοι δεν έδειχναν ενδιαφέρον για τις ελληνικές αρχαιότητες, απλά επαναχρησιμοποιούσαν σε κάποιες περιπτώσεις τις επιτύμβιες στήλες και τα σωζόμενα τμήματα των κίωνων.²⁰⁵ Ο H. Holland αναφέρει το Βελή πασά, γιο του Αλή πασά των Ιωαννίνων και διοικητή της Λάρισας, ως το μόνο Τούρκο που έδειχνε ειλικρινές ενδιαφέρον για τις ελληνικές αρχαιότητες, αποσιωπώντας την αρχαιοκαπηλική του δράση.²⁰⁶

Από το 1905 που προσλαμβάνεται στην υπηρεσία της Αρχαιολογικής Εταιρείας ο διδάκτορας Α. Αρβανιτόπουλος, μετέπειτα έφορος αρχαιοτήτων στη Λάρισα, ξεκινά μια συστηματική προσπάθεια περισυλλογής αρχαίων θραυσμάτων. Ο Αρβανιτόπουλος με την έγκριση και τη συνδρομή της κυβέρνησης ανέλαβε την «αρχαιολογική εξερεύνηση της χώρας», δηλαδή της περιοχής της Θεσσαλίας. Περισυνέλεξε τα αρχαία θραύσματα που βρίσκονταν διασκορπισμένα και τα συγκέντρωσε στο Βόλο, τη Λάρισα, τον Τύρναβο και τον Αλμυρό, «εν πόλεσιν εν αις το Συμβούλιον προτίθεται να οικοδομήση Μουσεία». Πραγματοποίησε, μάλιστα, ανασκαφές στη Θεσσαλία, ιδίως στο Βόλο και τα Τρίκαλα, και εντόπισε διάφορες θέσεις, στις οποίες ήταν ανάγκη να γίνει πιο συστηματική έρευνα.²⁰⁷

Όσον αφορά τα ερείπια του αρχαίου θεάτρου στις υπώρειες του λόφου του Φρουρίου—στο βαθμό που ήταν ορατά καθώς οι επιχώσεις που είχαν συσσωρευθεί έφθασαν να τα καλύψουν σχεδόν ολοκληρωτικά στα τελευταία χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας —, η ανάδειξή τους βρισκόταν στις προτεραιότητες της νέας διοίκησης (εικ. 56).²⁰⁸ Ήδη το 1910 ο Α. Αρβανιτόπουλος επιχείρησε να τα επαναφέρει στο φως με μια πρώτη ανασκαφή σε ένα τμήμα της σκηνής. Τα ίχνη του παρελθόντος έπρεπε να διασωθούν και να προβληθούν.

Οι προθέσεις του Δήμου Λάρισας φάνηκαν ήδη από την ίδρυσή του το 1883 όταν καθορίστηκε ως έμβλημα της πόλης —μετά από γνωμάτευση αρχαιολόγου— ένας

²⁰⁵ Τόσο ο W. M. Leake όσο και ο J. S. Bartholdy δίνουν την πληροφορία ότι στα οθωμανικά νεκροταφεία της πόλης βρίσκονται αρχαία λείψανα της περιοχής. Βλ. Κ. Σιμόπουλος, τ. Γ'1, ό. π., σ. 413· Ν. Παπαθεοδώρου, «Η Λάρισα στα χαρακτηριστικά...», ό. π., σ. 59. Αντίθετα, ο B. Ornstein το 1881 σημειώνει στις εντυπώσεις του ότι δε μπόρεσε να επιβεβαιώσει τις πληροφορίες των ταξιδιωτικών οδηγών για σωζόμενα ευρήματα από νεκροταφεία των αρχαίων είτε στα προαύλια των τζαμιών είτε στις αυλές των ισραηλίτικων σπιτιών. Αυτό το αποδίδει στο γεγονός ότι οι Τούρκοι θεωρούσαν ιεροσυλία την ανασκαφή των τάφων— ακόμη και των αλλόθρησκων. Η αλήθεια μάλλον βρίσκεται κάπου στη μέση. Είτε ο αριθμός των αρχαίων θραυσμάτων και των επιτύμβιων στηλών δεν ήταν τόσο μεγάλος όσο περιγράφουν οι πρώτοι περιηγητές είτε με την πάροδο του χρόνου είχαν υποστεί φθορές ή κάποια από αυτά είχαν χρησιμοποιηθεί ως οικοδομικό υλικό. Βλ. Ν. Ζδάνης, ό. π., σ. 212.

²⁰⁶ Ν. Παπαθεοδώρου, «Η Λάρισα στα χαρακτηριστικά...», ό. π., σ. 78.

²⁰⁷ *Πρακτικά Αρχαιολογικής Εταιρείας* 1906, σ. 58.

²⁰⁸ Βλ. και παραπάνω, σ. 26, υποσέμ. 66.

κύκλος που περιέκλειε ένα άλογο και ένα πουλάρι, αντιγράφοντας ένα αρχαίο νόμισμα της πόλης του 4^{ου} αιώνα π.Χ.²⁰⁹ Στο ίδιο πλαίσιο της επίμονης αναζήτησης του αρχαίου παρελθόντος εντάσσεται και η προσπάθεια ταύτισης των ευρημάτων με συγκεκριμένες ιστορικές μορφές της αρχαιότητας: έτσι, μια ενεπίγραφη στήλη που βρέθηκε κατά τη μεγάλη πλημμύρα του 1826 στην πόλη είχε ταυτιστεί στο παρελθόν με την επιτύμβια στήλη του μεγάλου γιατρού της αρχαιότητας, Ιπποκράτη. Πράγματι, η αρχαία παράδοση θέλει τον Ιπποκράτη να τάφηκε το 377 π.Χ. στην έξοδο της Λάρισας, πάνω στο δρόμο προς τη Γυρτώνη. Όμως η στήλη που του αποδίδεται δε μπορεί να χρονολογηθεί, σύμφωνα με τον αρχαιολόγο Br. Helly, πριν τη ρωμαϊκή εποχή και βρέθηκε στην άλλη πλευρά της Λάρισας, στο δρόμο που οδηγεί στον Τύρναβο.²¹⁰

Η ίδρυση αρχαιολογικού μουσείου στην πόλη δείχνει να απασχολεί την κοινή γνώμη. Σε αντίθεση με ό,τι συνηθιζόταν στο παρελθόν, οι πόλεις δεν επενδύουν πια στο κτίσιμο εκκλησιών και ανακτόρων. Η εικόνα της σύγχρονης πόλης δεν υμνεί το μεγαλείο του ουράνιου ή επίγειου ηγεμόνα, αλλά εκφράζει την ανάγκη οικοδόμησης αυτοσυνείδησης του έθνους. Το μουσείο είναι ο χώρος όπου κατασκευάζεται και προβάλλεται η επιθυμητή εκδοχή της ιστορίας, ενθαρρύνεται το ενδιαφέρον για τις τέχνες και τον πολιτισμό και φυλάσσονται τα τεκμήρια του παρελθόντος.²¹¹ Το 1909 η εφημερίδα *Μικρά* αναρωτιέται γιατί καθυστερεί η κατασκευή του μουσείου στη Λάρισα, τη στιγμή που η πόλη του Βόλου ετοιμάζεται ήδη για τα εγκαίνια του εκεί κτιρίου, στα οποία είναι προσκεκλημένος και ο διάδοχος του θρόνου. «Και ερωτώμεν τι γίνεται τέλος πάντων διά το ζήτημα τούτο; Ή αι ενταύθα αρχαιότητες δεν είναι τοιαύται και τοσαύται ώστε να μη επιβάλλωσι την ανάγκην της ανεγέρσεως αρχαιολογικού Μουσείου; Είναι όμως ανάρμοστον κειμήλια, τα οποία ξέναι χείρες ως επί το πολύ έφεραν εις φως, να κείνται φίρδην μίγδην ερριμμένα, ακατάστατα και αταξινόμητα εξ αμελείας εκείνων, οι οποίοι έπρεπε να σεμνύνωνται δι' αυτά».²¹²

²⁰⁹ Β. Βουτσιάς, *Οδοιπορικό Νομού Λαρίσης*, Λάρισα 2001, σ. 36.

²¹⁰ Ε. Φαρμακίδης, *ό. π.*, σ. 143–144.

²¹¹ J. L. Pinol – Fr. Walter, *Η σύγχρονη ευρωπαϊκή πόλη*, τ. 1, *Έως το Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο*, μτφρ. Μ. Κουμπούρα, Αθήνα 2007, σ. 327. Δεν είναι τυχαίο ότι στις σελίδες της *Μικράς* το 1909 διαφημίζεται το «Λαχείον του εθνικού στόλου και των αρχαιοτήτων της Ελλάδος». Έτσι, με αντίτιμο 1 δρχ. όλοι μπορούσαν να συνεισφέρουν στην ανάδειξη της αρχαιολογικής κληρονομιάς της περιοχής τους. Βλ. εφ. *Μικρά*, 22/11/1909, σ. 4.

²¹² Εφ. *Μικρά* 7/5/1909, σ. 4. Αν και το αίτημα για ίδρυση μουσείου αφορά κυρίως εκθέματα του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού, και το βυζαντινό παρελθόν είναι ευπρόσδεκτο στα πλαίσια του τρίσημου ιστορικού σχήματος του Παπαρρηγόπουλου. Από τον τοπικό τύπο μαθαίνουμε ότι στις 29/5/1909, την ημέρα της επετείου της πτώσης της βυζαντινής πρωτεύουσας, «η μαθητιώσα νεολαία

Το θέμα μιας μόνιμης στέγης για την αρχαιολογική συλλογή της πόλης εκκρεμούσε για αρκετά ακόμη χρόνια. Το δημοτικό συμβούλιο της πόλης μόλις το 1930 αποφάσισε, κατόπιν εισήγησης του δημάρχου Μ. Σάπκα, να αποδεχθεί την αγορά του οθωμανικού τεμένους και του οθωμανικού σχολείου εκφράζοντας «ευχήν προς την αρχαιολογικήν Εταιρίαν όπως μετά την εγκατάστασιν του Αρχαιολογικού Μουσείου εις το υπό του Δήμου αγορασθησόμενον τέμενος, η Αρχαιολογική Εταιρία και ιδία το Βυζαντινολογικόν τμήμα αυτής, δεν θα αρνηθή να παραχωρήση εις τον Δήμον το Βυζαντινόν Φρούριον της Λαρίσης», το οποίο ο δήμος υπόσχεται πως θα το διαφυλάξει ως «Βυζαντινόν κειμήλιον».²¹³

Τελικά το μουσείο στεγάστηκε πράγματι στο οθωμανικό τέμενος (τζαμί) που είναι και το καλύτερα σωζόμενο τζαμί της πόλης, κτίσμα του 19^{ου} αιώνα (εικ. 57).²¹⁴ Το Γενί τζαμί χρησιμοποιούσαν για τις λατρευτικές ανάγκες τους οι μουσουλμάνες γυναίκες μέχρι την ανταλλαγή των πληθυσμών (1924). Έκτοτε παρέμεινε για ένα διάστημα κλειστό, ενώ από το 1939 ως το 1941 στέγασε τη Δημοτική Βιβλιοθήκη και μια μικρή αρχαιολογική συλλογή. Μετά το τέλος του Β' Παγκοσμίου πολέμου, το τζαμί αποφασίστηκε να μετατραπεί σε Αρχαιολογικό Μουσείο, με ενέργειες του τότε εφόρου Δ. Θεοχάρη. Γι' αυτό το λόγο κατεδαφίστηκε ο ψηλός περίβολος που βρισκόταν περιμετρικά και στη θέση του κτίστηκε χαμηλός τοίχος με μεταλλικό κιγκλίδωμα.²¹⁵ Εκεί στεγάζεται μέχρι σήμερα η αρχαιολογική συλλογή της πόλης, ο χώρος όμως είναι ιδιαίτερα μικρός και δεν επαρκεί για την έκθεση των ευρημάτων. Πρόσφατα ολοκληρώθηκε το καινούργιο διαχρονικό μουσείο της πόλης, όπου κατόπιν ειδικής μελέτης θα μεταφερθούν τα εκθέματα του παλαιού αρχαιολογικού μουσείου.²¹⁶

της πόλεώς μας τελεί σήμερον εν τῷ Μητροπολιτικῷ ναῷ του Αγ. Αχιλείου μνημόσυνον υπέρ του τελευταίου Ἑλληνοῦ αυτοκράτορος Κωνσταντίνου του Παλαιολόγου». Βλ. εφ. *Μικρά*, 29/5/1909, σ. 3.

²¹³ Β. Καλογιάννης, *ό. π.*, σ. 233–234. Το μπεζεστένι, η σκεπαστή δηλαδή τουρκική αγορά, χαρακτηρίζεται ως βυζαντινό φρούριο, είτε λόγω άγνοιας είτε λόγω μιας συνειδητής προσπάθειας ένταξής του στη βυζαντινή πολιτιστική κληρονομιά της πόλης.

²¹⁴ Το 1994 μετά από μια πυρκαγιά στο ζαχαροπλαστείο του Δ. Μέγα, στην οδό Παπαφλέσσα, εντοπίστηκαν υπολείμματα και ενός δεύτερου τζαμιού της πόλης, πολύ παλαιότερου από το Γενί τζαμί. Η κατάσταση διατήρησής του όμως είναι σαφώς χειρότερη. Βλ. Θ. Παλιούγκας, *τ. Α'*, *ό. π.*, σ. 277–282.

²¹⁵ Θ. Παλιούγκας, *τ. Α'*, *ό. π.*, σ. 256–257.

²¹⁶ Στα γειτονικά Τρίκαλα οι προσπάθειες το 1926 για την αξιοποίηση ενός τζαμιού της πόλης και το χαρακτηρισμό του ως «εθνικού κειμηλίου» συνάντησαν μεγάλες αντιδράσεις, λόγω της γενικότερης απαξίωσης που υπήρχε για τα οθωμανικά κτίσματα. Τελικά το 1939 το υπουργείο Παιδείας θα φροντίσει να επιδιορθώσει τις φθορές ώστε το συγκεκριμένο κτίσμα, γνωστό στην πόλη ως «Κουρσούμ τζαμί», να μην καταρρεύσει. Βλ. Μ. Κλιάφα, *Τρίκαλα. Από τον Σειφουλλάχ ως τον Τσιτσάνη. Οι μεταμορφώσεις μιας κοινωνίας όπως αποτυπώθηκαν στον Τύπο της εποχής*, *τ. Β'*, 1911–1940, Αθήνα 1998, σ. 242–243. Τις πληροφορίες τις αντλεί από την τοπική εφημερίδα των Τρικάλων *Θάρρος* 31/3/1937 και 4/5/1939.

Ζ. Η επικράτηση του ευρωπαϊκού ενδύματος

Οι λόγοι για τους οποίους επινοήθηκε το ένδυμα δεν ήταν σίγουρα απλά πρακτικοί. Το ένδυμα εκφράζει την επιθυμία του ανθρώπου να στολιστεί, να επιβληθεί με την παρουσία του και να εντυπωσιάσει. Μέσα από ένα ευρύτερο πρίσμα αντανακλά το οικονομικό, κοινωνικό και πολιτισμικό επίπεδο μιας κοινωνίας. Πάνω του αποτυπώνονται οι ηθικές και πνευματικές αξίες της, τα πρότυπα και ο τρόπος ζωής των μελών της.²¹⁷

Η μόδα κάθε περιόδου, βέβαια, δεν είναι ανεξάρτητη από την τεχνική και τεχνολογική εξέλιξη, καθώς και από τις διαθέσιμες πρώτες ύλες. Από τα μέσα του 18^{ου} και κατά το 19^ο αιώνα η βιομηχανική επανάσταση προκάλεσε μια σειρά αλυσιδωτών αντιδράσεων, καθιερώνοντας τη μαζική παραγωγή στο χώρο του ενδύματος. Ενώ στην Ανατολή κυριαρχεί μια σχετική στασιμότητα στο χώρο με τις γυναίκες ειδικά, που συνήθως επενδύουν στο ντύσιμο και επιζητούν την ποικιλία, να μην επηρεάζονται από τις μόδες «που τυραννούν τις Ευρωπαίες», στην Ευρώπη οι μόδες και τα υφάσματα αλλάζουν με γοργούς ρυθμούς.²¹⁸ Στην Ελλάδα εισάγεται σταδιακά το ευρωπαϊκό ένδυμα και η μετάβαση στην αστικοποιημένη ευρωπαϊκή ενδυμασία γίνεται ανάλογα με το βαθμό προσαρμογής των τοπικών κοινωνιών στα νέα δεδομένα. Η παραδοσιακή φορεσιά, που πλέον φαίνεται αταίριαστη με την καινούργια όψη που θέλει να δείχνει ο ελληνισμός, χαρακτηρίζεται ως «ασιατική». Ο αγροτικός τρόπος ζωής και οι τοπικές ενδυμασίες υποτιμούνται. Δεν είναι τυχαίο ότι οι αρχές του 20^{ου} αιώνα συμπίπτουν με την παρακμή της ηθογραφίας. Δημιουργείται μια αρνητική αντίληψη για το λαϊκό πολιτισμό και την ύπαιθρο γενικότερα, ενώ η πόλη συνυφαίνεται με συγκεκριμένες– θετικές κυρίως– ιδεολογικοπολιτικές συνδηλώσεις.²¹⁹

²¹⁷ Για παράδειγμα το γυναικείο ένδυμα στην αρχαία Ελλάδα, ο χιτώνας και το ιμάτιο, εξέφραζε την έννοια του μέτρου προσθέτοντας χάρη στη μορφή και δίνοντας ελευθερία κινήσεων, ενώ στην εποχή της Αναγέννησης στη Δύση η γυναικεία σιλουέτα χάνει τη φυσική της διάσταση, υπακούοντας στο αίτημα για μεγαλοπρέπεια και πολυτέλεια.

²¹⁸ Α. Ματθαίου, «Η καθημερινή αγορά και η βίωση του οικονομικού» στο Σπ. Ασδραχάς (κ.ά.) *Ελληνική οικονομική ιστορία, ιε΄–ιθ΄ αιώνας*, τ. Α΄, Αθήνα 2003, σ. 534.

²¹⁹ Γ. Γκότση, *ό. π.*, σ. 34. Βέβαια, πολύ σύντομα θα ξεκινήσει μια στροφή στην παράδοση από μια ομάδα πνευματικών ανθρώπων, αυτό όμως ήδη θα σηματοδοτεί το θάνατό της. Βλ. Ε. Μαθιόπουλος, «Εικαστικές τέχνες» στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία του 20^{ου} αιώνα*, τ. Β΄2, Αθήνα 2002, σ. 408–414. Η επικράτηση του ευρωπαϊκού τρόπου ντυσίματος μέχρι τις αρχές του 20^{ου} αιώνα είναι τέτοια που όταν ο Α. Πάλλης, γιος του γνωστού ποιητή, σε ένα ταξίδι του στο Μοριά το 1900 συνάντησε φουστανελοφόρους ενθουσιάστηκε γιατί του θύμισαν τον Κολοκοτρώνη. Προφανώς, δεν ήταν πλέον ένα θέαμα κοινό, ειδικά για έναν άνθρωπο της πρωτεύουσας. Βλ. Α. Πολίτης, *Ρομαντικά Χρόνια. Ιδεολογίες και Νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830–1880*, Ε.Μ.Ν.Ε., Αθήνα² 1998, σ. 123 – 124.

Παράλληλα με τη βιομηχανική επανάσταση, η κινητικότητα της νεοσύστατης αστικής τάξης και των Ελλήνων εμπόρων σε πόλεις του εξωτερικού– απ’ όπου υιοθετούν ευρωπαϊκές συνήθειες– και η εμφάνιση και ραγδαία εξάπλωση της χειροκίνητης ραπτομηχανής αποτελούν σημαντικό παράγοντα εξέλιξης της μόδας και υιοθέτησης νέων τάσεων.²²⁰ Οι πρώτες ραπτομηχανές που εμφανίζονται στην Ευρώπη φτάνουν και στη Λάρισα. Το 1899 σε κατάστημα της πόλης πωλούνται μηχανές Σίγγερ, ενώ το 1907 το κατάστημα του Στ. Κυλικά πουλά ραπτομηχανές Νότμαν.²²¹

Οι άνδρες εγκαταλείπουν την παραδοσιακή φορεσιά και υιοθετούν το ευρωπαϊκό κοστούμι, σκουρόχρωμο το χειμώνα και ανοιχτόχρωμο το καλοκαίρι. Οι πολιτικοί και οι άνθρωποι που έφεραν υψηλά αξιώματα φορούν στις επίσημες εμφανίσεις τους ρεντικότα ή σε κάποιες περιπτώσεις ακόμη και φράκο με χελιδονοουρά και ημίψηλο καπέλο (εικ. 58).²²²

Οι γυναίκες, ακολουθώντας την παριζιάνικη μόδα, φορούν την ημέρα φορέματα με ψηλό γιακά, μακριά μανίκια και δαντέλες (εικ. 59). Οι βραδινές τουαλέτες, αντίθετα, προβάλλοντας το γυναικείο αισθησιασμό έχουν χαμηλό ντεκολτέ, μακριά μανίκια και συνοδεύονται από πολύ μακριά γάντια. Η εμφάνιση ολοκληρώνεται με καπέλο με μεγάλο βέλο και μεταξωτές κάλτσες. Από το 1910 οι φούστες γίνονται πιο στενές και η μέση ανεβαίνει κάτω από το στήθος, ενώ μετά τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο στα πλαίσια της γυναικείας χειραφέτησης η γυναικεία φούστα αρχίζει να κονταίνει και το φόρεμα να πέφτει πιο χαλαρό πάνω στο σώμα.²²³

Με τη διαμόρφωση της αστικής τάξης η θέση του παιδιού αναβαθμίζεται, μετατοπίζεται στο επίκεντρο του κοινωνικού ενδιαφέροντος και αυτό είναι ορατό και

²²⁰ Α. Βαφειαδάκη, «Αστική Λάρισα. Ο εξευρωπαϊσμός της ενδυμασίας στο μεταίχμιο δύο εποχών» στο *Ο Νεοκλασικισμός στη Θεσσαλία, μέσα 19^{ου} -1920*, Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης, Λάρισα 11 Οκτωβρίου 2003–Χατζηγιάννιο Πνευματικό Κέντρο, Λάρισα 2005, σ. 1. Έντονη επιρροή στα ελληνικά ενδυματολογικά δεδομένα ασκούν και οι επιλογές των βασιλέων Όθωνα και Αμαλίας, όπως και αργότερα της βασίλισσας Όλγας που γίνεται με τη σειρά της πρότυπο αστικής αμφίεσης. Η βασιλική οικογένεια, στα πλαίσια της γενικότερης πολιτικής για απόκτηση λαϊκών ερεισμάτων, βλέπει τις τοπικές φορεσιές με ενδιαφέρον. Το 1905 αναφέρεται στον τοπικό τύπο της πόλης ότι στην πριγκίπισσα Αλίκη που βρέθηκε πρόσφατα στη Λάρισα «μεγάλως ήρεσε το εντόπιον της κεφαλής κάλυμμα “τσιμπέρι”». Βλ. εφ. *Μικρά*, 6/11/1905, σ. 2.

²²¹ Α. Βαφειαδάκη, ό. π., σ. 216. Για να μάθουν οι γυναίκες το χειρισμό των νέων μηχανών αναλαμβάνουν ειδικές «διδασκάλισες». Συγκεκριμένα το 1905 ανακοινώνεται μέσω του τύπου ότι «αφίκετο εκ Βώλου η διδασκάλισσα των μηχανών Σίγγερ δεσποινίς Μελπομένη Χαδύνη». Βλ. εφ. *Μικρά*, 16/11/1905, σ. 2.

²²² Η ρεντικότα είναι επανωφόρι από μάλλινο ύφασμα καλής ποιότητας.

²²³ Α. Βαφειαδάκη, ό. π., σ. 214.

στις αλλαγές που παρατηρούνται στο ντύσιμό του.²²⁴ Τα παιδιά στην παραδοσιακή κοινωνία ανέκαθεν αντιμετωπίζονταν ως μικροί ενήλικες, τόσο όσον αφορά την ενδυμασία, όσο και στις υπόλοιπες εκφάνσεις της ζωής. Από μικρά συμμετείχαν στις αγροτικές εργασίες και δεν υπήρχαν πολλά περιθώρια για πολυτέλεια στο ένδυμα. Αντίθετα, τα παιδιά των ευκατάστατων οικογενειών στις αρχές του αιώνα, ακολουθώντας έναν αυστηρό ενδυματολογικό κώδικα, φορούν άσπρες γκέτες, δαντελένιες πελερίνες και ψάθινα καπέλα με μεγάλα μπορ. Συχνά, μάλιστα, συμπληρώνουν την εμφάνισή τους με μπαστουνάκι περιπάτου (εικ. 60).²²⁵ Μόδα για τα παιδιά είναι και τα ναυτικά ρούχα ή λίγες δεκαετίες αργότερα, πριν το Β΄ παγκόσμιο πόλεμο, τα εμπριμέ υφάσματα (εικ. 61). Την ανατροφή των παιδιών αναλαμβάνουν υπηρέτριες (νταντάδες) που ακολουθούν κι αυτές τα ευρωπαϊκά πρότυπα αμφίεσης με σκουρόχρωμη στολή και λευκή ποδιά (εικ. 62).

Η αγορά της Λάρισας κατά τα τέλη του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα αναπτύσσεται γοργά προκειμένου να καλύψει τις αυξανόμενες ανάγκες του πληθυσμού. Ήδη από το 1858 ο L. Heuzeu βρίσκει στην αγορά της Λάρισας υφάσματα ευρωπαϊκής προέλευσης, κυρίως γερμανικά, τα οποία είχαν αντικαταστήσει τα ριγέ υφάσματα ανατολίτικης αισθητικής που κατασκευάζονταν και κυκλοφορούσαν στην περιοχή.²²⁶ Τα κυριότερα εμπορικά καταστήματα με υφάσματα, είδη νεωτερισμών, ρουχισμού και αξεσουάρ μόδας βρίσκονται στο κέντρο της πόλης –στις οδούς Μακεδονίας και στους κάθετους προς αυτή δρόμους, στην οδό Αλεξάνδρας και στην οδό Ερμού. Από τα παλαιότερα καταστήματα της τελευταίας ήταν το κατάστημα των αδερφών Ν. και Α. Κουτσίνα, που εμπορευόταν κασμίρια και άλλα υφάσματα πολυτελείας και η ίδρυσή του χρονολογείται ήδη από το 1870.²²⁷

Φυσικά, δεν είχαν όλοι την οικονομική δυνατότητα να ράψουν ένα κασμιρένιο κοστούμι. Η Λάρισα είναι μια πόλη που στηρίζεται στον κάμπο και τους αγρότες, οι οποίοι είχαν σίγουρα και αυτοί μεγάλο μερίδιο στην οικονομική κίνηση της πόλης. Οι ράφτες που η πελατεία τους ήταν κυρίως χωρικοί και εργάτες έραβαν κυρίως σαγιάκια των εργοστασίων Ναούσης και «ρετσίνες», υφάσματα που σαν

²²⁴ Γ. Γιαννιτσιώτης, *ό. π.*, σ. 228–229· J. L. Goff, *Ο πολιτισμός της μεσαιωνικής Δύσης*, μτφρ. Ρ. Μπενβενίστε, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 399.

²²⁵ Μ. Κλιάφα, *Θεσσαλία 1881–1981, εκατό χρόνια ζωής*, Αθήνα 1983, σ. 51· Κ. Μπάδα, «Παιδικό - νεανικό ενδυματολογικό κώδικες και το κοινωνικό- ιστορικό τους ισοδύναμο στην Ήπειρο», *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*, τ. Α΄, Αθήνα, ΙΑΕΝ, 1986, σ. 177–191· Γ. Ζιαζιάς, *Αναζητώντας τη χαμένη Λάρισα. 50 χρόνια μνήμες και αναπολήσεις (1900–1950)*, τ. Β΄, Λάρισα 2000, σ. 33.

²²⁶ Θ. Παλιούγκας, τ. Β΄, *ό. π.*, σ. 618.

²²⁷ Α. Βαφειαδάκη, *ό. π.*, σ. 207.

ποιότητα θύμιζαν τα σημερινά τζιν, σε σχέδια όμως που κατασκεύαζε το εργοστάσιο των αδερφών Ρετσίνα στον Πειραιά.²²⁸

Τα εμπορικά καταστήματα, αντίθετα, που απευθύνονται στην υψηλή πελατεία πουλούσαν κυρίως υφάσματα εισαγωγής από το Παρίσι, το Λονδίνο, αλλά και την Κωνσταντινούπολη. Οι καταστηματάρχες και οι έμποροι διαφήμιζαν με καταχωρήσεις τους στις τοπικές εφημερίδες τα υφάσματα, ρούχα και αξεσουάρ που διέθεταν στο κατάστημά τους, εξαιρώντας συνήθως την ποιότητα και τονίζοντας την αθηναϊκή ή ευρωπαϊκή προέλευσή τους.²²⁹ Ο όρος «ευρωπαϊκός» ειδικά συναντάται συχνά στις διαφημίσεις ως αξιολογικός χαρακτηρισμός. Καθετί δυτικό και ξενόφερτο χαίρει μεγάλης εκτίμησης από το αγοραστικό κοινό της πόλης που διψά για ανανέωση σε όλους τους τομείς. Ταυτόχρονα, όμως με την «παρισινή κοπτική» και την «αριστοτεχνική εφαρμογή» προστίθεται και η σημείωση «τιμαί λίαν συγκαταβατικά», εφόσον το χαμηλό κόστος είναι πάντα ένα κίνητρο ακόμη και για τους πιο εύπορους.²³⁰

Πολλοί Λαρισαίοι έδιναν στα καταστήματά τους την επωνυμία «Αθηναϊκόν», για να δείξουν ότι έχουν αποκηρύξει την επαρχιακή ταυτότητά τους και έχουν υιοθετήσει τις ενδυματολογικές τάσεις που ισχύουν στην πρωτεύουσα. Πολλοί από τους ράπτες της Λάρισας είχαν μάθει την τέχνη τους στην Αθήνα σε μεγάλους ραπτικούς οίκους και η φήμη τους ξεπερνούσε τα όρια της Θεσσαλίας. Σε μερικές περιπτώσεις που επισκεπτόταν την πόλη «κόπτης από την Αθήνα», το γεγονός γνωστοποιούνταν μέσω του τοπικού τύπου για όσους ενδιαφέρονταν να αποκτήσουν κουστούμια με μοντέρνο, ευρωπαϊκό στυλ.²³¹

²²⁸ Γ. Ζιαζιάς, *Αναζητώντας τη χαμένη Λάρισα...*, τ. Β', ό. π., σ. 29–30.

²²⁹ Α. Βαφειαδάκη, ό. π., σ. 208. Σε μερικά καταστήματα η ποικιλία προϊόντων εντυπωσιάζει. Στο κατάστημα του Κ. Σκεμπέ που αναφέρεται στον τοπικό τύπο ως «κατάστημα υαλικών και ψιλικών» πωλούνται από «κάλτσες γυναικών, ανδρών και παιδών» μέχρι «ωρολόγια τσέπης, ξυπνητήρια και μουσικής. Περίστροφα διάφορα και σφαίρες». Μάλιστα, το κατάστημα αυτό, όπως αποδεικνύεται από τυχαίο εύρημα στο χώρο του αρχαίου θεάτρου της πόλης, έδινε στις αρχές του 20^{ου} αιώνα ως αναμνηστικό δώρο στους πελάτες του ένα πιατάκι του καφέ (και προφανώς το αντίστοιχο φλιτζανάκι που δυστυχώς δε σώζεται) με την επωνυμία του καταστήματος. Βλ. Ε. Σκεμπέ, «Η εμπορική εικόνα της Λάρισας στις αρχές του 20^{ου} αι.» στο *Σελίδες από την ιστορία της Λάρισας*, Πρακτικά 2^{ου} Συνεδρίου Λαρισαϊκών Σπουδών, Λάρισα 20–21 Μαρτίου 1993, Λάρισα 1994, σ. 293–294.

²³⁰ Βλ. εφ. *Μικρά* 30/10/1905, σ. 4.

²³¹ Πολλές φορές οι Λαρισαίοι δεν περίμεναν την επίσκεψη κάποιου αθηναίου ράπτη για να φέρει τον αθηναϊκό συρμό στη Λάρισα, αλλά επισκέπτονταν οι ίδιοι την Αθήνα για εργασίες και ψώνια, κάτι που με τις συγκοινωνίες της εποχής πρέπει να αποτελούσε πραγματικό άθλο. Η εφημερίδα *Μικρά* μάλιστα συνιστά στο θεσσαλικό κοινό και κυρίως σε όσους μεταβαίνουν στην Αθήνα συγκεκριμένα εμπορικά για να προμηθευτούν υφάσματα και να ράψουν τα κουστούμια τους σε ποιότητα και στυλ ευρωπαϊκό. Ειδικά οι έμποροι της Λάρισας κατέβαιναν συχνά στην πρωτεύουσα για να ενημερωθούν πάνω στις νέες τάσεις και να ανανεώσουν το εμπόρευσμά τους. Βλ. Α. Βαφειαδάκη, ό. π., σ. 209.

Στις εφημερίδες της εποχής συναντά κανείς άρθρα για τις τελευταίες επιταγές της μόδας σύμφωνα με τα ευρωπαϊκά πρότυπα. Η συχνότητά τους στον τοπικό τύπο δείχνει το έντονο ενδιαφέρον από την πλευρά των εύπορων γυναικών της πόλης. Σε κάποιες περιπτώσεις δημοσιεύονται μεταφράσεις άρθρων από γαλλικά περιοδικά μόδας όπως η «Mode Parisienne», όπου όμως διατηρείται η γαλλική ορολογία και η αντίστοιχη γαλλική λέξη δίνεται είτε εξαρχής είτε σε παρένθεση, προφανώς γιατί στην περίπτωση των ελληνικών όρων πρόκειται ακόμη για νέους όρους που δεν έχουν επικρατήσει.²³² «Μεταξύ των υφασμάτων τα foulars τα εγκαταλειφθέντα από ετών υπό της Μόδας ευρίσκονται τώρα εις την α' γραμμήν. Πολύ ευνοούμενα δε τα υφάσματα με βούλες (pois) εις όλους τους χρωματισμούς, ιδίως λευκές επί φόντου bleu marine ή επί άλλων χρωμάτων και αντιστρόφως χρωματιστάς επί φόντου λευκού. Χαριέστατα ως αύτως είναι και τα μικρά fantaisies σχέδια υφάσματα και τα ριγωτά μεταξύ των οποίων πάλιν τα με λευκάς γραμμάς εις φόντο bleu ή cerise (κεράσινον) θεωρούνται ως τα μάλλον περιζήτητα[...] Η Μόδα βρίθει χρωμάτων των οποίων η χάρις και η λεπτότης δεν απεδόθη έως τώρα...».²³³

Η εμφάνιση των πλούσιων Λαρισαίων συμπληρώνεται με αρώματα και αξεσουάρ που πωλούνται στα κουρεία της εποχής.²³⁴ Ωστόσο, η ξενομανία στο ένδυμα, παρότι γενικά αποδεκτή, προκαλεί και κάποιες αντιδράσεις. Η εφημερίδα *Αναγέννησις* των Τρικάλων ήδη το 1902 επιχειρεί μέσα από τις στήλες της να πείσει το καταναλωτικό κοινό να μην αγοράζει από ξένες αγορές. Σε άρθρο με τίτλο «Το χρήμα του τόπου εις τον τόπον» αναφέρεται ειρωνικά σε όλους εκείνους τους Τρικαλινούς– και κατ' επέκταση προφανώς σε όλους τους Θεσσαλούς–που προσπαθούν να ξεχωρίζουν και «τούτο νομίζουν ότι το κατορθώνουσιν όταν τα προς ενδυμασίαν, υπόδυσιν και λοιπών αναγκών τους χρεώδη, προμηθεύονται εξ

²³² 'Η απλά το αγοραστικό κοινό στο οποίο απευθύνονται είναι σίγουρα γαλλομαθές. Ο Α. Συγγρός αναφέρεται με εθνική υπερηφάνεια στα *Απομνημονεύματά* του για την έφεση «ολοκλήρου του γένους» στις ξένες γλώσσες, με αφορμή τη συνομιλία του με μια νέα και μορφωμένη Γαλλίδα η οποία σπούδαζε για ένα χρόνο την ιταλική γλώσσα και δεν ήταν σε θέση να τη μιλήσει. «Άπαντες σχεδόν οι Έλληνες και οι Ελληνίδες, άμα γνωρίζωσι την Γαλλικήν μετά σπουδήν της Ιταλικής, όχι μηνών αλλ' εβδομάδων, και την εννοούσι και ομιλούσιν ». Η επιθυμία των Ελλήνων της εποχής τους να νιώσουν Ευρωπαίοι προφανώς είχε οξύνει το γλωσσικό τους αισθητήριο και είχε οδηγήσει σε εξοικείωσή τους με την ξένη ορολογία. Βλ. Α. Συγγρός, *Απομνημονεύματα*, τ. Β', επιμ. Α. Αγγέλου – Μ. Χρ. Χατζηιωάννου, Αθήνα 1908, σ. 57.

²³³ Εφημερίδα *Μικρά*, 14/5/1909, σ. 3.

²³⁴ Στον τοπικό τύπο της πόλης συναντάμε διαφήμιση κουρείου και ταυτόχρονα μυροπωλείου των γειτονικών Τρικάλων «διά τους ταξιδεύοντας εις Τρίκκαλα». Στο κουρείο πωλούνται πέρα από κολώνιες και «υδωρ κίνινης», «καπέλλα, λαιμοδέται, φωκόλ, μπαστούνια, ομβρέλλαι, τεράνται, μανδύλια, υποκάμισα, φλανέλλαι, κομβία, κάλτσαι, εσώβρακα, καλτσοδέται, βούρτσαι, κτένια και όλα τα είδη των Κουρέων». Βλ. εφ. *Μικρά*, 9/8/1906, σ. 4.

Αθηνών διά το ονόρε» και καλεί τους πολίτες να δείξουν την περιφρόνησή τους σε όσους προτιμούν τα ξένα προϊόντα.²³⁵

Η. Η κοινωνική ζωή και η διασκέδαση των αστών

Η πόλη θεωρείται από πολλούς ως ισχυρή εστία πολιτισμού, καθώς προσφέρει πολλές δυνατότητες για ψυχαγωγία και διασκέδαση. Οι θεατρικές παραστάσεις, οι χοροί και οι σύλλογοι διαμόρφωναν το πλαίσιο ανάπτυξης της αστικής κοινωνικότητας, το οποίο χαρακτηριζόταν από την ανάμιξη των φύλων και την υιοθέτηση ιδιαίτερων κωδίκων συμπεριφοράς και ενδυμασίας, ενώ η αξιοποίηση του ελεύθερου χρόνου καθοριζόταν από ένα πλέγμα κοινωνικών και πολιτισμικών πρακτικών. Ο αμερικανός προοδευτικός μεταρρυθμιστής F. C. Howe το 1905 υμνεί την πολιτιστική δύναμη της πόλης με τις εκθέσεις, τις διαλέξεις, τις συναυλίες, τα πάρκα, τα γήπεδα, τον τύπο και τις επαγγελματικές της οργανώσεις.²³⁶ Όμως η ζωή στην πόλη δεν είναι ίδια για όλους. Μόνο αυτοί που βρίσκονται στην κορυφή της αστικής ιεραρχίας, χάρη στον πλούτο και κάποιες φορές τη μόρφωση, είναι ανοιχτοί στον έξω κόσμο, διαθέτουν άνετη κατοικία και προβάλλουν με κάθε ευκαιρία την υψηλή κοινωνική τους θέση, επιδιώκοντας να κυριαρχούν στο δημόσιο χώρο με επιδεικτική συμπεριφορά και ανάλογους τρόπους.²³⁷

Ήδη από τα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας, πριν την προσάρτηση της πόλης στο ελληνικό κράτος, λειτουργούσαν στη Λάρισα δημόσια κέντρα με μουσική και θεάματα για να ψυχαγωγούν την εύπορη τάξη. Τα κέντρα αυτά, γνωστά ως «καφωδεία» και «ταραντέλες», βρίσκονταν στις όχθες του Πηνειού και συνέχισαν να λειτουργούν και μετά το 1881, απευθυνόμενα τώρα σε άλλο κοινό, στους εύπορους Έλληνες τσιφλικάδες που είχαν διαδεχθεί τους τούρκους μπέηδες της περιοχής.²³⁸

²³⁵ Μ. Κλιάφα, *Τρίκαλα...*, τ. Α', ό. π., σ. 221.

²³⁶ J.-L. Pinol, ό. π., σ. 89-90.

²³⁷ Για κάποιους, όπως ο Γ. Φλωμπέρ, οι αστοί με τον τρόπο ζωής τους, τις κοινότοπες εκφράσεις που συχνά επαναλαμβάνουν και τις τυποποιημένες αντιδράσεις τους αντιπροσωπεύουν την υπεροψία και την κενότητα. Βέβαια, ο Φλωμπέρ με τον όρο *αστός* δεν αναφέρεται μόνο στη συγκεκριμένη κοινωνική τάξη αλλά σε μια ευρύτερη κατηγορία ανθρώπων που κατορθώνουν να πετυχαίνουν μέσα από την ανοησία και τη μετριότητά τους. Βλ. Γ. Φλωμπέρ, *Το λεξικό των κοινών τόπων*, εισαγωγή-μτφρ. Τ. Τσαλίκη-Μηλιώνη, Αθήνα 1992, εισαγωγή σ. ζ'-η'.

²³⁸ Γ. Ζιαζιάς, *Αναζητώντας τη χαμένη Λάρισα...*, τ. Β', ό. π., σ. 184. Αρχικά, η λέξη «ταραντέλα» αναφερόταν σε έναν παραδοσιακό τελετουργικό χορό της Κάτω Ιταλίας, αλλά προφανώς αργότερα η σημασία της διευρύνθηκε και έφτασε να σημαίνει το χώρο διασκέδασης όπου εμφανίζονταν τα μπουλούκια καλλιτεχνών που έφταναν στην Ελλάδα αποτελούμενα από κλόουν, ακροβάτες και γυναίκες που υποτίθεται ότι τραγουδούσαν άριες, όπερες και ιταλικές καντσονέτες. Η παρουσία των

Τα καφωδεΐα, όπως δείχνει και η ονομασία τους, ήταν χώροι όπου σερβίρονταν καφές και ποτό και στον οποίο παρουσιαζόταν μουσικό πρόγραμμα. Με τον όρο αυτό εννοούνται τα καφέ-αμάν και τα καφέ-σαντάν. Καφέ-αμάν ονομάζονταν τα μουσικά καφενεία όπου παιζόταν λαϊκή και δημοτική μουσική και ακούγονταν αμανέδες. Τα καφέ-σαντάν ήταν τα λαϊκά κέντρα διασκέδασης με ευρωπαϊκή μουσική, στα οποία οι θαμώνες μπορούσαν να τρώνε και να πίνουν, ακούγοντας κυρίως γυναίκες (σαντέζες) να τραγουδούν και να χορεύουν. Οι γυναίκες αυτές ήταν ξένες περιπλανώμενες καλλιτέχνιδες, συνήθως Γαλλίδες και Ιταλίδες.²³⁹

Τα καφενεία της εποχής λειτουργούσαν συχνά στα τέλη του 19^{ου} αιώνα ως χώροι παραστάσεων για τα θέατρα που επισκέπτονταν την πόλη. Παραστάσεις δίνονταν στο καφενείο των Κόκκα-Καραγιάννη στην κεντρική πλατεία, τότε πλατεία Θέμιδος ή σε κάποια καφενεία που βρίσκονταν στις όχθες του Πηνειού.²⁴⁰ Το θέατρο φαίνεται πως ενδιέφερε ιδιαίτερα τους Λαρισαίους, παρά την έλλειψη του ανάλογου μεγαλοπρεπούς κτιρίου που απαιτούνταν. Η παρακολούθηση παραστάσεων αποτελούσε έναν αδιαμφισβήτητο δείκτη πνευματικού επιπέδου, ειδικά όταν επρόκειτο για αθηναϊκές παραγωγές που έφερναν στην πόλη την αύρα της πρωτεύουσας και μαζί με αυτή μια ψευδαίσθηση κοσμοπολιτισμού. Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα οι περιοδεύοντες θίασοι και τα βαριετέ της Αθήνας στην πόλη φιλοξενούνταν κατά τους χειμερινούς μήνες στο θέατρο Μανεσιώτου και αργότερα στο καφέ – θέατρο «Παράδεισος», ενώ κατά τους θερινούς μήνες, όταν πλέον ο καιρός το επέτρεπε, στο ανοιχτό θέατρο του Φρουρίου. Τα έργα που επιλέγονταν ήταν έργα Ευρωπαίων και Ελλήνων συγγραφέων κοινωνικού και πατριωτικού ενδιαφέροντος, καθώς και επιθεωρήσεις και κωμωδίες συχνά ακατάλληλες «διά δεσποινίδας» (εικ. 63).²⁴¹

Τα πατριωτικά δράματα είχαν ως στόχο να τονώσουν το εθνικό φρόνημα, γι' αυτό και εκφράζοντας το γενικότερο πνεύμα της εποχής οι παραστάσεις κλείνουν

γυναϊκών αυτών στα μπουλούκια είχε ως σκοπό περισσότερο να τέρψει οπτικά το κοινό παρά να προσφέρει καλλιτεχνική απόλαυση.

²³⁹ Ι. Π. Βλασόπουλος, «Καφενεία και καφωδεΐα του Αγρινίου» στην ηλεκτρονική διεύθυνση www.epoxi.gr/memories/4.htm. Σύμφωνα με άλλους, ο όρος «καφωδεΐα» δεν περιλαμβάνει τα καφέ-αμάν, αλλά αναφέρεται αποκλειστικά στα καφέ-σαντάν («ωδικά καφενεία»). Βλ. Λ. Κωνσταντινίδου, «Τα Καφέ-Σαντάν και τα Καφέ-Αμάν» στο www.simerini.com/nqcontent.cfm?a_id=263226.

²⁴⁰ Γ. Ζιαζιάς, *Αναζητώντας τη χαμένη Λάρισα...*, τ. Β', ό. π., σ. 184–185.

²⁴¹ Ε. Παπαχατζοπούλου, ό. π., σ. 196. Σε φύλλο της *Μικράς* του 1918 δημοσιεύεται: «Με αρκετήν επιτυχίαν επαίχθη χθες το εσπέρας υπό του θιάσου του κ. Φ. Σαμαρζή το έξοχον έργον του Δουμά υιού “η Κυρία με τας Καμελίαν”. Η κ. Χρηστίνη Καλογερίκου ως Μαργαρίτα και ο κ. Μηλιάδης ως Αρμάνδος ήσαν αμίμητοι εις τους ρόλους των. Απόψε δίδεται η ξεκαρδιστική φάρσα “Ο Παράδεισος του Μωάμεθ” ακατάλληλος διά δεσποινίδας, την Κυριακήν το πατριωτικόν έργον “Διά την πατρίδα” εις το οποίον η κ. Καλογερίκου έχει μοναδικόν ρόλον».

συνήθως με πυροτεχνήματα και ανάκρουση του εθνικού ύμνου. Από το 1904 και μετά εμπνέονται από το μακεδονικό αγώνα, τις μυστικές αναχωρήσεις εθελοντών και τη δράση των κομιτατζήδων. Προς το τέλος της πρώτης δεκαετίας του αιώνα –και ιδιαίτερα την εποχή των Βαλκανικών πολέμων με τη νικηφόρα κατάληξή τους– τα πατριωτικά δράματα πολλαπλασιάζονται μέσα στο κλίμα της γενικότερης ευφορίας. Ωστόσο, όταν η ευφορία αυτή θα αρχίσει να υποχωρεί μετά τον εθνικό διχασμό και τη Μικρασιατική καταστροφή, το πατριωτικό δράμα θα ακολουθήσει μια φθίνουσα πορεία.²⁴²

Από την άλλη πλευρά ένα διαμετρικά αντίθετο είδος, η επιθεώρηση, εμφανίζεται από τα τελευταία χρόνια του 19^{ου} αιώνα. Παρά τις ξένες καταβολές της θεωρείται ένα καθαρά «ελληνικό» θεατρικό είδος, που βασίζεται σε σάτιρα της κοινωνικής και πολιτικής επικαιρότητας, μουσική, χορό και τραγούδι. Τα επιθεωρησιακά νούμερα στηρίζονται σε μεγάλο βαθμό στην επανάληψη: το κοινό θέλει να βλέπει τους πρωταγωνιστικούς χαρακτήρες να εμπλέκονται σε νέες περιπέτειες. Όμως εκεί που δινόταν έμφαση ήταν η μουσική και ο χορός, γι' αυτό η επιθεώρηση μπορούσε να προσελκύσει το κοινό πιο εύκολα σε σχέση με ένα θεατρικό έργο που ήταν δύσκολο να το παρακολουθήσει κάποιος δεύτερη φορά. Έτσι άλλωστε, δικαιολογείται ότι τα μουσικά είδη, ακόμα και μετά τα μέσα του 20^{ου} αιώνα, είχαν προβάδισμα σε σχέση με την πρόζα.²⁴³

Μαζί με τα ευρωπαϊκά θεάματα συνεχίζονται και οι παραστάσεις του Καραγκιόζη, που διαφημίζονται μέσα από τον τοπικό τύπο. «Κυριολεκτικώς θα χαλάση κόσμον απόψε, αύριον και την Κυριακήν ο караγκιοζωπαίχτης κ. Χρ. Πετρόπουλος εις το Φρούριον, με τας εκλεκτάς παραστάσεις, ας ετοιμάζει. Μουσική απόλαυσις εκ μέρους του Κονσέρτου Μήτσα, νερό του πάγου, ποτά έκτακτα και δίσκον όχι μόνον με 25 λεπτά είσοδον! Σαν θέλετε μην πηγαίνετε!...».²⁴⁴ Ως παραδοσιακό θέαμα ο Καραγκιόζης περνά από γενιά σε γενιά μέσω του προφορικού λόγου και της μαθητείας. Ο καλλιτέχνης, πάντα μέσα στα αυστηρά όρια της παράδοσης, μετασχηματίζει το υλικό του με τρόπο που να παραμένει οικείο στο θεατή, χρησιμοποιώντας επαναλαμβανόμενα λεκτικά και θεματικά μοτίβα.

Στις αρχές του αιώνα εμφανίζεται στη Λάρισα και ένα νέου τύπου θέαμα, ο κινηματογράφος, ο οποίος αρχικά δεν αντιμετωπίζεται ως αυτοτελής διασκέδαση,

²⁴² Ε.-Α. Δελβερούδη, «Θέατρο» στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία του 20^{ου} αιώνα*, τ. Α' 2, Αθήνα 2000, σ. 378–379.

²⁴³ Ε.-Α. Δελβερούδη, «Θέατρο», *ό. π.*, σ. 374–375.

²⁴⁴ Εφ. *Μικρά*, 29/5/1909, σ. 3.

αλλά περισσότερο ως μια αξιοπερίεργη ανακάλυψη. Στα πρώτα βήματά του στην Ελλάδα— όπως άλλωστε στη δυτική Ευρώπη και την Αμερική— λειτουργούσε συμπληρωματικά μαζί με άλλου είδους θεάματα όπως νευρόσπαστα ή εμφανίσεις θιάσων. Οι προβολές δε γίνονταν απαραίτητα σε ειδικά διαμορφωμένους χώρους αλλά συχνά σε καφενεία και πλατείες. Οι θαμώνες των καφενείων παρακολουθούσαν χωρίς να πληρώσουν ξεχωριστό εισιτήριο παρά μόνο το αντίτιμο του καφέ ή του γλυκού τους.²⁴⁵ Αργότερα ο κινηματογράφος άρχισε να καταλαμβάνει περιστασιακά θεατρικές αίθουσες όταν δεν εμφανίζονταν σε αυτές κανονικοί θίασοι.

Στην πόλη η πρώτη κινηματογραφική προβολή έγινε στο καφενείο του Λιανόπουλου το 1900.²⁴⁶ Λίγα χρόνια αργότερα, όπως θυμούνται παλαιοί Λαρισαίοι, προβολές βουβού κινηματογράφου γίνονταν στην κεντρική πλατεία απέναντι από το τότε καφεζαχαροπλαστείο *Παράδεισος*. Ο πρώτος κινηματογράφος λειτουργούσε όχι με ηλεκτρικό ρεύμα – εφόσον δεν υπήρχε ηλεκτρισμός στην πόλη— αλλά με ασετυλίνη. Το 1907 με καταχώρηση στον τοπικό τύπο διαφημιζόταν «ο Αμερικανικός Κινηματογράφος» που είχε έρθει στη λέσχη Ασλάνη για μια σειρά παραστάσεων. «Ο κινηματογράφος είναι τελειότατου συστήματος *Λίζιγκακ* πρωτοφανής διά την Ελλάδα. Οι εικόνες του πλουσιώτατοι και σπαρταρισταί, αναπαριστούν σκηνές διαφόρων πολέμων ως του Ρωσοϊαπωνικού, Ρωσοτουρκικού, Γαλλογερμανικού [...]. Επίσης υποδοχάς αυτοκρατόρων ηγεμόνων, στρατιωτικές παρατάξεις, σκηνές ζωντανάς του οικιακού βίου, καθώς ναυάγια πλοίων, σιδηροδρόμων, την πυρκαϊάν του Σικάγου και πολλά περίεργα και πρωτοφανή διά την Ελλάδα».²⁴⁷

Το 1910 έφτασε στην πόλη ο ομιλών κινηματογράφος— ή αλλιώς «φωνοκινηματογράφος, όπως χαρακτηρίζεται στον τοπικό τύπο—, ο οποίος

²⁴⁵ Ε.-Α. Δελβερούδη, «1901–1922 Κινηματογράφος» στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία του 20^{ου} αιώνα*, τ. Α΄, Αθήνα 2000, σ. 390. Αυτό ίσχυε τόσο για την πρωτεύουσα όσο και για την επαρχία. Στην Αθήνα το 1904 εγκαθίσταται στην πλατεία Συντάγματος κινηματογράφος για τους θαμώνες των καφενείων της πλατείας.

²⁴⁶ Μ. Κλιάφα, *Τρίκαλα...*, τ. Α΄, ό. π., σ. 196–197. Σύμφωνα με τα δημοσιεύματα της εποχής, το ίδιο έτος γίνεται και η πρώτη προβολή κινηματογραφικής ταινίας σε ένα καφενείο των Τρικάλων. Στην Αθήνα η πρώτη προβολή που απευθυνόταν σε κοινό επιστημόνων και δημοσιογράφων έγινε το Νοέμβριο του 1896, έντεκα μήνες μετά την πρώτη δημόσια προβολή κινούμενων εικόνων στο Παρίσι το Δεκέμβριο του 1895, ενώ στην Κωνσταντινούπολη η πρώτη δημόσια προβολή έγινε το 1897. Ήδη όμως από τα τέλη του 1895 είχε γίνει προσπάθεια να εισαχθεί ο κινηματογράφος στην πρωτεύουσα της οθωμανικής αυτοκρατορίας από έναν έλληνα επιχειρηματία, το Θ. Βαφειάδη. Βλ. Ε.-Α. Δελβερούδη, «1901–1922 Κινηματογράφος», ό. π., σ. 389· Μ. Στασινοπούλου, «Ο κινηματογράφος στον ελληνικό αστικό χώρο και η κινηματογραφική εικονογραφία της ελληνικής πόλης στο μεσοπόλεμο» στο *Η πόλη στους νεότερους χρόνους. Μεσογειακές και Βαλκανικές όψεις (19ος–20ός αι.)*, Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Συνεδρίου, Αθήνα 27–30 Νοεμβρίου 1997, Αθήνα 2000, σ. 357, υποσέμ. 14.

²⁴⁷ Γ. Ζιαζιάς, *Αναζητώντας τη χαμένη Λάρισα...*, τ. Α΄, ό. π., σ. 108–109.

χαρακτηρίζεται ως «αληθές ψυχαγωγικόν εντρύφημα». Παρότι ο κινηματογράφος υπήρχε από τις αρχές του αιώνα στη Λάρισα, σύγχρονοι κινηματογράφοι στην πόλη λειτούργησαν μετά το 1933–34, όταν άρχισε να χρησιμοποιείται το τριφασικό ρεύμα.²⁴⁸

Παράλληλα με τα θεάματα που ψυχαγωγούσαν μεν, χωρίς όμως να επιτρέπουν έναν ενεργητικό ρόλο στο κοινό, οι Λαρισαίοι επιδίωξαν να ιδρύσουν συλλόγους μέσω των οποίων δραστηριοποιήθηκαν σε διάφορους τομείς. Οι νέοι σύλλογοι καλλιεργούν τη σωματειακή ζωή με τακτικές εκδρομές και συμμετοχή σε δημόσιες εκδηλώσεις. Τα πρώτα χρόνια του 20^{ου} αιώνα ιδρύεται ο Μουσικός και Γυμναστικός Σύλλογος μετά από προσπάθειες των εφημερίδων *Μικρά* και *Όλυμπος*. Σχεδόν αμέσως αρχίζει η οργάνωση και λειτουργία των μουσικών σχολών με πρώτο μουσικοδιδάσκαλο το γερμανό Ι. Μπεμ, που μετά τη θητεία του στο Αρσάκειο ιδρύει δικό του ωδείο. Δημιουργείται και η φιλαρμονική της Λάρισας, που διασκεδάζει τους Λαρισαίους τις Κυριακές στην Κεντρική πλατεία μέχρι και το 1922 που διαλύεται.

Ο Μουσικός και Γυμναστικός Σύλλογος στεγαζόταν στη συνοικία Φάληρο, σε ένα πρωτοποριακό για την εποχή του χώρο με αίθουσες αποδυτηρίων και διδασκαλίας, όπου τα μέλη μυσούνταν στο πνεύμα του αθλητισμού, σύμφωνα με τα διδάγματα των Ολυμπιακών Αγώνων που πρόσφατα είχαν αναβιώσει στη χώρα. Τα σπορ φορτίζονται με νέες κοινωνικές και ιδεολογικές λειτουργίες. Αντιπροσωπεύουν το δημοκρατικό ανταγωνισμό και υπηρετούν μέσα από την αποδοχή κανόνων και την ανιδιοτελή συμμετοχή νεωτερικές αστικές αξίες— την αξιοκρατία, την ισότητα, την αλληλεγγύη και την υγεία. Ο ερασιτεχνικός αθλητισμός, καθώς είναι αποδεσμευμένος από οποιαδήποτε πρακτική χρησιμότητα εκφράζει την υπεροχή των εύπορων στρωμάτων που έχουν την πολυτέλεια να σπαταλούν το χρόνο τους σε μη επικερδείς ασχολίες.²⁴⁹

Ένας σημαντικός θεσμός στην πόλη που προσέλκυε το ενδιαφέρον του κοινού ήταν και ο θεσμός των Πανελλήνιων Αθλητικών και Ιππικών αγώνων. Ειδικά οι δεύτεροι στηρίζονταν στην μακρά παράδοση της Θεσσαλίας ως «αλογοτρόφου» περιοχής ήδη από την αρχαιότητα. Στους αγώνες αυτούς που οργανώνονταν από το

²⁴⁸ Γ. Ζιαζιάς, *Αναζητώντας τη χαμένη Λάρισα...*, τ. Α', ό. π., σ. 112, 114.

²⁴⁹ Χρ. Κουλούρη, «Αθλητισμός και σπορ» στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία του 20^{ου} αιώνα*, τ. Α' 2, Αθήνα 2000, σ. 405–406.

1887 μέχρι και το Β΄ παγκόσμιο πόλεμο δινόταν πανηγυρικός χαρακτήρας και μεγάλη δημοσιότητα.²⁵⁰

Στην κοινωνική ζωή της αστικής τάξης ένα μεγάλο κεφάλαιο αποτελούσε ο χορός. Οι παραδοσιακοί χοροί εγκαταλείπονται και τη θέση τους παίρνουν νέοι βηματισμοί ευρωπαϊκής προέλευσης, για την εκμάθηση των οποίων επιστρατεύονται ειδικοί χοροδιδάσκαλοι. Ο ερχομός στη Θεσσαλία του πιάνου ήδη από την εποχή του Βελή πασά, του γιου του Αλή πασά, το 1816 στο σαράι του στον Τύρναβο, ανοίγει το δρόμο για μια νέου τύπου διασκέδαση. Μέχρι τα μέσα του αιώνα το πιάνο διαδίδεται στις μεγαλοαστικές οικογένειες της ελεύθερης Ελλάδας και αρχίζει να αποτελεί μέρος μιας καλής προίκας, ενώ στο δεύτερο μισό του αιώνα έχει ολότελα επιβληθεί. Προφανώς στη Θεσσαλία το πιάνο και μαζί με αυτό οι ευρωπαϊκοί ρυθμοί έρχονται με κάποια εύλογη καθυστέρηση.²⁵¹ Στη Λάρισα γνωστό ήταν το χοροδιδασκαλείο του Μωυσή –Εσκινατζή που μούσε τους νέους στους ευρωπαϊκούς χορούς, παραδίδοντας για τις κοπέλες μαθήματα κατ’ οίκον (εικ. 64). Η εκμάθηση των χορών στο διδασκαλείο του γινόταν στην αρχή με τη βοήθεια μιας λατέρνας (της λεγόμενης «ρομβίας»), έπειτα με γραμμόφωνο, μετά με πιάνο και τέλος με ραδιογραμμόφωνο.²⁵² Ταυτόχρονα λειτουργούσαν και άλλες σχολές χορού, όπως το χοροδιδασκαλείο Σακελλάρη.²⁵³

Στον τοπικό τύπο δημοσιεύονται λεπτομερείς περιγραφές των χορών της εποχής. Έτσι δικαιολογείται και το ενδιαφέρον των κυριών να ράψουν καινούργιες τουαλέτες, εφόσον γνώριζαν πως η παρουσία τους σε καμιά περίπτωση δε θα περάσει απαρατήρητη. Στις γυναίκες που συμμετέχουν στους χορούς αποδίδονται ένα πλήθος κολακευτικών επιθέτων, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις σημειώνεται η «ζωηρότης» και το «χορευτικό μένος» τους, καθώς επίσης και το γεγονός ότι παρατηρήθηκαν και «τινές χορευτικάί μορφαί άγνωστοι μέχρι τούδε».²⁵⁴ Σε αντίθεση με τα λαϊκά

²⁵⁰ Γ. Ζιαζιάς, *Αναζητώντας τη χαμένη Λάρισα...*, τ. Β΄, ό. π., σ. 145–146· Ε. Παπαχατζοπούλου, ό. π., σ. 197. Για την πανελλήνια διαφήμιση των αγώνων είχαν μάλιστα τυπωθεί αναμνηστικά γραμματόσημα με παραστάσεις τους.

²⁵¹ Α. Πολίτης, *Ρομαντικά χρόνια...*, ό. π., σ. 127. Πάντως στον τοπικό τύπο του 1905 συναντάται μια αγγελία για ενοικίαση πιάνου «κοινού ή με ουράν», προφανώς από κάποια αστική οικογένεια που το θεωρεί απαραίτητο για τη σωστή ανατροφή των παιδιών της ή για την απόλαυση των καλεσμένων της.

²⁵² Γ. Ζιαζιάς, *Αναζητώντας τη χαμένη Λάρισα...*, τ. Α΄, ό. π., σ. 102.

²⁵³ Παρόμοιο ήταν το κλίμα και στις υπόλοιπες θεσσαλικές πόλεις, καθώς ειδικά κατά την παραμονή διοργάνωσης μεγάλων χορών οι χοροδιδάσκαλοι ήταν σε πρώτη ζήτηση. Στην εφημερίδα *Αναγέννησις* των Τρικάλων το Δεκέμβριο του 1903, καθώς τα Χριστούγεννα πλησιάζουν, σημειώνεται: «Ο χοροδιδάσκαλος κ. Μούσης δεν προφταίνει να μεταβαίνει εις τας οικίας όπως διδάξη τους νέους χορούς και ίδια τον τετράχορον (καντρίλιες) και λογχοφόρους (λανσιέδες)». Βλ. Μ. Κλιάφα, *Τρίκαλα...*, τ. Α΄, ό. π., σ. 240.

²⁵⁴ Εφ. *Όλυμπος*, 24/2/1902, σ. 2

στρώματα που οι συγκεντρώσεις τους δεν έχουν επίσημο χαρακτήρα ούτε προϋποθέτουν ιδιαίτερη πρόσκληση, οι αστοί οργανώνουν την κοινωνική τους ζωή γύρω από ένα αυστηρό τυπικό που περιλαμβάνει την αναγγελία και την πρόσκληση, την παραχώρηση δηλαδή του δικαιώματος στον «ξένο» να εισέλθει στον ιδιωτικό χώρο ή να παρευρεθεί σε μια εκδήλωση.²⁵⁵ Οι χοροί διοργανώνονται είτε σε σπίτια εύπορων Λαρισαίων είτε σε χώρους όπως η λέσχη Ασλάνη. Διαρκούν ως τις πρώτες πρωινές ώρες και ο αρθρογράφος της τοπικής εφημερίδας –που συνήθως είναι και ο ίδιος προσκεκλημένος και αντλεί πληροφορίες μέσα από την εγγύτητά του σε πρόσωπα και καταστάσεις– έχει έναν καλό λόγο για καθεμία από τις γυναίκες που παρευρίσκονται. «Η εφημερίς μας “Μικρά”, παρακολουθήσασα τον εν αδιαπτώτω ζωηρότητι διεξαχθέντα χορόν, δεν δύναται ή να συγχαρή τας κυρίας Κουτσίνα, Σηλυβρίδου, Παπασταθοπούλου και Βασιλοπούλου ελληνοπρεπέστατα χορευσάσας ελληνικούς χορούς, την κ. Φωφώ Ιατρίδου, ως άλλην Άρτεμιν, με πολύτιμον και θαυμάσιον περιλαίμιον, την υπέροχον εις κομψότητα και χάριν Αιμιλίαν Πατσουρίδου, με την κατάλευκον τουαλέττα της, την σεμνοπρεπή Ειρήνην Ιατρού με το απλούν λευκόν ένδυμά της, την χαριτωμένην Ελισάβετ Βλάχου με το υποκύανον και ταντελοσκεπές φόρεμά της [...]». Ο αρθρογράφος είναι αρκετά πιο αυστηρός με το αντρικό φύλο, καθώς η αστική αβρότητα δεν επιβάλλει απαραίτητα κολακευτικά σχόλια όπως στην περίπτωση των γυναικών. «Αλλά και το άσχημον φύλον αρκούντως αντιπροσωπεύθη εις τον χορόν. Δεν έλειψαν δε και οι συνήθεις καραμπόλες εκ μέρους μερικών κυρίων, οι οποίοι καλά θα κάνουν να μάθουν πρώτον να χορεύουν και έπειτα να μας παρουσιάζονται ως χορευταί».²⁵⁶

Σε κάποιες περιπτώσεις διοργανώνονται χοροί προς τιμήν των πριγκίπων που τυχαίνει να βρίσκονται στην πόλη. Εκεί οι βασιλείς αποκαλύπτουν τη διπλή τους ταυτότητα και ταυτόχρονα τις αντιφάσεις που διέπουν την νεοελληνική κοινωνία της εποχής τους, καθώς χορεύουν «ελληνικούς και ευρωπαϊκούς χορούς αλληλοδιαδόχως».²⁵⁷ Η οικογένεια των Γλύξμπουργκ, φορέας των δυτικών συνηθειών και λόγω καταγωγής, προσπαθεί διακριτικά να δείξει ότι δεν υποτιμά τα τοπικά έθιμα και να κερδίσει την υποστήριξη της καλής λαρισαϊκής κοινωνίας ενσαρκώνοντας το τέλειο πρότυπο γι’ αυτή.

²⁵⁵ Γ. Γιαννιτσιώτης, ό. π., σ. 237.

²⁵⁶ Γ. Ζιαζιάς, *Η Λάρισα από την απελευθέρωση...*, ό. π., σ. 191–192.

²⁵⁷ Εφ. *Μικρά*, 2/11/1905, σ. 2.

Τέλος, συχνά οι χοροί δίνονται για την ενίσχυση φιλανθρωπικών οργανώσεων. Αυτή την εποχή η φιλανθρωπία ξεφεύγει από τη σφαίρα της θρησκείας και περνά στο χώρο της κοινωνικής πρόνοιας, στα πλαίσια του κοινού συμφέροντος· γι' αυτό και οι φιλανθρωπικές εισφορές δε δίνονται πλέον με σκοπό τη σωτηρία της ψυχής αλλά για τη βελτίωση της κοινωνίας.²⁵⁸ Οι χοροί και οι λαχειοφόροι έρανοι προσφέρουν μια καλή αφορμή στους αστούς να εκδηλώσουν πέρα από την κοινωνικότητα και τον ανθρωπισμό τους, εφόσον η κρατική κοινωνική πρόνοια δεν αρκεί για να καλύψει τις υπάρχουσες ανάγκες.²⁵⁹ Ο μακεδονικός αγώνας και οι Βαλκανικοί πόλεμοι είχαν δημιουργήσει μια δύσκολη κοινωνική κατάσταση προκαλώντας στο κράτος οικονομική αφαίμαξη και απώλειες σε έμψυχο υλικό, και αφήνοντας πίσω τους ένα πλήθος τραυματιών και προσφύγων.

Οι εύπορες γυναίκες της Λάρισας θεωρούν χρέος τους την προσφορά και τη συμπαράσταση στις αδύναμες κοινωνικές ομάδες μέσα από την οργάνωση εκδηλώσεων, έτσι ώστε να εξασφαλίσουν οικονομικούς πόρους για περίθαλψη των τραυματιών και να συμπαρασταθούν στους πρόσφυγες.²⁶⁰ Σύμφωνα άλλωστε με την ιδεολογία της εποχής, η ευσπλαχνία όπως η μητρότητα και η εκπλήρωση των οικιακών καθηκόντων αποτελούσαν έκφραση του «φυσικού προορισμού» των γυναικών. Οι γυναίκες όφειλαν να φροντίσουν για τη διάδοση των ηθικών, θρησκευτικών και πατριωτικών αξιών όχι μόνο στα παιδιά τους αλλά και σε ολόκληρη την κοινωνία και να αναλάβουν το ρόλο του «φύλακα- άγγελου των απόκληρων».²⁶¹

Εκτός από τους χορούς που διοργανώνονται σε ειδικές περιπτώσεις και αφορούν κυρίως τη βραδινή διασκέδαση, οι αστοί της Λάρισας περνούν καθημερινά τον ελεύθερο χρόνο τους με επισκέψεις στα καφέ-ζαχαροπλαστεία και τις ιδιωτικές λέσχες. Η λέσχη είναι ένας καθαρά αστικός θεσμός, αποκλειστικά ανδρικός, που πρωτοεμφανίζεται στην Αγγλία και διαδίδεται με γοργούς ρυθμούς στις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες. Αποτελεί για τους επιχειρηματίες χώρο αναψυχής και ηρεμίας και

²⁵⁸ Β. Θεοδώρου, «Φιλανθρωπία και πόλη. Ορφανοί και άστεγοι παιδιά στον Πειραιά γύρω στο 1875», π. *Μνήμων*, τχ. 14 (1992), σ. 72–73.

²⁵⁹ Κάποιες από αυτές τις πρωτοβουλίες μπορεί να κρύβουν και την αναζήτηση προσωπικής προβολής, όμως η γενικότερη προσφορά τους στην ευαισθητοποίηση του συνόλου δε μπορεί να αμφισβητηθεί.

²⁶⁰ Ε. Παπαχατζοπούλου, *ό. π.*, σ. 199. Η *Μικρά* σε δημοσίευσμά της το 1918 γράφει: «Μετ' εκτάκτου επιτυχίας, ζηλευτής τάξεως και εξαιρετικής διαχυτικότητας διεξήχθη χθες εν τη ευρεία αιθούση του καφεζαχαροπλαστείου «Παράδεισος» η υπό του ενταύθα παραρτήματος του Πατριωτικού Ιδρύματος διοργανωθείσα υπέρ των απόρων οικογενειών προεσπερίς, διαρκέσασα εν αδιαπτώτω ευθυμία πέραν του μεσονυκτίου».

²⁶¹ Μ. Κορασίδου, *ό. π.*, σ. 174.

ταυτόχρονα τόπο ανάγνωσης και συζήτησης. Σύμφωνα με το καταστατικό της εμπορικής λέσχης της Λυών, η λέσχη είναι «μια όαση που προσφέρει στους παλαιμάχους της εργασίας και της διανοήσης την ευχαρίστηση της φιλικής συναναστροφής. Είναι υγιές και απαραίτητο για έναν άνδρα που ζει καθημερινά υπό το βάρος των εργασιακών και οικογενειακών συχνά υποχρεώσεων να μπορεί να λησμονήσει έστω και για μια στιγμή τα προβλήματά του σε ένα χώρο ηρεμίας και γαλήνης. Και τι μεγάλη ικανοποίηση προσφέρει η συναναστροφή μεταξύ ανδρών που διαφέρουν ίσως στην ηλικία αλλά διαθέτουν το κοινό διακριτικό της ευγένειας και της ορθοφροσύνης που χαρακτηρίζει έναν τζέντλεμαν».²⁶² Η πολυτελής λέσχη Ασλάνη, στη θέση της σημερινής στρατιωτικής, λειτουργεί προσφέροντας λάμψη στην κοσμική και πνευματική ζωή της πόλης από το 1907 μέχρι και το 1919. Διάδοχός της είναι η Λαρισαϊκή Λέσχη που στεγάζεται στο κτίριο Σκαλιώρα, εκεί όπου σήμερα βρίσκεται το στρατολογικό γραφείο, στη συμβολή των οδών Ρούσβελτ και Κοραή. Η λέσχη Ι. Ασλάνη φιλοξενεί θεατρικές παραστάσεις, βιεννέζικες ορχήστρες, χοροεσπερίδες συλλόγων και σωματείων, ακόμη και διαλέξεις.

Η ανάγκη για ίδρυση λέσχης στην πόλη επισημαίνεται και σε δημοσίευμα τοπικής εφημερίδας το 1905, όπου η Λάρισα καλείται να ακολουθήσει το παράδειγμα πόλεων όπως ο Πύργος ή η Ζάκυνθος, οι οποίες ήδη διαθέτουν λέσχη, γιατί «ο τόσος υπαλληλικός κόσμος της και τα τόσα γεροντόπαιδα ή μάλλον γεροντικά γκαρσόν και εν γένει όλος εκείνος ο κόσμος, όστις δεν αρέσκεται μεν τα καφφέσανταν, άλλ' ούτε και την οίκοι διαμονήν από της 6^{ης} εσπερινής ώρας» δεν έχει ένα χώρο για να περνά τις απογευματινές ώρες του.²⁶³

Παράλληλα με τις εξόδους και τα θεάματα, οι Λαρισαίοι της εποχής μυσούνται στην ευρωπαϊκή συνήθεια των ταξιδιών, όχι απαραίτητα πλέον για επιχειρηματικούς σκοπούς αλλά για αναψυχή. Η διάθεση για μετακίνηση δε συνάδει με την οθωμανική νοοτροπία που ήταν σαφώς πιο στατική. Η περιήγηση, καθώς και η έννοια των διακοπών, είναι ένας δυτικός θεσμός που έχει τις ρίζες του στην Ευρώπη της αποικιοκρατίας, όταν οι αριστοκράτες αναζητούσαν ανάπαυση και αλλαγή παραστάσεων στις θερινές τους κατοικίες. Ο κοσμοπολιτισμός αποδεικνύει τη στροφή των Θεσσαλών στα δυτικά πρότυπα και το ανήσυχο πνεύμα τους – ή απλά

²⁶² J.-L. Pinol, *ό. π.*, σ. 245.

²⁶³ Εφ. *Μικρά*, 16/11/1905, σ. 1. Η εφημερίδα σημειώνει ότι στο ίδιο πλαίσιο με την ίδρυση λέσχης προτάθηκε παλαιότερα η ιδέα κατασκευής χειμερινού θεάτρου «αλλά προσέκρουσε προ της νωχελείας των πολιτών μας».

την πλήξη των αστών της εποχής που τους οδηγεί να αναζητούν διέξοδο στα ταξίδια (εικ. 65–66).

Θ. Αρραβώνες, γάμοι και κηδείες στη Λάρισα των αρχών του αιώνα

Οι ανακοινώσεις ευτυχών γεγονότων όπως αρραβόνων, γάμων και βαπτίσεων είναι ιδιαίτερα συχνές στον τοπικό τύπο, καθώς εντάσσονται στις πολιτισμικές πρακτικές των αστών της πόλης. Το αναγνωστικό κοινό δε μένει αδιάφορο στα συμβάντα του μικρόκοσμου που το περιβάλλει. Άλλωστε η σχέση των εφημερίδων με την αναγνωστική κοινότητα είναι αμφίδρομη· τροφοδοτούνται από αυτή ως προς τη θεματολογία τους αλλά ταυτόχρονα επιδρούν πάνω της και τη διαμορφώνουν. Πολλές φορές, μάλιστα, δεν είναι τόσο σημαντική η πληροφορία αυτή καθ' εαυτή που μεταφέρεται μέσω του τύπου όσο ο τρόπος εκφοράς της και τα νοήματα με τα οποία φορτίζεται.

Η είσοδος στον 20^ο αιώνα μπορεί να έφερε σε ένα βαθμό μια κοινωνική ανανέωση, όμως ο γάμος εξακολουθεί να γίνεται από προξενιό. Τα επίθετα που χρησιμοποιούνται για να προσδιορίσουν τη νύφη, σύμφωνα με φύλλα των ετών 1907–1908, είναι συνήθως «επέραστος,αβρά, ευηγμένη, επί κάλει και οικοκυρωσύνη διακρινόμενη, διά πολλών προτερημάτων κεκοσμημένη» και σε κάποιες περιπτώσεις που ο αρθρογράφος ξεπερνά εαυτόν φτάνει να χαρακτηρίζει τη νεαρή δεσποινίδα «αγγελόμορφη». Στην περίπτωση του γαμπρού χρησιμοποιείται διαφορετική ορολογία. Εδώ δεν εκθειάζονται η ομορφιά, τα ψυχικά χαρίσματα ή η νοικοκυροσύνη. Αυτό που τονίζεται είναι το επάγγελμα του νέου (δικηγόρος, φαρμακοποιός, ωρολογοποιός, διευθυντής ιδιωτικού εκπαιδευτηρίου, μηχανικός) και το ελπιδοφόρο μέλλον του. Έτσι χαρακτηρίζεται «έγκριτος, αγαπητός τοις πάσι, εύελπς, καθ' όλα λαμπρός, ρέκτης και φιλοπρόοδος».²⁶⁴

Το 1907 γίνεται ο γάμος του βιβλιοχαρτοπώλη Α. Μακρή, πρώτου εξάδελφου του εκδότη της *Μικράς*, Θρ. Μακρή, και η εφημερίδα μέσα από τις στήλες της ανακοινώνει το ευτυχές γεγονός. «Υπό τας ευχάς φιλοστόργων γονέων και εν φαιδροτάτω κύκλω πολυπληθών και αγαπητών συγγενών και φίλων, συνεδέθησαν δια του υμεναίου δύο νεαραί υπάρξεις, ο φιλοπρόοδος και τοις πάσιν αγαπητός βιβλιοχαρτοπώλης Αλκιβ. Μακρής και η ευηγμένη Ευθαλία Γενησεβδά.» Τα στέφανα

²⁶⁴ Βλ. εφ. *Μικρά*, 31/12/1906, σ. 3· *Μικρά*, 14/1/1907, σ. 3· *Μικρά*, 5/2/1909, σ. 4· *Μικρά*, 29/5/1909, σ. 3· Γ. Ζιαζιάς, *Η Λάρισα από την απελευθέρωση...*, ό. π., σ. 161–162.

στους νεόνυμφους άλλαξε ο ξάδερφος του γαμπρού Θρ. Μακρής, ενώ μετά το γάμο ακολούθησε δείπνο και χοροεσπερίδα μέχρι το πρωί. Ο αρθρογράφος εύχεται «από καρδιάς εις μεν τους νεόνυμφους Αβραμιαία τα αγαθά και παν καταθύμιον, εις δε τον παράνυμφον να χιλιάση τους κουμπάρους ως άλλος Ράλλης».²⁶⁵ Μέσα στη γενικότερη αστικοποίηση έχει δεχθεί επιρροές και ο θεσμός του γάμου. Προφανώς το δείπνο και η χοροεσπερίδα που παρατίθενται δεν έχουν τα χαρακτηριστικά ενός παραδοσιακού γλεντιού. Ο χαρακτηρισμός «χοροεσπερίδα» παραπέμπει περισσότερο σε μια βραδιά με ευρωπαϊκούς χορούς ή έστω σε συνδυασμό ευρωπαϊκών και παραδοσιακών χορών, για να καλύψει όλες τις προτιμήσεις. Την εξέλιξη που παρουσιάζει η τελετή του γάμου δηλώνει και το γεγονός ότι η παραδοσιακή νυφική φορεσιά δεν ανταποκρίνεται πλέον στην αισθητική των αστών, γι' αυτό και οι νύφες των πόλεων προτιμούν να φορούν αστικά νυφικά φορέματα φτιαγμένα από πολύτιμα υφάσματα όπως μεταξωτά λευκά, ταφτάδες, ατλάζια και κρεπ-ντε-σιν. Μάλιστα, κάποιες φιλάρεσκες Λαρισαίες των αρχών του αιώνα επιλέγουν να παραγγείλουν το νυφικό τους φόρεμα στο Παρίσι, για να είναι βέβαιες πως την ημέρα του γάμου τους η εμφάνισή τους θα αποπνέει έναν ευρωπαϊκό αέρα (εικ. 67).²⁶⁶

Στις εφημερίδες της εποχής δημοσιεύονται και διαλύσεις αρραβώνων –όπως άλλωστε και στο σύγχρονο τοπικό τύπο της Λάρισας. Μία από αυτές εντυπωσιάζει με τη λεπτομερή καταγραφή του περιστατικού που οδήγησε το νεαρό Λαρισαίο στη διάλυση του αρραβώνα του. «Προ είκοσι ημερών αρραβωνιασθείς την εκ Τυρνάβου Α. Θεοδώρου απήτησα παρ' αυτής να καταστρέψω μίαν παλαιάν φωτογραφίαν της μετά του άλλοτε μνηστήρος της. Επειδή όμως ηρνήθη, δηλώ ότι διέλυσα τον μετ' αυτής αρραβώνα, καθ' όσον η διαγωγή της δεν αρμόζει εις την οικογένειάν μας. Ε. Μπαρού».²⁶⁷ Μπορεί η αντίδραση του νέου να είναι δικαιολογημένη με βάση τα ήθη της εποχής, όμως η επιμονή της κοπέλας να διαφυλάξει ένα κομμάτι από το παρελθόν της ξαφνιάζει με την τόλμη της. Θα ήταν παρακινδυνευμένο να μιλήσουμε για μια γενικότερη τάση χειραφέτησης των γυναικών, πρόκειται όμως σίγουρα για ένα περιστατικό που έχει θέση μόνο μέσα στα νέα πλαίσια της αστικής ελευθερίας και ανοχής.

Από την άλλη πλευρά, η δημοσίευση μιας κηδείας δε διαφέρει πολύ από μια αντίστοιχη σύγχρονη, ακόμη και στη φρασεολογία. Η κηδεία στις αρχές του αιώνα

²⁶⁵ Εφ. Μικρά, 17/1/1907, σ. 3.

²⁶⁶ Ε. Σκεμπέ, ό. π., σ. 301· Α. Βαφειαδάκη, ό. π., σ. 214, 216.

²⁶⁷ Γ. Ζιαζιάς, *Η Λάρισα μετά την απελευθέρωση...*, ό. π., σ. 164.

ήταν κι αυτή μια κοινωνική εκδήλωση, που συχνά απαθανάτιζε ο φωτογραφικός φακός. Ο νεκρός δε θεωρείται μiasma, δεν πρέπει να καλυφθεί βιαστικά και να απομακρυνθεί από την κοινή θέα αλλά να εκτεθεί για προσκύνημα (εικ. 68).²⁶⁸ Η μαζική συμμετοχή του κόσμου και η πολυτέλεια των στεφάνων ήταν ενδεικτικές της κοινωνικής ιεραρχίας και αποδοχής που έχαιρε ο νεκρός. Η δημοσίευση του γεγονότος στον τοπικό τύπο δηλώνει το μέγεθος της απώλειας για το σύνολο της πόλης.²⁶⁹ Η σημασία που δίνεται στο γεγονός φαίνεται και από το αίτημα της τοπικής κοινωνίας μέσω του τύπου προς το δήμο για αγορά νεκροφόρας άμαξας, που ήδη χρησιμοποιείται σε Βόλο και Τρίκαλα, αίτημα στο οποίο ο δήμαρχος της πόλης ανταποκρίνεται άμεσα.²⁷⁰

Στις εφημερίδες της εποχής συναντούμε μεταξύ άλλων να δημοσιεύονται και ευχαριστήρια. Όχι μόνο η συνήθεια της δημόσιας έκφρασης ευγνωμοσύνης μέσω του τύπου αυτή καθ' αυτή είναι σαφώς αστική αλλά και οι πληροφορίες που αντλεί κανείς από τα δημοσιεύματα αυτά για την εποχή παραπέμπουν σε ένα σαφώς αστικό τοπίο. Συνήθως τα ευχαριστήρια αυτά απευθύνονται σε γιατρούς, των οποίων την επιστημονική επάρκεια εξαίρουν κατόπιν μιας επιτυχούς επέμβασης. Το 1909 από τις στήλες της εφημερίδας *Μικράς* ένας αρτοποιός εκφράζει την ευγνωμοσύνη του προς το γυναικολόγο της πόλης Κ. Δ. Βλάχο «όστις δι' επιτυχούς όσον και σοβαράς μαιευτικής επεμβάσεως (εμβρυουλκίας) έσωσε προ τριάκοντα ακριβώς ημερών εκ βεβαίου θανάτου ου μόνον την...σύζυγόν μου, αλλά και το εξαχθέν βρέφος».²⁷¹ Σε άλλες περιπτώσεις το ευχαριστήριο αφορά «πάντας τους ακολουθήσαντας την κηδείαν» ενός αγαπημένου προσώπου, ενώ συχνά δημοσιεύονται και συλλυπητήρια

²⁶⁸ Ο Α. Rossi, πολεμικός ανταποκριτής που βρέθηκε στη Θεσσαλία κατά τον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897, εντυπωσιάζεται από τη σκηνή της μεταφοράς ενός νεκρού, από το σπίτι του στην εκκλησία, μέσα σε ανοιχτό φέρετρο, που υποβασταζόταν από τους οικείους του. Βλ. Α. Rossi, «Από τον ελληνοτουρκικό πόλεμο (Απρίλιος– Μάιος 1897) εντυπώσεις και στιγμιότυπα ενός ανταποκριτή», μτφρ. Δ. Ντόβας, *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 31 (Λάρισα 1997), σ. 27–32· Χρ. Πολέξε, *ό. π.*, σ. 490.

²⁶⁹ Εφ. *Μικρά*, 3/5/1906, σ. 3. «Μετά τριακονθήμερον σχεδόν δεινήν νόσον απεβίωσε προχθές το απόγευμα της Κυριακής ο γνωστός της πόλεως υαλέμπορος και δημοτ. σύμβουλος Δημήτριος Αλεξάνδρου [...]. Σύμπας ο εμπορικός κόσμος και πολύς άλλος κόσμος παρηκολούθησε την κηδείαν, τέσσαρες δε στέφανοι – εις του Δημοτικού Συμβουλίου, εις των ενταύθα συμπατριωτών του Τυρναβιτών, εις της οικογενείας Μαρκίδου και εις, πολυτελέστατος και βαρύτιμος, των Εμπόρων Ψυλικών–, κατετέθησαν επί της σωρού του νεκρού, ενώ τας ταινίας του φερέτρου εκράτουν οι δημοτικοί σύμβουλοι: Ι. Κολοκοτρώνης, Κ. Μακρής, Αλ. Θωμάς, Β. Χριστιανός».

²⁷⁰ Εφ. *Όλυμπος*, 13/1/1902, σ. 1 και 17/2/1902, σ. 2. Σε λιγότερο από ένα μήνα μετά τη δημοσίευση της ανοικτής επιστολής, η νεκροφόρα ήδη κατασκευάζεται.

²⁷¹ Εφ. *Μικρά*, 26/2/1909, σ. 3.

σημειώματα για τον αιφνίδιο θάνατο σημαντικών προσώπων της πόλης ή ανθρώπων του οικογενειακού περιβάλλοντός τους.²⁷²

Τέλος, τον τοπικό τύπο επιλέγουν τα μέλη της «καλής κοινωνίας» της εποχής για να ενημερώσουν φίλους και γνωστούς εάν θα δεχθούν επισκέψεις κατά την ημέρα της ονομαστικής τους εορτής. Το 1909, παραμονή της Κοίμησης της Θεοτόκου, διαβάζουμε σε εφημερίδα της πόλης: «αύριον Σάββατον μνήμην της κοιμήσεως της Θεοτόκου εορτάζει η δις Μαρία Παπαγεωργίου και Μαρία Ιωαννίδου. Δεν εορτάζουν Π. Σώκος, Π. Σάπκας και Π. Γαρδίκης, επίσης δεν εορτάζουν η Μαρίκα Κυριακίδου και η δις Μαρίκα Κουβελά».²⁷³

I. Επαγγέλματα κύρους στην κοινωνία της εποχής

Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα εκδηλώνεται μια αλλαγή όσον αφορά τα επαγγέλματα που χαίρουν κοινωνικής αναγνώρισης και τις προσωπικότητες που λειτουργούν ως σύμβολα. Στη δεκαετία του 1830 ήρωες στην Ελλάδα θεωρούνταν οι αγωνιστές της Επανάστασης, στα τέλη του αιώνα όμως τα πρότυπα έχουν αλλάξει. Τα νέα επαγγέλματα που προκαλούσαν θαυμασμό και αντιμετωπίζονταν περισσότερο ως λειτουργήματα είναι οι μηχανικοί, οι επιστήμονες και οι εκπονητές μεγάλων σχεδίων.²⁷⁴ Στη βασική εκπαίδευση ενισχύεται η στροφή προς τα τεχνικά μαθήματα, στη βιομηχανία επικρατούν όλο και περισσότερο οι τεχνικά καταρτισμένοι επιχειρηματίες, ενώ εμφανίζονται και τα πρώτα αναλυτικά συγγράμματα μηχανικής.²⁷⁵

Η ανάγκη για υδροδότηση και ηλεκτροφωτισμό των πόλεων στις αρχές του 20^{ου} αιώνα εναποτίθεται στα χέρια των μηχανικών. Επομένως, το αίτημα για πρόοδο φαίνεται συνυφασμένο άμεσα με τη δράση τους. Οι μηχανικοί προβάλλονται ως οι

²⁷² Εφ. *Μικρά*, 21/12/1905, σ. 4 και 20/11/1905, σ. 2. Συγκινητικό το συλλυπητήριο σημείωμα για το «μικρό, χαριτωμένο αγγελοῦδι του συμπολίτου μας κ. Ευαγγέλου Καλούση» που «απέπτη χθες εις ουρανούς». Βλ. εφημερίδα *Μικρά*, 6/11/1905, σ. 2. Το παιδί, στα πλαίσια της εξιδανίκευσης του οικιακού χώρου στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, θεωρείται ως το κατεξοχήν σύμβολο οικογενειακής ευτυχίας και ενότητας. Επομένως, ο θάνατός του είναι λογικό να αντιμετωπίζεται με ιδιαίτερη ευαισθησία, ως η μεγαλύτερη απώλεια για την οικογένεια.

²⁷³ Εφ. *Μικρά*, 14/8/1909, σ. 3

²⁷⁴ Σταθμός στην ανάπτυξη της τάσης αυτής ήταν το 1880 η επίσκεψη του ντε Λεσέψ, μηχανικού που ανέλαβε την κατασκευή της διώρυγας της Κορίνθου, στη χώρα μας για να εξετάσει από κοντά τις δυνατότητες πραγματοποίησης του έργου. Ο ερχομός του στην Ελλάδα προκάλεσε μεγάλη αίσθηση. Παράλληλα, στα τέλη του 19^{ου} αιώνα παρατηρείται στροφή προς τη μεταλλειολογία— με αφορμή το ενδιαφέρον για τα μεταλλεία του Λαυρίου—, τη φυσική και τη χημεία. Το 1891, μάλιστα, αναδιοργανώθηκε η Σχολή Βιομηχανικών Τεχνών, από την οποία αποφοιτούσαν ειδικευμένοι μηχανικοί.

²⁷⁵ Β. Τσοκόπουλος, *ό. π.*, σ. 20, 23.

κατεξοχήν διαχειριστές της νέας θαυμαστής δύναμης της τεχνολογίας. Ειδικά στο Μεσοπόλεμο παγιώνεται μια συλλογική πεποίθηση σχετικά με το Πολυτεχνείο και το επάγγελμα του μηχανικού, καθώς το ίδρυμα ξεκινώντας από χαμηλά κατακτά σημαντική θέση στην ιεραρχία των θεσμών του ελληνικού κράτους και συμπαρασύρει στην ανοδική τροχιά του το κύρος του επαγγέλματος. Οι *Ιστορικοί Αναμνήσεις* του παλαιού δημάρχου της Λάρισας Μ. Σάπκα περιλαμβάνουν ένα πλήθος αναφορών σε μηχανικούς με τους οποίους ήρθε σε επαφή και συνεργάστηκε, προκειμένου να υλοποιήσει το φιλόδοξο πρόγραμμά του για τον εκσυγχρονισμό της πόλης.²⁷⁶ Το επάγγελμα αυτό διεκδικούσε μια σημαντική θέση στο κοινωνικό φαντασιακό, καθώς θεωρούνταν ότι μέσω αυτού μπορούσαν να κερδηθούν οι μάχες του εκσυγχρονισμού και να ολοκληρωθεί η πορεία προς τη νεωτερικότητα.²⁷⁷

Κοινωνικής αναγνώρισης έχαιραν και οι εργαζόμενοι στους θεσσαλικούς σιδηροδρόμους, ειδικά τα υψηλόβαθμα στελέχη (εικ. 69). Το ελληνικό προσωπικό αποτελούνταν βασικά από ομογενείς που είχαν θητεία και αυτοί σε οθωμανικά δίκτυα, στους Ανατολικούς Σιδηροδρόμους. Για τους νεότερους υπαλλήλους που θα αποτελούσαν τα μελλοντικά στελέχη, οι υπεύθυνοι των σιδηροδρόμων προσλάμβαναν υπαλλήλους μορφωμένους και κατά προτίμηση γλωσσομαθείς, καθώς το κύρος των σιδηροδρόμων δεν ήταν ανεξάρτητο από το επίπεδο των εργαζομένων τους.

Η λειτουργία του δικτύου απαιτούσε αυστηρότατη πειθαρχία και ιεραρχία. Οι σιδηροδρομικοί υπάλληλοι έφεραν στολή με αναγνωριστικά σήματα στα πέτα και το πηλίκιο, παρόμοια με αυτά των στρατιωτικών. Σίγουρα, η παρουσία τους δεν περνούσε απαρατήρητη, ειδικά σε μια εποχή που οι σιδηρόδρομοι είχαν γίνει σύμβολο του εκδυτικισμού της χώρας.²⁷⁸

Και φυσικά φορείς των νέων ιδεών και μεθόδων από την Ευρώπη θεωρούνται οι γιατροί (εικ. 70–71). Οι συχνότερες ασθένειες της εποχής ήταν ο κοιλιακός τύφος, η ελονοσία, η φυματίωση, ο δάγκειος πυρετός που εμφανίστηκε στην πόλη μεταξύ των ετών 1925–1935 και το μεταδοτικό οφθαλμικό νόσημα του τραχώματος που ήταν

²⁷⁶ Βλ. ενδεικτικά Μ. Σάπκα, *ό. π.*, σ. 26, 39, 41, 68.

²⁷⁷ Γ. Αντωνίου, *Οι Έλληνες Μηχανικοί. Θεσμοί και ιδέες 1900–1940*, Αθήνα 2006, σ. 24–25, 210.

²⁷⁸ Κ. Ανδρουλιδάκης, *ό. π.*, σ. 101–102. Οι Έλληνες υπάλληλοι συχνά διαμαρτύρονταν, γιατί πολλές φορές η συμπεριφορά των ξένων μέσα στην εταιρεία ήταν αυταρχική, ενώ είχε καθιερωθεί η χρήση της γαλλικής γλώσσας. Λόγω αντικειμενικών προσόντων η Εταιρία των σιδηροδρόμων είχε προτιμήσει να προσλάβει πολλούς ξένους υπαλλήλους, οι οποίοι ως πιο μορφωμένοι και πεπειραμένοι καταλάμβαναν καλύτερες θέσεις, ενώ οι Έλληνες υπάλληλοι αποτελούσαν μειοψηφία.

ιδιαίτερα επικίνδυνο για την όραση.²⁷⁹ Ήδη το 1805 που επισκέπτεται τη Λάρισα ο λοχαγός W. M. Leake γράφει πως το καλύτερο επάγγελμα στην πόλη ήταν η δουλειά του γιατρού, και υπήρχαν πολλοί στην πόλη.²⁸⁰ Στον τύπο της εποχής διαφημίζονται γιατροί ως «άρτι αφιχθέντες» από το εξωτερικό.²⁸¹ Σε φύλλο του 1909 ο γιατρός E. Μακρής, που παρακολούθησε κατά την τελευταία διαμονή του στο Παρίσι τις προόδους της μαιευτικής και της γυναικολογίας καθώς και τις νέες επαναστατικές μεθόδους του ηλεκτρισμού, θεραπεύει πλέον όλα «τα γυναικολογικά και νευρικά νοσήματα». «Προς δε συνέστησεν εν τη οικία του ηλεκτροθεραπευτήριον εν τω οποίω διά τελείων μηχανών (Ηλεκτρισμού στατικού, Γαλβανισμού, ηλεκτρολύσεως και Γαλβανο-φαραδισμού) θεραπεύονται: ο υστερισμός, η νευρασθένεια, η αιμορραγική ενδομητρίτις, η αιμηνόρροια [sic], η δυσμηνόρροια, η νευραλγία, αι παραλύσεις, η αϋπνία, η ημικρανία, η ακράτεια των ούρων, η ανικανότης, ο ανευρισμός του στομάχου, η κοπροστασία δι' ηλεκτρικών κλυσμάτων, οι ακατάσχετοι εμετοί των εγκύων κ.τ.λ.»²⁸² Εντύπωση προκαλεί η μεγάλη ποικιλία των ασθενειών που θεραπεύονται με τη βοήθεια του ηλεκτρισμού, αλλά και οι ώρες που δέχεται ασθενείς ο γιατρός. Δέχεται μόνο δύο ώρες το μεσημέρι 2–4 μ.μ., κάτι που μάς επιτρέπει να υποθέσουμε ότι δεν απευθύνεται σε ιδιαίτερα πολυπληθή πελατεία ή απλά ότι δεν ασκεί το επάγγελμά του για βιοπορισμό και πιθανότατα διαθέτει και άλλα εισοδήματα.²⁸³

Η παρουσία των γιατρών είναι ιδιαίτερα έντονη στον τύπο της εποχής είτε ως άτομα προς τα οποία στρέφεται η ευγνωμοσύνη απλών πολιτών είτε ως επαγγελματίες που διαφημίζουν τις υπηρεσίες τους. Ακόμη και η αναχώρηση των

²⁷⁹ Γ. Ζιαζιάς, *Η Λάρισα μετά την απελευθέρωση...*, ό. π., σ. 116–120.

²⁸⁰ Σε αντίθεση, όπως σημειώνει, με τα Τρίκαλα, «το αγαπημένο ιερό του Ασκληπιού», όπου δεν υπήρχε ούτε ένας. Βλ. τις εντυπώσεις του W. M. Leake από τη Λάρισα στο Κ. Σιμόπουλος, τ. Γ' 1, ό. π., σ. 414.

²⁸¹ Στα πρακτικά του δημοτικού συμβουλίου της πόλης αναφέρεται το 1890 ότι ο δήμος αποφάσισε να στείλει ένα λαρισαίο γιατρό στο εξωτερικό για να ενημερωθεί για τις νέες ιατρικές εξελίξεις. Συγκεκριμένα σκοπός της αποστολής του γιατρού ήταν να «εκμάθει την θεραπευτικήν μέθοδον του φαρμάκου κατά της νόσου της φθίσεως». Μάλιστα, ο γιατρός που στάλθηκε ήταν ο Α. Λογιωτάτου, μετέπειτα δήμαρχος της Λάρισας, ο οποίος λόγω του ότι είχε συμπληρώσει τις ιατρικές σπουδές του στη Γερμανία, γνώριζε τη γερμανική γλώσσα «όπερ λίαν θέλει συντελέσει εις την ευχερεστέραν και λεπτομερεστέραν εκμάθησιν της χρήσεως του ειρηνένου φαρμάκου.» Βλ. Β. Καλογιάννης, ό. π., σ. 144.

²⁸² Η ηλεκτροθεραπεία χρησιμοποιεί μεθόδους διέγερσης και καταστολής του νευρικού συστήματος και των μυών, καθώς και τοπικής δράσης στους ιστούς. Ο γαλβανισμός βασίζεται σε εφαρμογή συνεχούς ρεύματος, ενώ ο γαλβανοφαραδισμός είναι η ταυτόχρονη εφαρμογή γαλβανικού και φαραδικού ρεύματος –το φαραδικό ρεύμα είναι διακεκομμένο ρεύμα χαμηλής συχνότητας. Στο ίδιο πλαίσιο μεθόδων εντάσσεται και το ηλεκτροσόκ που προκαλείται όταν εναλλασσόμενο ρεύμα μεγάλης έντασης διαπερνά το κρανίο. Λ. *ηλεκτροθεραπεία*, *Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Λαρούς*, τ. 26, σ. 287.

²⁸³ Εφ. *Μικρά*, 21/5/1909, σ. 3.

γιατρών από την πόλη και η επιστροφή τους ανακοινώνεται στον τοπικό τύπο.²⁸⁴ Η ανθρώπινη ζωή και η διασφάλισή της αποκτά άλλη αξία και αυτό είναι δείκτης προόδου. Άλλωστε, δεν είναι τυχαίο ότι πολλοί από τους δημάρχους της πόλης μετά την προσάρτηση της Θεσσαλίας στο ελληνικό κράτος και μέχρι και τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα είχαν σπουδάσει ιατρική. Η ιατρική είναι μια επιστήμη που συνδυάζει το πρακτικό πνεύμα που προωθείται αυτή την εποχή με άμεσα και εμφανή αποτελέσματα στον άνθρωπο.

Συγγενές επάγγελμα με την ιατρική είναι και το επάγγελμα του φαρμακοποιού. Άλλωστε στο πρώτο μισό του αιώνα η συντριπτική πλειοψηφία των γιατρών δέχονταν και εξέταζαν τους ασθενείς τους στα φαρμακεία που διέθεταν γι' αυτό το σκοπό ιδιαίτερο χώρο στο πίσω μέρος του καταστήματος. Τα φαρμακεία, ειδικά την Τετάρτη που γινόταν στη Λάρισα η εβδομαδιαία αγορά και έρχονταν οι χωρικοί από τα γύρω χωριά, γέμιζαν από ασθενείς γιατί η κατ' οίκον επίσκεψη του γιατρού ήταν ιδιαίτερα ακριβή.²⁸⁵ Οι φαρμακοποιοί ήταν συχνά και εφευρέτες των προϊόντων που διέθεταν. Η διαφήμιση στον τύπο με τίτλο «Όχι πλέον κακοσμία των ποδών» το 1906 ενημερώνει το κοινό ότι «ο εν Φαρσάλους φαρμακοποιός κ. Κωνστ. Ι. Κυρώζης εφεύρε και κατασκευάζει εν τω φαρμακείω του κόνιν παύουσαν εντελώς εντός ολίγων ημερών την κακήν οσμήν των ποδών, χωρίς ποσώς να εμποδίξη την έκκρισιν των ιδρώτων αυτών. Επιτυχία βεβαιωθείσα πλήρης και διαρκής [...]. Πωλείται εν τω βιβλιοπωλείω Θρασυβ. Γ. Μακρή».²⁸⁶ Ένα τόσο εξειδικευμένο προϊόν έχει θέση σε μια κοινωνία όπου ο πληθυσμός έχει λύσει τα βασικά βιοτικά του προβλήματα, υπάρχει μια σχετική αφθονία αγαθών στην αγορά και η υγιεινή αρχίζει να αναγορεύεται σε αξία. Άλλωστε, στις παραδοσιακές κοινωνίες οι οσμές του σώματος δεν αντιμετωπίζονταν απαραίτητα ως κάτι το απωθητικό.

ΙΑ. Οι αντιφάσεις της εποχής μέσα από την καθημερινότητα και τον τύπο

Η Θεσσαλία υπήρξε ένας χώρος όπου συμβίωναν οθωμανοί και χριστιανοί αρκετούς αιώνες πριν την προσάρτηση αλλά και δεκαετίες μετά. Ήταν αναπόφευκτη η μείξη κάποιων στοιχείων, όπως αναπόφευκτη ήταν και η στροφή προς τη Δύση, όταν πλέον άρχισαν να κυριαρχούν τα δυτικά πρότυπα. Τις αντιφάσεις που

²⁸⁴ Εφ. *Μικρά* 26/7/1906, σ. 3, στη στήλη «Κοινωνικά»: «Επανήλθεν εκ Κεσερλή [σημ. Συκούριο], όπου μεταβάς ετέλεσε σοβαράν εγχείρησιν, ο διακεκριμένος παρ' ημίν ιατρός κ. Κ. Δ. Βλάχος.»

²⁸⁵ Γ. Ζιαζιάς, *Αναζητώντας τη χαμένη Λάρισα...*, τ. Β', ό. π., σ. 112, 114.

²⁸⁶ Εφ. *Μικρά*, 9/7/1906, σ. 4.

προέκυπταν από τη συνύπαρξη στον ίδιο γεωγραφικό χώρο του ελληνικού και τουρκικού στοιχείου επισημαίνει ήδη από το 1805 ο άγγλος λοχαγός W. M. Leake. Ο Leake, επισκεπτόμενος τη Λάρισα, διαπίστωσε ότι τα αρχαία λείψανα της περιοχής στόλιζαν τα τουρκικά μνήματα. «Πολλές πλάκες με ελληνικές επιγραφές έχουν στηθεί πάνω σε μουσουλμανικούς τάφους χωρίς κανένα τουρκικό χαρακτηριστικό. Έτσι, ο Μεμέτης ή ο Μουσταφάς αναπαύονται με το όνομα Αριστόμαχος ή Κάσσανδρος».²⁸⁷ Το γεγονός ότι βρίσκονταν θαμμένοι κάτω από τα ειδωλολατρικά κατάλοιπα του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού δε φαίνεται να ενοχλούσε τους πιστούς μουσουλμάνους.

Στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας το κράτος ρύθμιζε τη λειτουργία των καταστημάτων και όριζε επιμέρους κανόνες που υποχρέωναν τους καταστηματάρχες να διαθέτουν καθημερινά τα προϊόντα τους σε άριστη κατάσταση.²⁸⁸ Ειδικά από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα και εξής η οθωμανική διοίκηση προσπαθεί σε κάποιους τομείς να δείξει το ευρωπαϊκό της πρόσωπο. Στον κανονισμό για την εξάσκηση των καθηκόντων των «δημαρχιακών κλητήρων» (τσαούσηδων), ο οποίος τέθηκε σε εφαρμογή το 1871, διακρίνεται μια διάθεση για ευπρεπισμό των οργάνων της τοπικής εξουσίας. Στο άρθρο που τους αφορά αναφέρεται συγκεκριμένα ότι «οι επενδύται (σουρτούκα) των κλητήρων δέον να ώσι κομβωμένοι άνωθεν έως κάτω, και εν πλήρει τάξει και καθαριότητι.» Τους απαγορεύεται εν ώρα καθήκοντος να καπνίζουν στο δρόμο, να φέρουν ράβδους ή ομπρέλες, να διασκεδάζουν και να γελούν με τους φίλους τους ή να συχνάζουν σε καφενεία, οινοπωλεία και καζίνα. «Δύνανται μόνον να μεταβαίνωσιν εις συχναζόμενα υπό τιμίων ανθρώπων καφενεία και να κάθηνται ουχί έξω επί καθέκλας, αλλ' εντός του καφενείου, ίνα αναπαυθώσιν ή διά να πίωσι καφέν.»²⁸⁹

Και ο υπόλοιπος κανονισμός παρουσιάζει ενδιαφέρον καθώς ρυθμίζει ένα πλήθος δραστηριοτήτων που λάμβαναν χώρα σε μια πόλη της εποχής. Η πρόθεση, προφανώς του νομοθέτη είναι να βελτιωθεί η εικόνα της πόλης και να τηρούνται οι στοιχειώδεις κανόνες υγιεινής. Με το άρθρο 28 απαγορεύεται να ψήνονται και να πωλούνται «εν τω μέσω του δρόμου διά ταβλά και των τοιούτων κιοφτέδες και ψητά», καθώς και να ξυρίζονται άνθρωποι στο ύπαιθρο, με σαφή απειλή ότι «οι

²⁸⁷ Κ. Σιμόπουλος, τ. Γ' 1, ό. π., σ. 413.

²⁸⁸ Α. Ματθαίου, «Καθημερινή αγορά...», ό. π., σ. 542.

²⁸⁹ Β. Καλογιάννης, ό. π., σ. 133.

απειθούντες συλλαμβανόμενοι αποστέλλονται εις την Κεντρικήν δημαρχίαν» (εικ. 72).²⁹⁰

Με την προσάρτηση της Θεσσαλίας στο ελληνικό κράτος, οι αντιφάσεις αναπτύσσονται σε τρία επίπεδα: οθωμανικό παρελθόν – ευρωπαϊκό παρόν, επαρχιακή ταυτότητα – αθηναϊκό πρότυπο, αγροτική ζωή – αστική ζωή. Οι ίδιοι οι Τούρκοι – όσοι τουλάχιστον παρέμειναν στη Θεσσαλία μετά την απελευθέρωση – την ένιωθαν ως πατρίδα τους και ενδιαφέρονταν για την πρόοδό της, αλλά και για τη διάσωση της φυσικής της ομορφιάς.²⁹¹ Το ζητούμενο, όμως, για όλους ήταν το ευρωπαϊκό παρόν, όσο μακρινό κι αν φάνταζε κάποιες φορές.

Οι ειδήσεις που δημοσιεύονται στον τύπο της εποχής είναι ενδεικτικές αυτής της διάστασης. Στο ίδιο φύλλο της εφημερίδας που μπορεί να αναφέρεται ένα νέο τεχνολογικό επίτευγμα (π.χ. η μέθοδος θεραπείας με τον ηλεκτρισμό) δημοσιεύονται και τα κατορθώματα του Κλεφτογιάννη, γνωστού ληστή της περιοχής. Σε φύλλο της *Μικράς* το 1906 κάτω από τη γνωστοποίηση για το «λαμπρόν αθηναϊκόν κουρείον» που άνοιξαν δίπλα στο Φαρμακείο του κ. Γιώτα «οι καλοί ημών φίλοι κ. κ. Μάνθος Δίκης και Κωνστ. Μακρυδήμος» διαβάζουμε για την απαγωγή μιας κοπέλας από ένα νεαρό που προφανώς την διεκδικούσε. «Ο εκ Φαρσάλων Κ. Παπαχατζόπουλος απήγαγε μετά τριών άλλων την εκ Δομοκού θυγατέρα του Ευαγ. Ντότσικα Καλλιόπην, την οποίαν μετά διήμερον οικτρώς εγκατέλιπε». Οι απαγωγές αυτές δεν αποσκοπούν στην είσπραξη λύτρων, αλλά συνήθως είναι ένας τρόπος να εκδικηθεί ο επίδοξος γαμπρός τον πατέρα της νύφης – είτε επειδή δεν ενέκρινε το γάμο είτε επειδή απαιτούσε μεγάλο ποσό για προίκα – και να ταπεινώσει την ίδια την κοπέλα.²⁹²

Τις πρώτες δεκαετίες μετά την προσάρτηση συνυπάρχουν μουσουλμανικές και ευρωπαϊκές συνήθειες, πολλές φορές στους ίδιους χώρους. Την ίδια εποχή που λειτουργεί η πολυτελέστατη λέσχη Ασλάνη, όπου οι θαμώνες διασκεδάζουν με βιεννέζικη μουσική, οι κάτοικοι της πόλης απολαμβάνουν τον τούρκικο καφέ τους

²⁹⁰ Β. Καλογιάννης, *ό. π.*, σ. 135.

²⁹¹ Το Δεκέμβριο του 1905 ο τούρκος μπέης Αλή Ισχάν υπέβαλε στην πριγκίπισσα Σοφία, επίτιμο πρόεδρο της Φιλοδασικής Ενώσεως, υπόμνημα για την αναδάσωση της Θεσσαλίας, επισημαίνοντας μεταξύ άλλων την καταστροφή των δασών που κάλυπταν μέχρι πριν δύο δεκαετίες τις όχθες του Πηνειού από τη Λάρισα μέχρι το Τσάγεζι και του δάσους που ξεκινούσε από τη Λάρισα προς τον Τύρναβο και κατέληγε στους πρόποδες των γύρω βουνών. Βλ. εφημερίδα *Μικρά* 14/12/1905, σ. 1. Η επιστολή του, που είναι ιδιαίτερα μακροσκελής, δημοσιεύεται σε τέσσερα μέρη αποτελώντας το πρωτοσέλιδο τεσσάρων συνεχόμενων φύλλων στη *Μικρά*.

²⁹² Εφ. *Μικρά*, 4/6/1906, σ. 3.

στα παραδοσιακά καφενεία ρουφώντας το ναργιλέ τους.²⁹³ Η αντίθεση αυτή γίνεται ορατή σε διαφημίσεις που καταχωρούνται στον τύπο της εποχής, όπου διαπιστώνει κανείς ότι το ίδιο κατάστημα μπορεί να προσφέρει « καλόν καφφέν, ωραία λουκούμια, έκτακτον ούζον και αργιλέ πασιάτικον» μέσα σε ένα περιβάλλον «με αρ νουβώ έπιπλα».²⁹⁴

Η διατροφή γενικά είναι ένα πεδίο όπου μπορούν να ανιχνευθούν οι αλλαγές που συντελούνται στα χρόνια μετά την προσάρτηση και οι ανατολίτικες προτιμήσεις που σε κάποιες περιπτώσεις συνεχίζουν να επιβιώνουν. Ο αρτοποιός Γ. Αντωνιάδης, στα διαφημιζόμενα στο λαρισαϊκό τύπο «βασιλικά αρτοποιεία» του – βρίσκονται σήμερα στην ίδια θέση που βρίσκονταν και τότε– παρασκεύαζε «εκλεκτά αγγλικά μπισκουί, τσουρέκια μπύρας γερμανικά, κουλουράκια γάλακτος και βουτύρου...ως και μπουγάτσαν Κωνσταντινουπόλεως επί παραγγελία». Απευθύνεται προφανώς σε ένα ιδιαίτερα εκλεκτικό κοινό, που είναι εξοικειωμένο με τις ευρωπαϊκές γεύσεις, αλλά ταυτόχρονα νοσταλγεί και την ανατολίτικη γεύση της μπουγάτσας, είτε λόγω της τουρκικής καταγωγής του– για τους οθωμανούς που παρέμειναν στη Θεσσαλία– είτε λόγω της μακροχρόνιας συμβίωσης με το οθωμανικό στοιχείο.²⁹⁵

Όμως το κύριο διατροφικό αγαθό και βασικό προϊόν των φούρνων της πόλης είναι φυσικά το ψωμί. Η Λάρισα, ως σιτοπαραγωγός περιοχή, ήταν από παλιά φημισμένη για το ψωμί της.²⁹⁶ Βέβαια, καθαρό λευκό ψωμί έτρωγαν καθημερινά μόνο οι ανώτερες κοινωνικές τάξεις. Το ψωμί των υπολοίπων ήταν ανάμεικτο από διάφορα δημητριακά, είτε και σκέτο καλαμποκίσιο, ειδικά μετά τη διάδοση της καλλιέργειας του καλαμποκιού στη Θεσσαλία μετά τα μέσα του 18^{ου} αιώνα.²⁹⁷ Στα κείμενα του 18^{ου} αιώνα το λευκό ψωμί συνδέεται με τα αγαθά του πολιτισμού και τον κόσμο των Φώτων. Η ποιότητα του ψωμιού συσχετίζεται τόσο έντονα με την

²⁹³ Ο ισπανός εθελοντής στον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897 F. de Mendonca αναφέρει για τους Έλληνες της Θεσσαλίας πως είναι ένας λαός που κατοικεί στο καφενείο όπου κουβεντιάζει όλα τα σημαντικά θέματα που τον απασχολούν: δουλειές, πολιτική και προπαγάνδα. Βλ. Χρ. Πολέξε, *ό. π.*, σ. 484.

²⁹⁴ Γ. Ζιαζιάς, *Αναζητώντας τη χαμένη Λάρισα...*, τ. Α', *ό. π.*, σ. 83.

²⁹⁵ Εφ. *Μικρά*, 30/10/1905, σ. 4.

²⁹⁶ Ο περιηγητής J. Galt το θεωρεί το καλύτερο της Τουρκίας. Βλ. Χρ. Πολέξε, *ό. π.*, σ. 202.

²⁹⁷ Λ. Γουργιώτη – Γ. Μητροφάνης, *Θεσσαλία, Σιτάρι–Αλεύρι–Ψωμί, Παράδοση και εκσυγχρονισμός*, Λαογραφικό και Ιστορικό Μουσείο Λάρισας, Λάρισα 1999, σ. 71. Στην Κωνσταντινούπολη αντίστοιχα, την έδρα της αυτοκρατορίας, παρασκευάζονταν τρία είδη ψωμιού, σύμφωνα με τις εντυπώσεις από μια γαλλική εμπορική αποστολή το 1792 στην οθωμανική Ανατολή. Το φόντλα (τουρκικό ψωμί), αρκετά λευκό όμως κακοψημένο, το σομούν (αρμένικο ψωμί), φουσκωτό στρόγγυλο, πιο κακοψημένο, πιο μαύρο και γενικά χειρότερο από το προηγούμενο και τέλος, η φρατζόλα (ευρωπαϊκό ψωμί, francala στα τουρκικά) που ήταν μικρό και μακρουλό, σχεδόν σαν γαλλικό και ακριβότερο από τα άλλα. Υπήρχε, όμως, και μια ειδική κατηγορία ψωμιού που προοριζόταν για το σεράι. Βλ. Κ. Σιμόπουλος, τ. Β', *ό. π.*, σ. 572.

αντίστιξη των εννοιών πολιτισμός-βαρβαρότητα, ώστε ο Κοραΐς γράφει το 1810 μιλώντας για τα «γαλλικά ψωμιά» ότι «παρηγορ[ούν] καμμίαν φοράν και τα κατά δυστυχίαν εις βαρβάρους υποκείμενα και με βάρβαρον άρτον τρεφόμενα έθνη...»²⁹⁸

Εντύπωση προκαλεί ότι ήδη από το 1905 σε εφημερίδα της πόλης δημοσιεύεται άρθρο που επαινεί την ποιότητα και τη διατροφική αξία του σπιτικού ψωμιού, σε μια εποχή που δεν απέχει πολύ από την αγροτική οικονομία.²⁹⁹ Αυτό θα μπορούσε να σημαίνει έναν έντονο εξαστισμό που ήδη έχει εκτοπίσει την παρασκευή σπιτικού ψωμιού από τα νοικοκυριά σε συνδυασμό με μια έκκληση για επιστροφή στην παράδοση, η οποία είναι ακόμη πολύ νωπή στις μνήμες των κατοίκων της πόλης.

Τα νέα διατροφικά προϊόντα που διαφημίζονται μέσω του τοπικού τύπου συνοδεύονται και από τις απαραίτητες επεξηγήσεις· προφανώς, επειδή πρόκειται για προϊόντα άγνωστα ακόμη για το αγοραστικό κοινό. Σε φύλλο της *Μικράς* το 1909 διαφημίζεται ένα νέο προϊόν για το λαρισαϊκό αγοραστικό κοινό, η μαρμελάδα. «Κάμνετε χρήσιν της Μαρμελάδας, ήτοι γλυκού τονωτικού και θρεπτικού κατασκευαζομένου εκ του χυμού νωπών σταφυλών. Πωλείται παρά του κ. Κ. Ν. Αθανασιάδου, έναντι του πρακτορείου των εφημερίδων».³⁰⁰ Το συνηθισμένο πρωινό για τις αρχές του αιώνα ήταν ένα παξιμάδι με τυρί ή ελιές και όχι φυσικά μια φέτα ψωμί με μαρμελάδα. Η παραδοσιακή ελληνική ζαχαροπλαστική περιλαμβάνει μια μεγάλη ποικιλία γλυκών του κουταλιού, όχι όμως και μαρμελάδες, που είναι καθαρά δυτικής προέλευσης.

Σε διαφημίσεις στον τοπικό τύπο συνυπάρχουν συχνά χαρακτηρισμοί που αναφέρονται στον αθηναϊκό χαρακτήρα ζαχαροπλαστέων ή χώρων ψυχαγωγίας και στα επιδόρπια ευρωπαϊκών προδιαγραφών που αυτά προσφέρουν. Τα ανατολίτικα γλυκίσματα σίγουρα είναι ακόμη δημοφιλή και καταναλώνονται σε ποσότητες, όμως οι νέες γεύσεις αποτελούν μια πρόκληση για τους αστούς της εποχής, που έχουν αποδείξει την προσαρμοστικότητά τους και τη διάθεσή τους να δοκιμάζουν νέα

²⁹⁸ Α. Ματθαίου, «Οι ντελικάτες τροφές και το λιτοδίαιτο: δύο εκδοχές του διαφωτισμού», π. *Τα Ιστορικά*, τχ. 40, Ιούνιος 2004, σ. 38.

²⁹⁹ Εφ. *Μικρά*, 23/4/1909, σ. 2. «Η ιατρική εφημερίς “Λανσέτ” και πολλοί επιστήμονες κρούουν τον κώδωνα του κινδύνου εναντίον της ως σήμερα αυξανούσης προτιμήσεως του πολύ λευκού άρτου». Η εφημερίδα, μεταφέροντας προφανώς κάποιο άρθρο γαλλικής εφημερίδας, αναφέρεται στις βλαπτικές μεθόδους λεύκανσης του ψωμιού που καταστρέφουν τα θρεπτικά συστατικά του και προτρέπει τις οικογένειες να ζυμώνουν μόνες τους ψωμί. Συστήνει, τέλος, να προμηθεύονται το αλεύρι τους από μικρούς ατμόμυλους της περιοχής όπως των Οικονόμου και Κρεμεζή που «κατασκευάζουσιν άλευρα αποκλειστικώς δι’ οικογενείας και όχι διά το εμπόριον».

³⁰⁰ Εφ. *Μικρά*, 4/6/1909, σ. 4.

πράγματα. Οι ιδιοκτήτες αυτών των χώρων χαρακτηρίζονται «ρέκτες» (ρηξικέλευθοι, φιλοπρόοδοι) που προφανώς πρόκειται για έναν από τους σημαντικότερους αξιολογικούς χαρακτηρισμούς που μπορούν να τους αποδοθούν.³⁰¹

Πέρα από το ψωμί που συνοδεύει κάθε γεύμα και τα γλυκίσματα— ανατολίτικα ή ευρωπαϊκά— το βασικό πιάτο της τοπικής θεσσαλικής κουζίνας είναι παραδοσιακά το αρνί με διάφορους τρόπους μαγειρέματος.³⁰² Όμως, προφανώς οι Λαρισαίοι των αρχών του αιώνα αρχίζουν να αποκτούν και νέες διατροφικές συνήθειες και να εμπλουτίζουν το διαιτολόγιό τους με άλλου τύπου εδέσματα. Δίπλα στον παραδοσιακό «πατσιά εκλεκτό, τονωτικό και απαραίτητο εις την πρωινήν ψύχρα» που σερβίρεται «καθ' εκάστην πρωΐαν εις το εστιατόριον Νικολ. Χρυσοχόου», προβάλλει η διαφήμιση για το παντοπωλείο «της Α. Β. Υ. του διαδόχου» Θ. και Ν. Μουλούλη που πουλά «χαβιάρια μαύρα, αστακούς, γλώσσαις, χταπόδια, βακαλιάρους αγγλικούς και γαλλικούς» για τους Λαρισαίους που αρέσκονται στις θαλασσινές γεύσεις και είναι σε θέση να διαθέσουν χρήματα.³⁰³ Αυτή η συνύπαρξη τόσο διαφορετικών γεύσεων δεν προβληματίζει τους κατοίκους της πόλης, που μάλλον δε βρίσκουν τίποτε το ασύμβατο στη συμπεριφορά τους.

Όσον αφορά την ενδυμασία, οι παραδοσιακές φορεσιές έχουν ήδη παραμεριστεί, όμως οι κοπέλες της αστικής τάξης στις αρχές του αιώνα φωτογραφίζονται φορώντας παραδοσιακές ενδυμασίες, στοιχείο που δείχνει ότι ήδη είχαν απομακρυνθεί από την παράδοση και έβλεπαν την φορεσιά αυτή ως κάτι το γραφικό, ιδανικό για μία καλλιτεχνική φωτογράφιση όχι όμως και για μια επίσημη έξοδο. Σε φωτογραφία του λαρισαίου Ι. Παντοστόπουλου, η οποία και βραβεύθηκε

³⁰¹ Εφ. *Όλυμπος*, 12/4/1902, σ. 4. Στη συγκεκριμένη διαφήμιση καλούνται οι Λαρισαίοι «να διελθώσι τα κυνικά καύματα του ερχομένου θέρους εν τω δροσερώ και μαγευτικώ κήπῳ στα Λαρισαϊκά Πατήσια παρά τον Άγιον Νικόλαον του ρέκτου κ. Αναστασίου Νούλλη» για να απολαύσουν «παντός είδους γλυκύσματος ευρωπαϊκής κατασκευής». Ιδιαίτερα σημαντική είναι και η τιμή που δίνεται σε κάποιους ζαχαροπλάστες να τους απονεμηθεί ο τίτλος «του ζαχαροπλάστου της αυλής της Α. Β. Υ. του διαδόχου». Ο τοπικός τύπος σε αυτή την περίπτωση, όπως αναφέρεται για το ζαχαροπλάστη Λ. Βίγλα, τους συγχαίρει και καλεί τους κατοίκους της πόλης «όπως διέλθουν του καταστήματός του και δοκιμάσουν από τα βασιλικά γλυκύσματά και τα έκτακτα παγωτά του». Βλ. εφ. *Όλυμπος*, 3/5/1902, σ. 4. Το «αθηναϊκό παγωτό» του διαφημίζει και το ζαχαροπλαστείο του λαρισαίου Θ. Μήστα το 1909 με τον τίτλο «Αι Αθήναι εν Λαρίσση». Βλ. εφ. *Μικρά*, 14/5/1909, σ. 4.

³⁰² Ο σουηδός Α. Wester που έρχεται ως εθελοντής στον πόλεμο του 1897 σημειώνει τα φαγητά που περιλαμβάνει η θεσσαλική κουζίνα: «Παϊδάκια στο λάδι με ρύζι, ψητό αρνί με ελιές ή ρύζι με αρνί και ...αρνί, αρνί...., αρνί». Βλ. «Άρβιντ Βέστερ, ένας σουηδός πολεμιστής στη Θεσσαλία το 1897», μτφρ. Τ. Αλεξόπουλου, *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 31 (Λάρισα 1997), σ. 101–112· Χρ. Πολέζε, ό. π., σ. 416. Επίσης, ο γάλλος ανταποκριτής H. Turot και ο F. de Mendonca, που επισκέπτονται τη Θεσσαλία την ίδια περίοδο περιγράφοντας τις διατροφικές συνήθειες των Ελλήνων αναφέρονται στο αρνί που η μυρωδιά του πλημμύριζε τα μαγειρεία της εποχής. Το αρνίσιο κρέας, κατ' εξοχήν προϊόν της θεσσαλικής κτηνοτροφίας, δεν αποτελούσε συχνή διατροφική συνήθεια των Ευρωπαίων, οι οποίοι προτιμούσαν να καταναλώνουν άλλα είδη κρέατος. Βλ. Χρ. Πολέζε, ό. π., σ. 437, 483.

³⁰³ Εφ. *Μικρά* 27/11/1905, σ. 4.

σε Έκθεση Φωτογραφίας στην Αθήνα το 1905, απεικονίζεται μια νέα γυναίκα ντυμένη με παραδοσιακή γιαννιώτικη φορεσιά, χωρίς κάλυμμα στο κεφάλι (εικ. 73).³⁰⁴

Ένα ενδιαφέρον στοιχείο στις φωτογραφίες της εποχής αποτελεί και ο συνδυασμός ενδυματολογικών στοιχείων διαφορετικής προέλευσης και χαρακτήρα. Συχνά διαπιστώνουμε ότι οι γυναίκες διατηρούν τον κεφαλόδεσμο με τα παραδοσιακά «κουκάκια» της βλάχικης φορεσιάς, ενώ τον συνδυάζουν με δυτικού τύπου φόρεμα. Οι άντρες, αντίθετα, δείχνουν μεγαλύτερη προσαρμοστικότητα στις νέες εξελίξεις και αφομοιώνουν γρηγορότερα τις ευρωπαϊκές συνήθειες στην ενδυμασία. Αυτό οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στο γεγονός ότι λόγω της εργασίας τους εκτός σπιτιού συναναστρέφονται με πολλούς ανθρώπους και γίνονται δέκτες μιας πληθώρας επιδράσεων (εικ. 74–75).³⁰⁵

Ο εκσυγχρονισμός είναι το ζητούμενο σε όλα τα επίπεδα. Ένα σημαντικό θέμα που ανακύπτει είναι η δημόσια υγεία και η διαφύλαξή της. Μέσα σε διάστημα λιγότερο του ενός μήνα, τον Ιανουάριο του 1902, επανέρχεται τρεις φορές στον τύπο το θέμα των δημόσιων ουρητηρίων της πόλης, τα οποία ήταν τοποθετημένα σε κεντρικά σημεία και επιβάρυναν με τα λύματα και την οσμή τους την υγεία των κατοίκων. Η ανταπόκριση των αρχών, λίγες εβδομάδες μετά, δέχεται τους επαίνους του τύπου.³⁰⁶ Η ύπαρξη ουρητηρίων, ωστόσο, δε σημαίνει ότι οι κάτοικοι έχουν απαλλαγεί από τη συνήθεια να ικανοποιούν τη φυσική τους ανάγκη σε δημόσιους χώρους, καθώς το 1930, με αφορμή την έναρξη λειτουργίας των «αποχωρητηρίων» στη γέφυρα του Πηνειού, κρίνεται απαραίτητο να γνωστοποιηθεί στους κατοίκους ότι πλέον «απαγορεύεται η ούρησης και η αποπάτησις εις τους πέριξ της γέφυρας τοιούτους [χώρους] και υπό τα τόξα αυτής».³⁰⁷

³⁰⁴ Γ. Γουργιώτης, *Μικρά μελετήματα...*, ό. π., σ. 130–133. Τα φωτογραφία των Ι. Παντοστόπουλου και Γ. Δαφνόπουλου που δεσπόζουν στην πόλη από τα τέλη του προηγούμενου αιώνα μέχρι και το 1935 αποτυπώνουν με το φακό τους – αλλά και διαμορφώνουν – το αισθητικό πρότυπο της εποχής. Γεννημένοι στη Σαμαρίνα Γρεβενών και οι δύο, βλάχοι στην καταγωγή, αφομοιώνονται πλήρως από το κλίμα της Λάρισας και φωτογραφίζουν τους αστούς της εποχής τους.

³⁰⁵ Μ. Κλιάφα, *Θεσσαλία...*, ό. π., σ. 72· Α. Βαφειαδάκη, ό. π., σ. 212. Στην εποχή μας, αντίθετα, οι γυναίκες κατά κοινή ομολογία έχουν πάρει τη σκυτάλη και θεωρούνται πιο ανοικτές σε νέες επιδράσεις και πιο προσαρμοστικές. Είναι οι συνθήκες ζωής που άλλαξαν τα δεδομένα.

³⁰⁶ Εφ. *Όλυμπος*, 1/1/1902, σ. 3· *Όλυμπος*, 6/1/1902, σ. 2· *Όλυμπος*, 20/1/1902, σ. 3 και *Όλυμπος*, 10/2/1902, σ. 3. Παρόμοια η κατάσταση με τα δημόσια ουρητήρια και στα Τρίκαλα, όπως περιγράφεται στην εφημερίδα *Αναγέννησις* λίγα χρόνια νωρίτερα. Βλ. Μ. Κλιάφα, *Τρίκαλα...*, τ. Α', ό. π., σ. 220.

³⁰⁷ Γ. Ζιαζιάς, *Η Λάρισα μετά την απελευθέρωση...*, ό. π., σ. 225. Προφανώς, ο χώρος αυτός – όπως και μέχρι σήμερα άλλωστε – παρείχε, με τον ισχνό φωτισμό του και τον απόκεντρο χαρακτήρα του έναν ιδανικό χώρο για να ικανοποιήσουν υπαίθρια την ανάγκη τους οι εργαζόμενοι στη γύρω περιοχή, οι διερχόμενοι και οι περιπατητές.

Από την άλλη πλευρά αντιμετωπίζεται θετικά το γεγονός ότι αρχίζουν να τηρούνται κανόνες υγιεινής σε χώρους εργασίας, ειδικά όταν αυτοί σχετίζονται με τη διατροφή. Είναι γνωστό ότι οι μεγάλες πρόοδοι της υγιεινής συμπίπτουν με το τέλος του 18^{ου} αιώνα– οπότε και εμφανίζεται ο δαμαλισμός (εμβολιασμός)– και όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, κατά τον οποίον ανακαλύπτονται τα μικρόβια και εισάγεται η αντισηψία. Έτσι, μέσα σε αυτά τα πλαίσια, το 1902 αναφέρεται ως «επαινετόν μέτρον» το γεγονός ότι «η αστυνομία διέταξε τους κρεοπώλας, όπως αντί του στόματος [να] μεταχειρίζονται φυσητήρας προς εμφύσησιν αέρος» στα σφαγμένα ζώα που προορίζονται για κατανάλωση.³⁰⁸

Φορείς του πνεύματος του εκσυγχρονισμού είναι και οι Εβραίοι της πόλης, οι οποίοι με το εμπορικό τους δαιμόνιο είναι από τους πρώτους που φέρνουν στην πόλη ευρωπαϊκά είδη προς πώληση. Το 1906 στις στήλες του τοπικού τύπου συναντάμε μια διαφήμιση για ταπετσαρίες, κατάλληλες να επενδύσουν τα αστικά σαλόνια. «Ταπετσαρίας είδη εις πλουσιωτάτην συλλογήν, απαραίτητα εις την επένδυσιν των δωματίων και των καταστημάτων, εκομίσθησαν απ' ευθείας εξ Ευρώπης εις το παραπλεύρως του Ζαχαροπλαστείου Δ. Πατέρα Μέγα Κιβωτοποιείον η « Πρόοδος» του κ. Αβράμ Χακήμ.³⁰⁹

Οι αστοί της εποχής απαλλάσσονται από τα ανατολίτικα μαγγάλια και προμηθεύονται θερμάστρες πορσελάνης για τις κρύες μέρες του χειμώνα.³¹⁰ Δε χρησιμοποιούν πλέον τα χάλκινα σκεύη αλλά βιομηχανοποιημένα σκεύη εισαγωγής. Διαμορφώνουν το σαλόνι τους ως χώρο υποδοχής με ένα πλήθος διακοσμητικών ειδών πολυτελείας που δεν είχαν θέση σε ένα παραδοσιακό σπίτι όπου κυρίαρχο ρόλο έπαιζε η λειτουργικότητα. Επιζητούν την αλλαγή ακόμη και στις πιο ασήμαντες πτυχές της καθημερινότητας.³¹¹

Και δίπλα φυσικά στην ανερχόμενη αστική τάξη που δείχνει να έχει λύσει τα άμεσα βιοτικά της προβλήματα, προβάλλουν οι άνθρωποι της υπαίθρου και του μόχθου που συχνά αναγκάζονται να εγκαταλείψουν τις εστίες τους αναζητώντας μια καλύτερη τύχη εκτός Ελλάδας. Οι δύο πρώτες δεκαετίες του αιώνα είναι η εποχή της

³⁰⁸ Εφ. *Όλυμπος*, 17/2/1902, σ. 4. Ο φόβος των ασθενειών δημιουργεί νέες συνήθειες υγιεινής όχι μόνο στους δημόσιους χώρους και τους χώρους εργασίας, αλλά και στις ιδιωτικές κατοικίες. Η καθαριότητα και η τάξη στο σπίτι είναι από τις βασικές αρχές που προωθούνται μέσω λαϊκών δημοσιευμάτων αυτή την εποχή σε ολόκληρη την Ευρώπη. Βλ. J.-L. Pinol – Fr. Walter, *ό. π.*, σ. 157.

³⁰⁹ Εφ. *Μικρά*, 12/11/1906, σ. 4.

³¹⁰ Εφ. *Μικρά*, 30/10/1905, σ. 4

³¹¹ Το 1909 καλούνται οι κάτοικοι της Λάρισας μέσα από τις σελίδες της *Μικράς* να μην αγοράζουν «εις το εξής τουλούμια, αλλά τενεκέδες με βίδας». Ακόμη και η διατήρηση του τυριού είναι ένας χώρος που επιδέχεται βελτίωση και υπόκειται στο αίτημα της νεοτερικότητας.

μετανάστευσης. Η κινητικότητα είναι έντονη, καθώς όλοι αναζητούν μια καλύτερη ζωή. Για κάποιους από τις τουρκοκρατούμενες περιοχές η ελεύθερη Λάρισα αποτελεί προορισμό, για άλλους όμως είναι απλά το πέρασμα για τη χώρα των ευκαιριών, την Αμερική. Η Μακεδονία είναι ακόμη τουρκοκρατούμενη, αλλά και η απελευθερωμένη Θεσσαλία δεν είναι σε θέση να προσφέρει στους μετανάστες τις οικονομικές ευκαιρίες που επιθυμούν. Έτσι το 1909 δημοσιεύεται στον τοπικό τύπο: «Επαναληφθείσων των διαφόρων εργασιών εν Αμερική από τινος, ήρχισαν πάλιν πολλοί μεταναστεύοντες εις την πλουτοφόρον του Κολόμβου χώραν. Ούτω διήλθον της πόλεως μας προχθές υπέρ τους 80 μετανάσται εκ της νοτίου Μακεδονίας προερχόμενοι».³¹²

Γενικά, καθετί το προερχόμενο από την Ευρώπη –ή ακόμη και από την Αθήνα, που αποτελεί το προπύργιο της Ευρώπης στην Ελλάδα– προκαλεί το θαυμασμό και γίνεται αμέσως αποδεκτό ως κάτι το εξαιρετικό.³¹³ Ταυτόχρονα, όμως, εμφανίζονται και στον τύπο οι αντίθετες φωνές, που καλούν τους Λαρισαίους «να στηρίξουν τα εγχώρια προϊόντα. Το «γνωστό τοις πάσι Φανοποιείον Θωμά Βενέτη γνωρίζει εις την πολυπληθή αυτού πελατείαν» ότι κατασκευάζει προϊόντα εφάμιλλα των ευρωπαϊκών–λουτήρες, θερμοσίφωνες αυτόματους με κοκ, ξύλα ή οινόπνευμα, διυλιστήρια ύδατος, παγωνιέρες νερού και κρασιού, καζάνια και φανάρια ασετυλίνης. Η ανακοίνωση κλείνει με μια έκκληση προς τους πελάτες. «Υποστηρίξατε την εγχώριον βιομηχανίαν και μην πετάτε τα λεπτά σας εις μηχανήματα τοιαύτα ευρωπαϊκά, τα οποία μετά την παραμικράν βλάβην καθίστανται τελείως άχρηστα».³¹⁴

Συμπερασματικά η κοινωνία της Λάρισας, όπως και γενικότερα η ελληνική κοινωνία, στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και στις αρχές του 20^{ου} αποτελούσε ένα υβρίδιο ανατολίτικων καταλοίπων και επιφανειακών προσαρμογών σε ευρωπαϊκά πρότυπα.³¹⁵ Η συνύπαρξη των αντιθέσεων δεν είναι απαραίτητα κάτι αρνητικό, καθώς προσδίδει στην κοινωνία της εποχής έναν πολυπολιτισμικό χαρακτήρα. Άλλωστε, το

³¹² Εφ. *Μικρά*, 14/5/1909, σ. 2

³¹³ Ήδη από το 1825, όπως αναφέρει ο άγγλος ταγματάρχης D' Arcy Bacon που περνά από την πόλη, στην αγορά της Λάρισας υπήρχε ζήτηση για ξένα βιομηχανικά και βιοτεχνικά προϊόντα και είδη πολυτελείας, όπως καλής ποιότητας μάλλινα υφάσματα, βαμβακερά και εμπριμέ μουσελίνες, γυάλινα σκεύη, ζάχαρη σε κύβους και καφέ. Βλ. Θ. Παλιούγκας, τ. Β', ό. π., σ. 615–616. Ο Ν. Γεωργιάδης στο έργο του *Θεσσαλία* που εξέδωσε για πρώτη φορά το 1880 αναφέρει ως εισαγόμενα είδη «όρυζα, πετρέλαιο, αποικιακά και δέρματα ακατέργαστα, βιομηχανήματα ευρωπαϊκά, σίδηρον και πολλά άλλα». Βλ. Ν. Γεωργιάδης, ό. π., σ. 102.

³¹⁴ Εφ. *Μικρά*, 18/6/1909, σ. 4.

³¹⁵ Γ. Γκότση, ό. π., σ. 290. Ο λογοτέχνης της εποχής Μ. Μητσάκης θεωρούσε ότι η κοινωνία της εποχής του ήταν καταδικασμένη, ακριβώς λόγω αυτού του διπλού χαρακτήρα, σε μια διασαλευμένη τάξη πραγμάτων.

μεταβατικό αυτό στάδιο ήταν αναπόφευκτο μέχρι η κοινωνία να ωριμάσει και αποτινάσσοντας την επιθυμία για άκριτη μίμηση καθετί ευρωπαϊκού να μπορέσει να πετύχει μια γόνιμη σύνθεση των στοιχείων που την αποτελούν.

Μέχρι τότε οι αλλαγές δεν αφομοιώνονται πάντα με επιτυχημένο τρόπο, γι' αυτό πολλές φορές οδηγούν σε τραγελαφικά αποτελέσματα. Οι ρεντιγκόντες και τα σκληρά καπέλα των ανδρών ή τα κρινολίνα και τα πολυτελή καπέλα των κυριών δεν κατορθώνουν να περιορίσουν άλλες αγαπημένες συνήθειες, όπως η ούρηση σε δημόσιους χώρους ή το πλύσιμο της μπουγάδας στο ποτάμι.³¹⁶ Η κοινωνία της εποχής έχει μια χαριτωμένη παιδικότητα, καθώς κάνει τα πρώτα της βήματα προς την κατεύθυνση της Ευρώπης προσπαθώντας βιαστικά να αφομοιώσει τα πάντα, χωρίς προηγουμένως να έχει αλλάξει τις βασικές της δομές.

³¹⁶ Μ. Κλιάφα, *Τρίκαλα...* τ. Α', ό. π., σ. 250.

VI. Η ΖΩΗ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΙΚΗ ΥΠΑΙΘΡΟ ΣΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ ΑΙΩΝΑ

«Την πρωίαν της παρελθούσης Πέμπτης εκκυκλοφόρησε μετ' επιτάσεως ανά την πόλιν μας ότι οι κάτοικοι του υπό του κ. Χαλκιοπούλου κατ' αυτάς αγορασθέντος χωρίου Πυργετού, μη αναγνωρίζοντες τούτον, συνεπλάκησαν μετά των αγροφυλάκων του, εξ' ων εφόνευσαν τέσσαρας, φονευθέντων εξ' εκείων πλειόνων των δεκαπέντε. Ως ήτο επόμενον το τοιούτον κατετάραξε πάντας. Ευτυχώς όμως την επομένην οι διαδόσεις αύται- οφειλόμεναι τις οίδεν εις ποίους καλοθελητάς- διεψεύσθησαν.»

Εφ. Μικρά, 11/12/1905, σ. 2

Ο κόσμος των νομάδων κτηνοτρόφων και των θεσσαλών κολίγων είναι δύο τελείως διαφορετικοί κόσμοι, για λόγους ωστόσο οργάνωσης της εργασίας κατατάσσονται μαζί και αντιδιαστέλλονται προς το αστικό περιβάλλον, ένα χώρο που διέπεται από άλλα χαρακτηριστικά. Η πόλη ταυτίζεται με την καινοτομία και το νεοτερισμό, ενώ η ύπαιθρος αντιστοιχεί σε ένα πρώιμο στάδιο εξέλιξης, σαφώς κατώτερο.³¹⁷ Η προσάρτηση της Θεσσαλίας το 1881 δεν άλλαξε άμεσα τους όρους ζωής του πληθυσμού της υπαίθρου. Η ριζική αλλαγή του πολιτικού πλαισίου δεν αρκούσε για να μετατραπούν αμέσως οι κοινωνικές και ιδεολογικές δομές και οι τρόποι παραγωγής. Την ίδια εποχή που οι κάτοικοι της πόλης διασκέδαζαν σε χοροεσπερίδες και υιοθετούσαν ευρωπαϊκές συνήθειες, οι κολίγοι στα χωριά του κάμπου λίγο έξω από τη Λάρισα υπέφεραν από το καθεστώς της γαιοκτησίας, ενώ οι νομάδες κτηνοτρόφοι συνέχιζαν τον κύκλο των μετακινήσεών τους σε αναζήτηση πάντα τροφής για το κοπάδι.

Ταυτόχρονα στη θεσσαλική ύπαιθρο κυριαρχούσε η μορφή του ληστή. Πολλοί από τους ληστές που λυμαίνονταν τα χωριά της περιοχής παίρνουν στη φαντασία των ανθρώπων της εποχής μυθικές διαστάσεις και αποτελούν μορφές-πρότυπα, πολύ διαφορετικές από τα πρότυπα των αστών. Οι αστοί έχουν ως πρότυπο τον κοσμοπολίτη ευρωπαίο, αυτόν που μπορεί να ταξιδεύει, να επενδύει στην πνευματική του καλλιέργεια, να ασκεί την κοινωνικότητά του στις λέσχες και τα καφέ της εποχής, να διακρίνεται με τις χορευτικές του ικανότητες και το καλορραμμένο κοστούμι του. Οι ληστές εκδηλώνουν τη ματαιοδοξία τους με διαφορετικό τρόπο. Προβάλλουν τη σωματική τους ρώμη και το παράτολμο του

³¹⁷ Η πόλη, εξάλλου, ήταν πάντοτε σαφώς οριοθετημένη σε σχέση με την ύπαιθρο, καθώς ένα από τα χαρακτηριστικά της αρχαίας και αργότερα της μεσαιωνικής πόλης ήταν τα τείχη της που τη διαχώριζαν από την περιβάλλουσα ύπαιθρο. Παρά την κατάρρευση των τειχών – ή σε πολλές περιπτώσεις την εσκεμμένη κατεδάφισή τους προκειμένου να διευκολυνθεί η αστική ανάπτυξη–, ο διαχωρισμός παρέμενε. Βλ. J. L. Pinol – Fr. Walter, *ό. π.*, σ. 321, 324.

χαρακτήρα τους, ενώ αυτοαποκαλούνται «βασιλείς των ορέων». Οι χωρικοί τους θαυμάζουν για τη γενναιότητά τους να αντιμετωπίζουν την κεντρική εξουσία, δύναμη με την οποία οι αστοί συμπορεύονται.

Ωστόσο σταδιακά τα δεδομένα αλλάζουν. Στη δεκαετία του '30 δεν είναι μόνο το φαινόμενο της ληστοκρατίας στην υπαίθρο που αντιμετωπίζεται πλέον δραστικά από το κράτος. Η όψη της υπαίθρου αρχίζει να αλλάζει. Οι αγρότες της Θεσσαλίας μετά από αγώνες ετών για αναδασμό γης και αλλαγές στο καθεστώς γαιοκτησίας σε ένα βαθμό δικαιώνονται, ενώ οι μετακινούμενοι κτηνοτρόφοι στρέφονται προς τη μόνιμη εγκατάσταση στις πεδιάδες της Θεσσαλίας και την ενασχόληση με τη γεωργία.³¹⁸

Α. Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα. Η αλλαγή που άργησε να γίνει

Για τους ανθρώπους της υπαίθρου δεν ήταν εύκολη η προσαρμογή στο νέο καθεστώς μετά την προσάρτηση. Σε πολλές περιπτώσεις αυτή όχι μόνο δε βελτίωσε αλλά επιδείνωσε τις ήδη δύσκολες συνθήκες ζωής τους (εικ. 76–78). Στον τοπικό τύπο της εποχής φτάνουν οι διαμαρτυρίες των κατοίκων του Χατζηλάρ (της Κραννώνας Λάρισας) «κατά των απαιτήσεων του νέου ιδιοκτήτη των», ο οποίος μεταξύ άλλων ζητά λίπανση των αγρών. Η λίπανση των αγρών με κοπριά ήταν πολύ σημαντική για τη διατήρηση και την αύξηση της γεωργικής παραγωγής.³¹⁹

Από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα άρχισε να τίθεται επιτακτικά το αίτημα για διανομή γης. Το αίτημα αυτό, βέβαια, δεν ήταν κάτι καινούργιο. Παρόμοιο πρόβλημα είχε προκύψει και με το ξέσπασμα της ελληνικής επανάστασης, πριν την ίδρυση του ελληνικού κράτους. Οι αγρότες της Πελοποννήσου τότε έλπιζαν να τους παραχωρηθεί η γη για καλλιέργεια, επικράτησε όμως η άποψη των κοτζαμπάσηδων, σύμφωνα με την οποία η εθνική γη θα μπορούσε να πωλείται «προς εξασφάλισιν των εξόδων του αγώνος». Στην πραγματικότητα, οι μόνοι που μπορούσαν να διαθέσουν χρήματα για να αγοράσουν γη – έστω και με ευτελές τίμημα– ήταν οι ίδιοι οι πρόκριτοι. Η προσπάθεια αργότερα του Καποδίστρια για μοίρασμα της γης στους ακτήμονες δε μπόρεσε να προχωρήσει, καθώς το μεγαλύτερο μέρος της βρισκόταν

³¹⁸ Λ. Γουργιώτη, «Η διαμόρφωση των κοινωνιών στη Θεσσαλία κατά τα νεότερα ιστορικά χρόνια (1650–1950)», εφ. *Ελευθερία*, π. Πολιτισμός, 21/1/2007, σ. 21.

³¹⁹ Εφ. *Μικρά* 15/10/1906, σ. 2. Στη μεσαιωνική Δύση, ο φεουδάρχης ζητούσε σε κάποιες περιπτώσεις ως φόρο από τους καλλιεργητές των αγρών του ένα δοχείο κοπριά, φόρος που θεωρούνταν ιδιαίτερα επαχθής, με δεδομένο ότι επρόκειτο για αναντικατάστατο φυσικό λίπασμα. Βλ. J. Le Goff, *ό. π.*, σ 292.

πλέον στα χέρια γαιοκτημόνων, ενώ το υπόλοιπο αποτελούσε μοναστηριακή περιουσία ή ήταν υποθηκευμένο στους ξένους για τα εθνικά δάνεια. Η κατάσταση δεν άλλαξε ούτε με τον ερχομό του Όθωνα.³²⁰

Η προσάρτηση της Θεσσαλίας με τον απέραντο κάμπο της το 1881 ήταν μια ευκαιρία για τολμηρές λύσεις στο αγροτικό ζήτημα, τουλάχιστον στην περιοχή.³²¹ Όμως η συνθήκη για την εκχώρηση και την προσάρτησή της όχι μόνο αναγνώριζε τους οθωμανικούς τίτλους ιδιοκτησίας, αλλά με το άρθρο 6 απαγόρευε στο ελληνικό κράτος την απαλλοτρίωση των μεγάλων τσιφλικιών της, παρά μόνο με γενικό νόμο του κράτους που θα ίσχυε για όλη την επικράτεια. Το κράτος δεν είχε μεγάλα περιθώρια ελευθερίας, εφόσον με ειδική παράγραφο απαγορευόταν ο εξαναγκασμός των μεγαλοκτηματιών να πωλούν ή να εκχωρούν κτήματά τους σε καλλιεργητές της γης ή σε τρίτους, καθώς και η τροποποίηση στο καθεστώς της θέσης των κολίγων στα τσιφλίκια.³²² Οι οθωμανοί, από φόβο μήπως δε γίνουν σεβαστά τα ιδιοκτησιακά τους δικαιώματα, είχαν φροντίσει να διασφαλίσουν με κάθε τρόπο το καθεστώς γαιοκτησίας.

Λίγα χρόνια πριν την ενσωμάτωση και αμέσως μετά από αυτή έγινε η πώληση των τσιφλικιών σε εύπορους Έλληνες του εξωτερικού, τους λεγόμενους «χρυσοκανθάρους».³²³ Επρόκειτο για Έλληνες της διασποράς— εμπόρους, εμπορομεσίτες, τραπεζίτες και βιοτέχνες— που είχαν αποκτήσει μεγάλες περιουσίες τόσο στο εξωτερικό όσο και στη Κωνσταντινούπολη, όπου βρισκόταν η έδρα των επιχειρήσεών τους. Αυτοί αγόρασαν, πληρώνοντας σε χρυσό, τσιφλίκια εκτάσεως μερικών εκατομμυρίων στρεμμάτων εύφορης γης, μέσα στα οποία υπήρχαν 350–360 χωριά με 11.000 οικογένειες κολίγων καλλιεργητών και άλλες 7.000 παρακεντέδων.³²⁴ Ειδικότερα ο Π. Στεφάνοβικ αγόρασε 32 τσιφλίκια, ο Κ. Ζάππας 16, όπως επίσης αρκετά τσιφλίκια αγόρασαν και ο Γ. Αβέρωφ, ο Γ. Ζαρίφης, ο Χριστάκης Εφένδης Ζωγραφος, ο Α. Συγγρός και ο Π. Χαροκόπος (εικ. 79–80). Για

³²⁰ Γ. Μουγογιάννης, *Πτυχές του Αγροτικού Ζητήματος στη Θεσσαλία*, Ανάτυπο από τον Ζ' τόμο του Αρχείου Θεσσαλικού Μελετών, Βόλος 1985, σ. 94–95.

³²¹ Ο P. Mille, ανταποκριτής γαλλικής εφημερίδας στον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897, συγκρίνει τη θεσσαλική γη με τη σιτοπαραγωγική περιοχή Μπος (Beauce) της Γαλλίας και αναφέρει πως το σιτάρι των πεδιάδων της Λάρισας και των Φαρσάλων, καθώς και το κριθάρι των Τρικάλων στέλνονταν σιδηροδρομικά στο Βόλο και από εκεί με πλοίο στην Αθήνα για να καλύψουν τις εθνικές ανάγκες σίτισης της χώρας. Βλ. Χρ. Πολέζε, *ό. π.*, σ. 448.

³²² Ευ. Κωφός, *ό. π.*, σ. 365.

³²³ Τον όρο χρησιμοποίησε για πρώτη φορά ο Στ. Ξένος στις δημοτικές εκλογές του 1883. Βλ. Κ. Βεργόπουλος, «Ο ανανεωμένος εθνισμός» στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΔ', σ. 57.

³²⁴ Παρακεντέδες ονομάζονταν αυτοί που ζούσαν στα κτήματα, δεν ασχολούνταν όμως με την καλλιέργεια της γης, αλλά είχαν άλλες ασχολίες.

την αγορά αυτών των εκτάσεων ξοδεύτηκαν κεφάλαια τα οποία θα μπορούσαν να επενδυθούν στη βιομηχανία και να δώσουν ώθηση στην ανάπτυξη του κράτους.³²⁵

Πολλοί από τους μεγάλους αγοραστές των τσιφλικιών δεν είχαν έρθει ποτέ τους στη Θεσσαλία, ούτε γνώριζαν πού ακριβώς βρίσκονταν αυτά που αγόραζαν. Όλοι τους σχεδόν ζούσαν σε μεγάλες πόλεις της Ευρώπης και της Αιγύπτου, όπου βρίσκονταν οι έδρες των εμπορικών τους επιχειρήσεων. Δεν είχαν σχέση με τις ελληνικές καλλιέργειες, αλλά βρήκαν ελκυστική την ιδέα να επενδύσουν σε εύφορες γαίες σε τιμές ευκαιρίας. Μαζί όμως με τα τσιφλίκια αγόρασαν και όλο τον ανθρώπινο μηχανισμό λειτουργίας του τσιφλικιού που υπήρχε εδώ και αιώνες –τους κολίγους, τους επιστάτες και τους άλλους υποτακτικούς των μπέδων– και ξεκίνησε μια σχέση έντονης εκμετάλλευσης.³²⁶

Με έλληνες πλέον ιδιοκτήτες, το νομικό καθεστώς έγγειας ιδιοκτησίας που ίσχυε στα χρόνια της τουρκοκρατίας άλλαξε. Ο καλλιεργητής της γης έπαψε να απολαμβάνει τα προνόμια που του παρείχε το οθωμανικό δίκαιο. Έχασε το εμπράγματο δικαίωμα που διατηρούσε πάνω στην καλλιεργούμενη γη, με ό,τι αυτό συνεπαγόταν, και μετατράπηκε σε επίμορτο καλλιεργητή, δηλαδή μισθωτή των κτημάτων, έρμαιο της βούλησης του γαιοκτήμονα. Η νομική δηλαδή σχέση της ιδιότητας του καλλιεργητή της γης από εμπράγματα που ήταν έγινε ενοχική, με αποτέλεσμα ο ιδιοκτήτης της γης να είναι απόλυτος κύριος και κάτοχός της.³²⁷

Όλα αυτά βασίστηκαν πάνω στις ρωμαιοβυζαντινές διατάξεις για την έγγεια ιδιοκτησία, που διέφεραν σε μεγάλο βαθμό από τις οθωμανικές. Τα δικαστήρια μετά

³²⁵ Λ. Αρσενίου, *Το έπος των Θεσσαλών αγροτών...*, ό. π., σ. 24· Γ. Μουγογιάννης, ό. π., σ. 100. Ο Γ. Μουγογιάννης θεωρεί πως αυτό ήταν να μεγάλο λάθος, καθώς αχρηστεύθηκαν χρήματα, που θα μπορούσαν να διατεθούν σε άλλους τομείς και να θέσουν τις βάσεις της βιομηχανικής ανάπτυξης της χώρας. Οι μεμονωμένες επενδυτικές προσπάθειες που έγιναν στους θεσσαλικούς σιδηροδρόμους και την τράπεζα Ηπειροθεσσαλίας δεν αλλάζουν τη γενική εικόνα. Ωστόσο, κατ' άλλους άδικα καταλογίζεται στην επενδυτική πολιτική των ομογενών η καθυστέρηση στην ανάπτυξη της βιομηχανίας. Εκείνη την εποχή δεν υπήρχαν οι προϋποθέσεις για μια τέτοια εξέλιξη, δεν ήταν μόνο θέμα οικονομικών κεφαλαίων.

³²⁶ Προβλήματα με την προσάρτηση δε δημιουργήθηκαν μόνο στη Θεσσαλία αλλά και στην Άρτα, όπου χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της οικογένειας τσιφλικάδων Καραπάνου. Μόλις η Άρτα ενώθηκε με την Ελλάδα, ο Καραπάνος έδωσε πλήθος αγροτικών οικογενειών από τα κτήματά τους προκαλώντας μία τόσο έκρυθμη κατάσταση, ώστε το ελληνικό κράτος για να επιβάλει την τάξη αναγκάστηκε να αποστείλει δυνάμεις τακτικού στρατού γεμίζοντας τις ελληνικές φυλακές με χωρικούς. Βλ. Κ. Βεργόπουλος, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα. Η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας*, Αθήνα 1975, σ. 123–124.

³²⁷ Ο Κ. Βεργόπουλος υποστηρίζει ότι τα τσιφλίκια λανθασμένα θεωρήθηκαν εξ αρχής ως ένα αναπόσπαστο στοιχείο της οθωμανικής κοινωνικής οργάνωσης, καθώς η δημιουργία τους σχετίζεται μάλλον με τη διείσδυση του δυτικού καπιταλισμού εντός της αυτοκρατορίας. Τα παραδοσιακά τιμάρια μετατράπηκαν σε τσιφλίκια, προσφέροντας στον ιδιοκτήτη ένα αυξημένο δικαίωμα επί του αγροτικού υπερπροϊόντος, μόνο μετά τα τέλη του 18^{ου} αιώνα. Βλ. Κ. Βεργόπουλος, *Το αγροτικό ζήτημα...*, ό. π., σ. 328.

το 1881 εκδίκαζαν όλες τις υποθέσεις των αγροτικών αμφισβητήσεων, με βάση τις διατάξεις αυτές και με την ερμηνεία που έδιναν οι γερμανοί νομομαθείς. Ο γαιοκτήμονας ήταν ο απόλυτος κύριος και ο κολίγος είχε μετατραπεί σε εργάτη ελεύθερο μεν θεωρητικά, όμως χωρίς κανένα εθιμικό δικαίωμα παραμονής στη γη, κάτι που δεν ίσχυε για το προηγούμενο καθεστώς. Το κράτος, που εξέφραζε τις απόψεις της κυρίαρχης τότε τάξης των γαιοκτημόνων, τα δικαστήρια, ο στρατός και η αστυνομία ήταν όλοι— ο καθένας με τον τρόπο του— εναντίον των καταπιεζόμενων κολίγων, για τους οποίους η απελευθέρωση της Θεσσαλίας από τον τουρκικό ζυγό λειτούργησε επιβαρυντικά.³²⁸

Το 1901 η πώληση από τον κληρονόμο του Π. Στεφάνοβικ των τσιφλικιών του στη Θεσσαλία, αντί πολύ χαμηλού ποσού, στο ελληνικό δημόσιο για να διανεμηθούν στους ακτήμονες ήταν μια κίνηση που απέκτησε ιδιαίτερο συμβολισμό για τους κολίγους. Αναπτέρωσε τις ελπίδες τους, καθώς έδειχνε πως οι συνθήκες είχαν αρχίσει να ωριμάζουν για να αλλάξει οριστικά το καθεστώς γαιοκτησίας στην περιοχή.³²⁹

Όμως χρειάστηκε να διανυθεί πολύς δρόμος ακόμη για την οριστική λύση του ζητήματος. Κατά την πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα η δυσaráσκεια των χωρικών εκδηλώνεται με εντάσεις στον αγροτικό χώρο. Ο τοπικός τύπος προσπαθεί να μειώσει τη σημασία κάποιων μικροεπεισοδίων που γίνονται και να ρίξει τους τόνους. Οι προθέσεις του δεν είναι σαφείς, αν δηλαδή προσπαθεί με αυτό τον τρόπο να προστατεύσει τους αγρότες ή τάσσεται με το μέρος των γαιοκτημόνων. Δύο δημοσιεύματα το Δεκέμβριο του 1905 αναφέρονται σε συμπλοκές ανάμεσα στους αγρότες και στους υπεύθυνους των κτημάτων στον Πυργετό και το Λασποχώρι Λάρισας (σημ. Ομόλιο). Στην πρώτη περίπτωση οι κάτοικοι του χωριού συνέλαβαν έναν παλιό αγροφύλακα που είχε πάει να υποβάλει τα σέβη του «εις τους νέους κυρίους του χωριού του» και τον ξυλοκόπησαν, ενώ στη δεύτερη οι χωρικοί επιτέθηκαν στο διευθυντή των κτημάτων του Λ. Χαλκιάπουλου, Δ. Γρηγοριάδη, την ώρα που «ανώρυσσε τάφρον τινά προς φύλαξιν των χοίρων» και τραυμάτισαν αυτόν και δύο από τους φύλακές του.³³⁰

³²⁸ Γ. Μουγογιάννης, *ό. π.*, σ. 102. Ο Γ. Μουγογιάννης αναφέρει ότι ο κολίγος μετατράπηκε στο νέο καθεστώς σε δουλοπάροικο. Η αλήθεια, όμως, είναι ότι αποδεδειγμένα πλέον από τη γη, γεγονός που του δημιούργησε μεγαλύτερη ανασφάλεια.

³²⁹ Γ. Μουγογιάννης, *ό. π.*, σ. 105.

³³⁰ Και στις δύο περιπτώσεις η είδηση, σύμφωνα με τον αρθρογράφο, έφθασε αλλοιωμένη στην πόλη. Για το περιστατικό στον Πυργετό κυκλοφόρησε ότι «οι κάτοικοι του υπό του κ. Χαλκιάπουλου αγορασθέντος χωριού Πυργετού, μη αναγνωρίζοντες τούτον, συνεπλάκησαν μετά των αγροφυλάκων

Η δράση του Μ. Αντύπα και η δολοφονία του το Μάρτιο του 1907 στον Πυργετό από το Γ. Κυριακό, επιστάτη του κτήματος Μεταξά, καθώς και τα γεγονότα του Κιλελέρ το 1910 πρόβαλαν επιτακτική την ανάγκη για λύση του ζητήματος. Το θέμα των θεσσαλών αγροτών θα λυθεί οριστικά από το 1917 μέχρι το 1925 με μια σειρά νομοθετημάτων που προέβλεπαν την απαλλοτρίωση των μεγάλων τσιφλικιών και τη διανομή της γης στους χωρικούς (εικ. 81–84).

Β. Οι νομάδες κτηνοτρόφοι της Θεσσαλίας

Η διάσταση ανάμεσα στον αγροτικό τρόπο ζωής και στον αστικό, καθώς και το πέρασμα από τη χαλαρότητα και την ανοχή των οθωμανικών αρχών στην αυστηρότητα και τον ευρωπαϊκό τρόπο κρατικής οργάνωσης και φύλαξης των συνόρων διαγράφεται μέσα από την αναστάτωση που προέκυψε στους νομάδες της Θεσσαλίας αμέσως μετά την προσάρτησή της.

Οι Βλάχοι και οι Σαρακατσάνοι της περιοχής δεν είχε χρειαστεί στο παρελθόν να έρθουν αντιμέτωποι με την ελληνική γραφειοκρατία. Το χειμώνα διέμεναν σε χωριά του κάμπου και τα καλοκαίρια ανέβαιναν στα βουνά σε αναζήτηση βοσκής για τα κοπάδια τους. Κατά την προσάρτηση της Θεσσαλίας μερικά από τα βουνά αυτά προστέθηκαν στα όρια του ελληνικού κράτους. Έτσι, τα καλοκαίρια κάποιοι από αυτούς αποσύρονταν πάνω στα ελεύθερα πλέον θεσσαλικά βουνά – όπως τα Χάσια, τον Όλυμπο, τα Άγραφα και την περιοχή του Ασπροποτάμου– και άλλοι ακολουθούσαν το συνηθισμένο τους δρομολόγιο για τα τουρκοκρατούμενα –όπως το Βέρμιο, το Σμόλικα, το Γράμμο και τα Τζουμέρκα. Το φθινόπωρο του 1881 επιστρέφοντας οι νομάδες από τουρκοκρατούμενες περιοχές για τα χειμαδιά στη Θεσσαλία συνάντησαν στα ελληνικά σύνορα τελωνεία. Για να περάσουν έπρεπε να παρουσιάσουν διαβατήρια και να πληρώσουν δασμό για τα κοπάδια τους και όλα τα άλλα είδη νοικοκυριού που είχαν μαζί τους. Παρά τις διαμαρτυρίες τους ότι επί οθωμανικής κυριαρχίας ποτέ δεν τους είχε ζητηθεί κάτι ανάλογο, οι έλληνες φρουροί και οι τελωνειακοί ήταν ανυποχώρητοι.

του» από τους οποίους σκοτώθηκαν τέσσερις. Γι' αυτό το λόγο η εφημερίδα *Μικρά* κλείνει το άρθρο της που αποκαθιστά την αλήθεια σημειώνοντας: «Ουδέν τούτων πλειότερων. Οι συνηθισμένοι όμως να χαλκεύωσιν ειδήσεις...δεν θα διστάσωσιν, υποθέτομεν, να μας πασάρουν αργότερον και τίποτε νέας αιματοχυσίας!» Για το γεγονός στο Ομόλιο ο αρθρογράφος της *Μικράς* επιπλήττει την εφημερίδα *Σάλπιγγς* που, χωρίς να διασταυρώσει την πληροφορία της, δημοσίευσε την ψευδή είδηση ότι χωρικοί, την ώρα που έσκαβαν τάφρο, πυροβολήθηκαν από οπλοφόρους του Χαλκιάπουλου. Βλ. εφ. *Μικρά*, 11/12/1905, σ. 2 και 18/12/1905, σ. 2.

Επακολούθησε μεγάλη αναστάτωση στα σύνορα, καθώς οι κτηνοτρόφοι κατέβαιναν σταδιακά και συγκεντρώνονταν στα σύνορα με τα ποίμνια, τα υποζύγια και ολόκληρες τις οικογένειες τους, περιμένοντας να τους επιτραπεί η είσοδος. Εκεί διέμεναν στην ύπαιθρο ξοδεύοντας τις λιγοστές τροφές που προορίζονταν για το υπόλοιπο ταξίδι τους και αγωνιώντας για την έκβαση της υπόθεσής τους. Τελικά, μετά από εγγύηση του τσέλιγκα Καρανίκα ότι τα ποίμνια εισέρχονταν στη Θεσσαλία για βοσκή και όχι για πώληση και αφού παρενέβη μια «Ευρωπαϊκή Επιτροπή» που βρισκόταν στη νέα ελληνοτουρκική μεθόριο για τη χάραξη συνόρων συστήνοντας να γίνει δεκτή η εγγύηση του τσέλιγκα, επιτράπηκε η είσοδος στους εξαντλημένους νομάδες (εικ. 85–86).³³¹

Πάντως, παρ' όλες τις δυσκολίες του, ο νομαδικός τρόπος ζωής υπερείχε σε γενικές γραμμές σε σχέση με τον τρόπο ζωής των άλλων κατοίκων της υπαίθρου. Οι κάτοικοι των πεδινών χωριών αγωνίζονταν να επιβιώσουν καλλιεργώντας τη γη που ανήκε αρχικά σε τούρκο και έπειτα –μετά την απελευθέρωση– σε έλληνα τσιφλικά. Η καλλιέργεια της γης, λόγω του ποσοστού επί των παραγόμενων αγαθών που αναλογούσε στον ιδιοκτήτη του κτήματος, μόλις που κάλυπτε τις διατροφικές τους ανάγκες. Οι νομάδες όμως, Βλάχοι και Σαρακατσάνοι, έπαιρναν από τα κοπάδια τους κρέας, γάλα και τυρί, που αποτελούσαν τροφές πλούσιες σε θρεπτικές αξίες, καθώς και μαλλί για τα υφαντά τους (εικ. 87). Το καλοκαίρι οι νομάδες απολάμβαναν τη δροσιά των βουνών, ενώ οι κάτοικοι της πεδιάδας υπέφεραν από τη ζέστη και την ελονοσία. Οι κολίγοι διέμεναν ως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα σε ισόγειες λασπόκτιστες καλύβες, ανδρόγυνο και παιδιά στο ίδιο δωμάτιο και συχνά δίπλα κάποιο οικόσιτο ζώο, ενώ οι νομάδες δεν αντιμετώπιζαν πρόβλημα χώρου καθώς όταν κατέβαιναν στα πεδινά έστηναν όσες καλύβες χρειαζόνταν για την οικογένεια.

Τέλος, αυτό που έκανε τη νομαδική ζωή να φαίνεται πιο ελκυστική ήταν η ανεξαρτησία που πρόσφερε, με την ελευθερία των μετακινήσεων και τους χαλαρούς έως και ανύπαρκτους συχνά ελέγχους στην παραγωγή και τη διαβίωση, μια ανεξαρτησία αδιανόητη για τους ανθρώπους του κάμπου.³³²

³³¹ Λ. Αρσενίου, *Το έπος των Θεσσαλών αγροτών...*, ό. π., σ. 68–69.

³³² Λ. Αρσενίου, *Τα τσελιγκάτα Σαρακατσάνων και Βλάχων*, Λάρισα 2005, σ. 142–143. Για τη ζωή των Βλάχων της Σαμαρίνας στις αρχές του αιώνα υπάρχει άφθονο υλικό στο έργο των Α. J. B. Wace – M. S. Thompson με τίτλο *Νομάδες των Βαλκανίων* που πρωτοεκδόθηκε το 1914. Για σκηνές από την καθημερινότητα των Βλάχων της εποχής, όπως τις αποτύπωσε ο φακός των δύο Άγγλων δημοσιογράφων βλ. Α. Λαζάρου, *Η Σαμαρίνα μέσα από τον φακό των Wace και Thompson*, Πολιτιστικός Σύλλογος Σαμαρίνας, Αθήνα 2007.

Οι Βλάχοι και οι Σαρακατσάνοι είχαν έναν πολύ συγκεκριμένο τρόπο ζωής που τους επέβαλαν οι ρυθμοί των κοπαδιών, όμως όσοι από αυτούς ήταν μεγαλοκτηνοτρόφοι μετείχαν ταυτόχρονα δύο κόσμων. Το καλοκαίρι συνόδευαν τα κοπάδια στα βουνά, ενώ το χειμώνα διέμεναν σε πολυτελή σπίτια στη Λάρισα, τον Τύρναβο και τα Φάρσαλα. Η γοητεία των αστικών κέντρων ήταν ισχυρή για αρχιτσέλιγκες όπως οι Αγορογιανναίοι, οι Ραφταίοι ή ο Μ. Χατζυμπύρος που διέθεταν σπίτι στο βουνό, στη Σαμαρίνα, αλλά και άλλο μεγάλο στη Λάρισα, ενώ τα ποιμνιά τους διαχειμάζαν μαζί με τους ποιμένες που είχαν τη φροντίδα τους στην Ελιά Γόννων, στο Γκουνταμάνι Ολύμπου και στο Πραιτώρι Ελασσόνας, αντίστοιχα.³³³

Όμως, ο βίαιος εκσυγχρονισμός κατέστρεψε τον ιστό της ορεινής κοινωνίας και έπληξε τη νομαδική κτηνοτροφία. Η απόκτηση ιδιόκτητου βοσκότοπου άρχισε να υποσκάπτει βαθμιαία τις παλαιές δομές της ζωής των Βλάχων και να διαμορφώνει νέες. Κάποιοι τσέλιγκες αγόρασαν χειμερινούς βοσκότοπους, κυρίως μετά την αποχώρηση των Τούρκων από τη Θεσσαλία και την Ήπειρο. Οι βοσκότοποι αυτοί διανεμήθηκαν στα μέλη κάθε τσελιγκάτου και έτσι οι οικογένειες άρχισαν να επιδίδονται στη γεωργία και να αποταμιεύουν χρήματα με τα οποία αγόρασαν σπίτι και έμεναν σε αυτό το χειμώνα. Από τη στιγμή που άρχισε η μόνιμη εγκατάσταση στα πεδινά ξεκίνησε και η αποδόμηση του θεσμού του «τσελιγκάτου».³³⁴

Γ. Το ληστρικό φαινόμενο και η πρόσληψή του από την κοινωνία της εποχής

Η σύσταση του ελληνικού κράτους ευνόησε τη ληστεία στην περιοχή της κεντρικής Ελλάδας. Τα ελληνοτουρκικά σύνορα λόγω της διαμόρφωσης του εδάφους δεν προσφέρονταν για ασφαλή φρούρηση με αποτέλεσμα να γίνουν εστία ληστρικών συμμοριών, η δράση των οποίων επεκτεινόταν στις παραμεθόριες επαρχίες και των δύο επικρατειών. Από την άλλη πλευρά, η ανέχεια του πληθυσμού, οι αλυτρωτικές ενέργειες και η επιβίωση του κλεφταρματολισμού στις τουρκοκρατούμενες επαρχίες επιδείνωναν την κατάσταση.³³⁵

³³³ Λ. Αρσενίου, *Τα τσελιγκάτα...*, ό. π., σ. 69. Κάτι αντίστοιχο έκαναν και οι πλούσιοι γαιοκτήμονες που εγκαθίσταναν σε πολυτελή σπίτια στη Λάρισα αφήνοντας στα έμπιστα χέρια κάποιου επιστάτη τη διαχείριση των κτημάτων τους.

³³⁴ Λ. Αρσενίου, *Τα τσελιγκάτα...*, ό. π., σ. 149.

³³⁵ Α. Σφήκα- Θεοδοσίου, ό. π., σ. 135.

Ειδικά στην Ήπειρο και τη Θεσσαλία σημειώθηκε έξαρση του ληστρικού φαινομένου στο τελευταίο διάστημα της οθωμανικής κυριαρχίας, οπότε ουσιαστικά δεν υπήρχε διοίκηση στην περιοχή. Την έλλειψη διοικητικής και αστυνομικής εξουσίας εκμεταλλεύτηκε πλήθος ληστών και φυγόδικων τόσο από τις νέες επαρχίες όσο και από την παλαιά Ελλάδα. Οι ληστές αυτοί, συνήθως βλαχόφωνοι ή και αλβανόφωνοι, περιφέρονταν κατά ομάδες στα χωριά, αιχμαλώτιζαν χωρικούς— κατά κανόνα χριστιανούς— και ζητούσαν λύτρα για την απελευθέρωσή τους. Σε περίπτωση που δεν ικανοποιούνταν οι απαιτήσεις τους δε δίσταζαν να σκοτώσουν ή να πυρπολήσουν τη σοδειά και τα κοπάδια ολόκληρων χωριών.

Στη σύμβαση για την προσάρτηση της Θεσσαλίας στο άρθρο 12 το ελληνικό κράτος δεσμευόταν αναφορικά με την καταπολέμηση της ληστείας, όμως το άρθρο 17 της ίδιας σύμβασης προέβλεπε τη χορήγηση αμνηστίας σε εκείνους που κατηγορούνταν για ανάμειξη σε πολιτικά γεγονότα σχετικά με την απελευθέρωση της Ηπειροθεσσαλίας. Έτσι, μέσα σε αυτό το νομικό πλαίσιο οι ελληνικές προξενικές αρχές της Θεσσαλίας κάλεσαν και πολλούς από τους ληστές να σταματήσουν τις ληστρικές τους δραστηριότητες προκειμένου να συμπεριληφθούν και αυτοί στη χορήγηση αμνηστίας. Πολλές από τις συμμορίες ανταποκρίθηκαν στην πρόσκληση, παρουσιάστηκαν στον υποστράτηγο Σκ. Σούτσο κατά την είσοδο του ελληνικού στρατού στα Τρίκαλα και παρέδωσαν τα όπλα τους. Πάντως, τόσο από την κυβέρνηση του Κουμουνδούρου όσο και από την κυβέρνηση του Τρικούπη έγιναν μεγάλες προσπάθειες να αποκατασταθεί η τάξη στην περιοχή. Οι προσπάθειες μέχρι το 1882 είχαν ήδη αποφέρει καρπούς, γεγονός που επιβεβαίωναν και πλούσιοι οθωμανοί της περιοχής.³³⁶ Ωστόσο, μέχρι και τη δεκαετία του 1930 στη Θεσσαλία συνέχιζαν να δρουν ληστές διαπράττοντας ένα πλήθος αδικημάτων.

Δεν είναι καθόλου παράξενο που οι ιστορίες των ληστών είχαν τεράστια απήχηση στο ευρύ κοινό. Έτσι εξηγείται και η ηρωοποίησή τους, καθώς και ο μύθος που κτίστηκε σιγά σιγά γύρω τους. Οι μεγάλες λαϊκές μάζες, έχοντας πρότυπα τους κλεφταρματολούς του Αγώνα, έβλεπαν τους ληστές σχεδόν σαν φυσική τους συνέχεια. Πολλοί νέοι των ορεινών χωριών, ιδίως της βόρειας Θεσσαλίας όπου η παράδοση σχετικά με τη λεβεντιά των ληστών ήταν ισχυρότερη, κατέβαιναν στη Λάρισα και φωτογραφίζονταν φορώντας τις παραδοσιακές ληστρικές στολές των «βασιλέων των ορέων» (εικ. 88). Οι φωτογράφοι της πόλης είχαν μεγάλες

³³⁶ Α. Σφήκα- Θεοδοσίου, *ό. π.*, σ. 136–138, 141–142.

φωτογραφίες των περίφημων ληστών της εποχής, από τις οποίες είχαν αφαιρέσει το κεφάλι, για να μπορεί ο φωτογραφιζόμενος νεαρός να βάλει εκεί το δικό του. Έτσι, με ένα πρωτόγονο φωτομοντάζ, ο νεαρός έπαιρνε τη φωτογραφία του και ανέβαινε ευχαριστημένος στο χωριό του, για να τη χαρίσει στην αρραβωνιαστικιά του και να δεχθεί από αυτή την ευχή: «Και καπετάνιος στ' αλήθεια!». ³³⁷

Η ληστοκρατία στην Ελλάδα κράτησε έναν ολόκληρο αιώνα. Άρχισε σχεδόν με την ίδρυση του ελληνικού κράτους και τελείωσε στα χρόνια της δεκαετίας του '30, αφού προηγουμένως σημαδεύτηκε από ήπιες χρονικές περιόδους και αιματηρές εξάρσεις. Πριν την οριστική του εξάλειψη, το πρόβλημα της ληστείας θα γνωρίσει στις αρχές του 20^{ου} αιώνα μια έντονη αναζωπύρωση, που οφειλόταν τόσο στην προσάρτηση της Ηπείρου και της Μακεδονίας όσο και στα πολεμικά γεγονότα που τη διαδέχτηκαν. Οι στερήσεις, η γενικότερη έλλειψη οργάνωσης του κράτους και η πλημμελής επάνδρωση της χωροφυλακής δημιουργούσαν ένα ευνοϊκό κλίμα παραβατικότητας. ³³⁸

Οι απαγωγές στις αρχές του αιώνα στη Θεσσαλία ήταν συχνό φαινόμενο. Μια χαρακτηριστική περίπτωση ήταν η απαγωγή μελών της γνωστής οικογένειας του λαρισαίου Δ. Ράπτη από την περιβόητη ληστοσυμμορία των Γιαγκούλα, Μπαμπάνη και Τσαμήτρα το 1925, καθώς και η απαγωγή και ο φόνος του Ν. Καρούσου, του διαχειριστή των κτημάτων του Σπ. Χαροκόπου στην περιοχή της Γιάννουλης, έξω από τη Λάρισα, τρία χρόνια αργότερα. ³³⁹ Στην πρώτη περίπτωση οι ληστές απήγαγαν τα παιδιά των μεγαλοκτηνοτρόφων αδερφών Μιλτιάδη και Διονύση Ράπτη, το φοιτητή ιατρικής Ν. Ράπτη και το νεαρό εξαδελφό του Δημήτρη, που παραθέριζαν στον Όλυμπο. Μετά τη δολοφονία των τριών ληστών κατά τη διάρκεια συμπλοκής με τη χωροφυλακή, τα κεφάλια τους μεταφέρθηκαν μέχρι την Κατερίνη καρφωμένα πάνω σε μυτερούς πασάλους που κρατούσαν χωροφύλακες και εκεί τοποθετήθηκαν στα κάγκελα του σιδηροδρομικού σταθμού και εκτέθηκαν σε κοινή θέα (εικ. 89).

³³⁷ Β. Τζανακάρης,, *Τα παλληκάρια τα καλά σύντροφοι τα σκοτώνουν*, Αθήνα 2002, σ. 35. Σύμφωνα με τον ίδιο, η οδηγία που δινόταν στον φωτογράφο ήταν «Βγάλε με Γκαντάρα» ή «Να με φωτογραφίσεις Γιαγκούλα».

³³⁸ Β. Τζανακάρης, *ό. π.*, σ. 17. Παράλληλα με την τελευταία έξαρση του ληστρικού φαινομένου, πραγματοποιούνται κοινωνικές διεργασίες, που θα μεταβάλλουν σύντομα και κατά τρόπο ριζικό τις μορφές κοινωνικής αμφισβήτησης. Τα χρόνια αυτά σηματοδοτούν την αρχή του τέλους των λαϊκών αγροτικών παρανομιών, καθώς στο εξής η αντίσταση κατά της εξουσίας και η περιθωριακή δράση μεταφέρεται στις μεγάλες πόλεις, αλλάζοντας μορφή και ακολουθώντας τις επιταγές του αστικού μετασχηματισμού. Βλ. Στ. Δαμιανάκος, «Ληστρική κοινωνία και ληστρικός πολιτισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου» στο *Ελληνικός παραδοσιακός πολιτισμός: Λαογραφία και ιστορία*, Συνέδριο στη μνήμη της Άλκης Κυριακίδου- Νέστορος, επιμ. Χρ. Χατζητάκη – Καψωμένου, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 187.

³³⁹ Γ. Ζιαζιάς, *Αναζητώντας τη χαμένη Λάρισα...*, τ. Β', *ό. π.*, σ. 240– 241.

Στη δεύτερη περίπτωση οι δράστες, ο Δ. Ζάκας και ο Γ. Νταφούλης, συνελήφθησαν και εκτελέστηκαν το Μάιο του 1929, ένα χρόνο περίπου μετά το έγκλημα που είχαν διαπράξει, στο ίδιο σημείο όπου είχαν δολοφονήσει το θύμα τους. Ο Ν. Καρούσος επέστρεψε ανυποψίαστος στη Λάρισα από το κτήμα του στο Κιόσκι, μαζί με τη γυναίκα του και κάποια μέλη του υπηρετικού προσωπικού, όταν τους επιτέθηκαν οι δύο ληστές. Αφού αρχικά απήγαγαν το ζευγάρι, άφησαν ελεύθερη τη γυναίκα του θύματος για να μπορέσει να συγκεντρώσει τα λύτρα των 500.000 δραχ. που ζητούσαν. Λίγες μέρες, όμως, αργότερα – και ενώ είχαν εισπράξει ήδη ένα μέρος του ποσού– σκότωσαν τον αιχμάλωτό τους και τον πέταξαν σε ένα πηγάδι.³⁴⁰

Σε δημοσίευμα στον τύπο της εποχής το 1929 περιγράφεται ο φόνος του λήσταρχου Μπαμπάνη (ή Μπασμπάνη) τρία χρόνια πριν από τον ανθυπομοίραρχο Κ. Χατζηκώστα, την ώρα που ο πρώτος κοιμόταν σε ένα χωράφι έξω από τη Λάρισα. «Τα πτώματα [του λήσταρχου Μπασμπάνη και της ερωμένης του Μακατού, που βρισκόταν μαζί του] εκομίσθησαν αμέσως εις την πόλιν μας διά κάρου εν αλλαλαγμοίς και ζητωκραυγαίς των χωροφυλάκων και των πολιτών και εξετέθησαν εις κοινήν θέα εν τω προαυλίσκω της αστυνομίας όπου χιλιάδες Λαρισαίων μετέβησαν και τα είδον».³⁴¹ Η έκθεση των πτωμάτων όχι μόνο δεν προκαλεί αμηχανία στους κατοίκους της πόλης αλλά αποτελεί ένα από τα λαοφιλέστερα θεάματα της εποχής. Άλλωστε, τα κατορθώματα της τοπικής χωροφυλακής έπρεπε να προβληθούν για να μπορέσει αυτή να κερδίσει την εμπιστοσύνη των πολιτών και να εδραιώσει το κύρος της.

Όπως, όμως, επισημαίνει ο Σπ. Μελάς σε ένα άρθρο του στην αθηναϊκή εφημερίδα *Ελεύθερον Βήμα* το 1929, ήταν ματαιοπονία να προσπαθεί η ελληνική κυβέρνηση να αντιμετωπίσει τους ληστές με τους χωροφύλακες που διέθετε, οι οποίοι εκτός του ότι ήταν ανεκπαίδευτοι δεν επαρκούσαν σε αριθμό (*εικ. 90*). Ο μόνος τρόπος να εξαλειφθεί η ληστεία ήταν να καλυφθεί η χώρα με ένα πυκνό δίκτυο οδοστρωμάτων, ώστε οι κρατικές υπηρεσίες να μπορούν να δράσουν αποτελεσματικά.³⁴² Από την άλλη πλευρά, η δημοσίευση των ληστρικών κατορθωμάτων λειτουργούσε ως διαφήμιση των ληστών. Ενώ το κράτος έκανε προσπάθειες για την εξάλειψη του φαινομένου, οι εφημερίδες προωθούσαν το

³⁴⁰ Β. Τζανακάρης, *ό. π.*, σ. 40, 155, 253.

³⁴¹ Γ. Ζιαζιάς, *Αναζητώντας τη χαμένη Λάρισα...*, τόμος Β', *ό. π.*, σ. 242. Βέβαια, όπως σημειώνει η εφημερίδα, από το απόγευμα της ίδιας μέρας κυκλοφόρησε η φήμη ότι η εξόντωση του λήσταρχου Μπαμπάνη δεν ήταν έργο της χωροφυλακής, αλλά άλλων προσώπων που είχαν συμφέρον να μην αποκαλυφθούν.

³⁴² Β. Τζανακάρης, *ό. π.*, σ. 360.

πρότυπο του ληστή- ανυπότακτου μαχητή, παρακινώντας έμμεσα και άλλους νέους σε παρόμοιες πράξεις. Τον Ιούνιο του 1928 στον τύπο της Λάρισας ανακοινώνεται ότι «διά αστυνομικής διατάξεως απηγορεύθη η δημοσίευσις εις τας εφημερίδας κειμένων αναφερομένων εις λησταρχικά πράξεις».³⁴³ Μέχρι τότε κυκλοφορούσαν αναγνώσματα για τη δράση των ληστών, όπως φαίνεται από διαφημίσεις στον τοπικό τύπο. Ήταν από τα πιο δημοφιλή αναγνώσματα που οι μαθητές έφερναν στο σχολείο και διάβαζαν κρυφά ή δάνειζαν ο ένας στον άλλο.³⁴⁴

Και μέσα στον τύπο των Τρικάλων βλέπουμε αναφορές στη ληστοκρατία. Μια από τις σημαντικότερες υποθέσεις που είχε πανελλήνια απήχηση, ακριβώς λόγω των ατόμων που εμπλέκονταν σε αυτή, ήταν η ομαδική ομηρία εκατό περίπου Τρικαλινών το 1930 από τη συμμορία Τζατζά (εικ. 91). Οι ληστές έχοντας πληροφορίες ότι μαζί με το караβάνι των παραθεριστών που κατέβαινε από το Περτούλι προς τα Τρίκαλα θα βρίσκονταν και οι δυο γιοι του Αν. Αβερωφ, είχαν στήσει καρτέρι σε κάποιο σημείο της διαδρομής. Τελικά οι πληροφορίες τους ήταν λανθασμένες, όμως μεταξύ των ομήρων βρισκόταν ο γερουσιαστής Σ. Χατζηγιάκης για την απελευθέρωση του οποίου ζήτησαν από την οικογένειά του ένα μεγάλο χρηματικό ποσό. Λίγες μέρες μετά την απελευθέρωση των ομήρων, οι αρχές επικήρυξαν το ληστή Τζατζά.³⁴⁵

Η ληστοκρατία στη Θεσσαλία δεν εκπλήσσει ως φαινόμενο. Η ανέχεια και η γενικότερη αστάθεια στην περιοχή ήταν φυσικό να οδηγεί κάποιους ανθρώπους στο ληστρικό βίο με όλα τα επακόλουθά του. Αυτό που εκπλήσσει είναι η σκληρή φιλοπεριεργεια των αστών της εποχής που μπορούν να συνδυάζουν την προτίμησή τους για την ευρωπαϊκή μουσική και τη διοργάνωση φιλανθρωπικών χορών με το θέαμα των παλουκωμένων κεφαλών των ληστών. Η πρακτική της καρατόμησης των ληστών και της δημόσιας έκθεσης των κεφαλών τους είχε σε μεγάλο βαθμό ανατολίτικες ρίζες. Στην οθωμανική αυτοκρατορία τα κεφάλια των ανυπότακτων βεζύρηδων εκτίθονταν μέσα σε μια ειδική κόγχη στα τείχη της Κωνσταντινούπολης, αφού πρώτα αλείφονταν με ένα στρώμα μέλι και αλάτι για να διατηρηθούν

³⁴³ Γ. Ζιαζιάς, *Η Λάρισα μετά την απελευθέρωση...*, ό. π., σ. 225.

³⁴⁴ Γ. Ζιαζιάς, *Αναζητώντας τη χαμένη Λάρισα...*, τ. Β', ό. π., σ. 224. Η εφημερίδα της πόλης *Ελευθερία* στις 25/2/1925 διαφήμιζε φυλλάδια που θα έβγαιναν στην κυκλοφορία τον επόμενο μήνα με την «αληθινή ιστορία και τα κατορθώματα του τρομερού ληστήρχου Φ. Γιαγκούλα», ενώ τρία χρόνια μετά η εφημερίδα *Λαρισαϊκή* διαφήμιζε τους άθλους του «θρυλικού» λήσταρχου Τζατζιά, εκφράζοντας την ελπίδα ότι «η εύλογος περιέργεια του αναγνωστικού μας κοινού...θα ικανοποιηθή πλήρως».

³⁴⁵ Μ. Κλιάφα, *Τρίκαλα...*, τ. Β', ό. π., σ. 263–264. Οι ληστές επεδίωκαν να συλλαμβάνουν επώνυμους ομήρους, για να είναι και μεγαλύτερο το ποσό των διεκδικούμενων λύτρων. Το 1928 οι Κουμπαίοι στην Ήπειρο είχαν συλλάβει ομήρους τους υποψήφιους βουλευτές Μυλωνά και Μελά.

περισσότερο. Ο συμβολισμός ήταν ξεκάθαρος: μία είναι η κεφαλή της εξουσίας, όποιος τολμήσει να υψώσει το ανάστημά του παρακάμπτοντας την ιεραρχία και ανατρέποντας τη θεϊκή τάξη, συντρίβεται παραδειγματικά.³⁴⁶

³⁴⁶ Ι. Κανταρέ, *Η κόγχη της ντροπής*, μτφρ. Π. Ζαχοπούλου-Βλάχου, Αθήνα 1985· Β. Τζανακάρης, *ό. π.*, σ. 40–41.

VII. ΕΠΙΜΕΤΡΟ

A. Ο δυτικός θεσμός της μονομαχίας στη Θεσσαλία

Η μονομαχία, μια ένοπλη αναμέτρηση μεταξύ δύο ατόμων με τήρηση ορισμένων κανόνων, είχε ως κίνητρο είτε τη λύση μιας διαφοράς είτε ένα ζήτημα τιμής. Ο θεσμός έχει την προέλευσή του στη Δυτική Ευρώπη και αποτελεί ένα υποκατάστατο της προσφυγής στη συνηθισμένη διαδικασία των δικαστηρίων (εικ. 92).

Στην Ελλάδα οι μονομαχίες πρωτοεμφανίστηκαν στην εποχή του Όθωνα, καθώς τη συνήθεια την έφεραν μαζί τους οι Βαυαροί αξιωματικοί. Η πρώτη που έγινε σε ελληνικό έδαφος – χωρίς όμως αποτέλεσμα– ήταν εκείνη ανάμεσα στο φιλέλληνα φρούραρχο της Αθήνας Πίζα και τον Ν. Σκούφο. Εκείνη όμως που δημιούργησε τις ισχυρότερες εντυπώσεις στην Αθήνα του 19^{ου} αιώνα ήταν η μονομαχία ανάμεσα στο λοχαγό Δ. Βούρβαχη και τον Α. Δοκό το 1877, η οποία κατέληξε στο φόνο του Βούρβαχη.³⁴⁷

Με βάση το ποινικό δίκαιο, η μονομαχία θεωρείται έγκλημα συγκεκριμένης διακινδύνευσης της ανθρώπινης ζωής και τιμωρείται με φυλάκιση τουλάχιστον 6 μηνών όπως προβλέπεται στο Ειδικό Μέρος του Ποινικού Κώδικα. Όποιος σκοτώσει σε μονομαχία τον αντίπαλό του τιμωρείται με φυλάκιση τουλάχιστον 3 ετών, ενώ όσον αφορά τους μάρτυρες και άλλους βοηθούς της μονομαχίας, καθώς και στα μέλη συμβουλίου τιμής που συνέρχεται για να αποφασίσει αν θα γίνει ή όχι η μονομαχία, αυτοί τιμωρούνται ως συνεργοί. Σήμερα οι διατάξεις αυτές θεωρούνται αναχρονιστικές, γι' αυτό το λόγο –σύμφωνα με τους νομικούς επιστήμονες–, θα έπρεπε να διαγραφούν από τον Ποινικό Κώδικα.³⁴⁸

Στην Ελλάδα, μέχρι και το 1914 που το αδίκημα της μονομαχίας υπάχθηκε στην αρμοδιότητα των κοινών Ποινικών Δικαστηρίων, η μονομαχία τιμωρούνταν με διατάξεις του Ποινικού Κώδικα από τα Στρατοδικεία και τα δικαστήρια ενόρκων, τα οποία όμως έκριναν πάντα με επιείκεια τους κατηγορούμενους βρίσκοντας λόγους

³⁴⁷ Η πρακτική της μονομαχίας ήταν μάλλον αρκετά διαδεδομένη, ώστε ο φιλόλογος και γλωσσολόγος Γ. Ψυχάρης να καλέσει το Νοέμβριο του 1893, λίγες μέρες μετά τη διάλεξή του για «Το Φιλί» σε μονομαχία το Γ. Χατζιδάκη για να λύσουν τις γλωσσικές διαφορές τους! Αυτή η κίνησή του, βέβαια, δεν ήταν άσχετη με τον εκκεντρικό χαρακτήρα του Γ. Ψυχάρη. Βλ. Δ. Τζιόβας, *Κοσμοπολίτες και αποσυνάγωγοι. Μελέτες για την ελληνική πεζογραφία και κριτική (1830–1930)*, Αθήνα 2003, σ. 292.

³⁴⁸ Λ. *μονομαχία*, Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Λαρούς, τ. 42, σ. 331–332· Λ. Μαργαρίτης – Ν. Παρασκευόπουλος (επιμ.), *Ποινικός Κώδικας*, Θεσσαλονίκη 2007, Ειδικό μέρος, άρθρα 316–321. Οι διατάξεις αυτές θεωρούνται πλέον αναχρονιστικές, γι' αυτό το λόγο –σύμφωνα με τους νομικούς επιστήμονες–, θα έπρεπε να διαγραφούν από τον Ποινικό Κώδικα. Πάντως, μέχρι και τη συγγραφή της παρούσας εργασίας, αν και ανενεργές παραμένουν.

που αναιρούσαν το αξιόποιο της πράξης. Έτσι, το αδίκημα συνήθως έμενε ατιμώρητο. Στον τύπο της εποχής αναφέρονται μονομαχίες μεταξύ κατοίκων της Λάρισας· άλλες κατέληξαν στον τραυματισμό ή θάνατο του ενός από τους δύο εμπλεκόμενους και άλλες διευθετήθηκαν τελικά με συμβιβασμό των δύο πλευρών. Προφανώς, το θέμα της μονομαχίας απασχολούσε αρκετά τους κατοίκους της πόλης, καθώς σε εφημερίδα του 1905 δημοσιεύεται ως είδηση το γεγονός ότι «απαγορεύεται αυστηρότατα εις τους έγγαμους αξιωματικούς του πρωσσικού στρατού η μονομαχία».³⁴⁹ Μια τέτοια είδηση δε θα είχε θέση σε μια τοπική εφημερίδα της Θεσσαλίας, αν δεν αφορούσε το αναγνωστικό κοινό.

Το 1907 καταγράφεται μια μονομαχία που ξεκίνησε από ένα σοβαρό επεισόδιο το οποίο έλαβε χώρα στη λέσχη Ασλάνη– χώρο όπου σύχναζαν οι κοσμικοί Λαρισαίοι– μεταξύ του δικηγόρου Στ. Αναστασιάδου και του κτηματία Α. Χατζηλαζάρου. Ο Α. Χατζηλαζάρου, ακολουθώντας την τυπική διαδικασία, έστειλε στον Αναστασιάδη ως μάρτυρες δύο στρατιωτικούς, το λοχαγό Αντωναρόπουλο και τον υπίλαρχο Ρικάκη, καλώντας τον σε μονομαχία. Αυτός ανταπέδωσε στέλνοντας τους δικούς του μάρτυρες, οι οποίοι συναντήθηκαν με τους μάρτυρες του αντιπάλου του και όρισαν «τα της μονομαχίας». «Αυτή έλαβεν χώραν σήμερον την πρωίαν, παρά το κτήμα “Κιόσκι” και εν τη θέσει “Μύλοι” [...]. Οι μονομαχήσαντες ετέθησαν εις απόστασιν 25 βημάτων, αντήλλαξαν δε ανά δυο πιστολισμούς μετά στόχου συγχρόνως. Εκ τούτων ο πρώτος κ. Αναστασιάδης παρ’ ολίγον να διατρυνήσει την αριστεράν πλευρά του κ. Χατζηλαζάρου. Μετά και τη δευτέρα άνευ αποτελέσματος βολήν, οι μονομαχήσαντες αποχώρησαν μετά των μαρτύρων των, μη συμφιλιωθέντες.»³⁵⁰ Η όλη διαδικασία αντιμετωπιζόταν ως μια υπόθεση τιμής και όχι ως μια αιματηρή αντιπαράθεση, γεγονός που δικαιολογούσε και την πολιτισμένη αποχώρησή των δύο αντιπάλων μετά το πέρας της μονομαχίας.

Υπήρχαν όμως και περιπτώσεις που η μονομαχία δεν έληγε τόσο ανώδυνα, όπως στην περίπτωση δύο αξιωματικών που μονομάχησαν το καλοκαίρι του 1910 πίσω από τους Στρατώνες «ένεκα σοβαρού οικογενειακού επεισοδίου». Ο ένας εκ των δύο τραυματίστηκε θανάσιμα και την επόμενη ημέρα εξέπνευσε.³⁵¹ Ως επίλογο στην είδηση, ο αρθρογράφος σημειώνει λακωνικά ότι «το γεγονός εσχολιάσθη ευρέως».

³⁴⁹ Εφ. Μικρά, 20/11/1905, σ. 3.

³⁵⁰ Εφ. Μικρά, 23/9/1907, σ. 2.

³⁵¹ Γ. Ζιαζιάς, *Η Λάρισα από την απελευθέρωση...*, ό. π., σ. 209.

Όταν τα εμπλεκόμενα πρόσωπα ήταν επώνυμα, τότε η μονομαχία είχε ιδιαίτερο αντίκτυπο στην τοπική κοινωνία. Η γειτονική πόλη, τα Τρίκαλα, θα πενθήσουν το 1904 το θάνατο του βουλευτή τους Κ. Χατζηπέτρου σε μονομαχία με τον τότε υπουργό Παιδείας Στάη. Αιτία της μονομαχίας στάθηκε μια προσωπική χάρη που είχε ζητήσει ο Κ. Χατζηπέτρος από τον υπουργό, κι όταν εκείνος αρνήθηκε να ικανοποιήσει το αίτημά του, ο Χατζηπέτρος τον εξύβρισε. Ο Στάης θίχτηκε και τον κάλεσε σε μονομαχία. Ο ίδιος ο Χατζηπέτρος, όπως μεταφέρει η εφημερίδα *Θεσσαλία* στις 23/6/1904, άφησε μια επιστολή στη γυναίκα του, όπου μεταξύ άλλων έγραφε : «Γνωρίζω όταν έχη τις οικογένεια πρέπει να είναι προσεκτικός, αλλά άπαξ πράξας ό,τι έπραξα, να βρίσω δηλαδή τον Στάη, ώφειλον χάριν της τιμής μου να κτυπηθώ διότι ως δειλός και άνανδρος θα ήμην περίγελως της κοινωνίας».³⁵²

Ευτυχώς, συχνά επιστρατευόταν η λογική για να αποφευχθεί μια αιματηρή λύση. Κάτι τέτοιο, προφανώς, συνέβη στην περίπτωση του «βουλευτοποιού και πληρεξουσίου» Αγ. Σλήμαν και του διευθυντή του υποκαταστήματος Εθνικής Τράπεζας στη Λάρισα Γ. Δεσπύρη. Η μεταξύ τους μονομαχία το Δεκέμβριο του 1910 αποφεύχθηκε « αφ' ενός διότι η κατά του Δεσπύρη αφορμή ήτο τελείως ανυπόστατος, αφ' ετέρου δε διότι δεν εξήτησε δι' όπλων ικανοποίησιν, όταν εν τη πλατεία Ομονοίας εραπίσθη υπό του αιμνήστου σοσιαλιστού Μαρίνου Αντύπα».³⁵³ Το γεγονός ότι ο Δεσπύρης είχε φανεί υποχωρητικός σε μια προηγούμενη προσβολή της τιμής του αποδυνάμωνε τη λύση της μονομαχίας για μια επόμενη προσβολή, είτε γιατί μείωνε το κύρος του ως αντιπάλου είτε γιατί επρόκειτο για σαφές δείγμα της διάθεσής του για συνδιαλλαγή.

Β. Δύο επιμέρους θέματα μέσα από τον τύπο της εποχής: ο αντίκτυπος των Ευαγγελικών στη Λάρισα και η καθιέρωση της Κυριακής ως αργίας.

Το Νοέμβριο του 1901 ξεσπούν στην Αθήνα τα λεγόμενα «Ευαγγελικά», οι αντιδράσεις δηλαδή που προκαλούνται από τη μετάφραση των Ευαγγελίων στη δημοτική. Η μετάφραση έγινε με πρωτοβουλία της βασίλισσας Όλγας, η οποία προφανώς παρακινήθηκε από αγαθές προθέσεις (εικ. 93). Η κίνηση της αυτή όμως ξεσήκωσε αντιδράσεις, καθώς το θέμα πολιτικοποιήθηκε και συσχετίστηκε με το σλαβισμό. Στα βίαια επεισόδια, όπου υπήρχαν και θύματα, πρωτοστάτησαν φοιτητές

³⁵² Μ. Κλιάφα, *Τρίκαλα...*, τ. Α', ό. π., σ. 247.

³⁵³ Γ. Ζιαζιάς, *Η Λάρισα από την απελευθέρωση...*, ό. π., σ. 209.

(εικ. 94). Τα Ευαγγελικά, άλλωστε, έγιναν η αιτία να παραιτηθεί ο τότε πρωθυπουργός Γ. Θεοτόκης. Στις 12 Δεκεμβρίου σε συλλαλητήριο που οργανώθηκε στην Αθήνα κήκε συμβολικά ένα αντίτυπο της μετάφρασης και εγκρίθηκε ψήφισμα με το οποίο οι φοιτητές ζητούσαν να ληφθούν μέτρα για να μην κυκλοφορήσει η μετάφραση και στο μέλλον να τιμωρείται αυστηρά κάθε μεταφραστής.³⁵⁴

Στην πόλη φτάνει ο αντίκτυπος των γεγονότων της πρωτεύουσας. Σε δημοσίευμα της εφημερίδας *Όλυμπος* το Μάρτιο του 1902 αναφέρεται ότι έχει αποσταλεί εγκύκλιος του υπουργείου των Εκκλησιαστικών προς όλους τους διευθυντές εκπαιδευτηρίων να ερευνήσουν μήπως οι μαθητές έχουν μεταφράσεις του Ευαγγελίου και καταβάλλονται προσπάθειες «προς εξαφάνισιν των τυχόν υπαρχόντων μεταφραστικών εκτρωμάτων, άτινα αλλοιούσι και διαστρέφουσι την Ιεράν Βίβλον του Χριστιανισμού». Τα αποτελέσματα της έρευνας που διεξήγαγε ο διευθυντής του Διδασκαλείου Λάρισας στα σπίτια κάποιων μαθητών ήταν απογοητευτικά. «Αξιοσημείωτον είναι, ότι όχι μόνον μετάφρασιν του Ιερού Ευαγγελίου δεν εύρε μεταξύ των ολίγων βιβλίων των μαθητών τούτων, αλλ' ουδέ το πρωτότυπον!»³⁵⁵ Αυτό που εκπλήσσει είναι η εξουσία του διευθυντή που δεν περιορίζεται μόνο στο χώρο του σχολείου αλλά επεκτείνεται και στον ιδιωτικό χώρο των μαθητών καταργώντας κάθε έννοια ατομικών δικαιωμάτων. Φυσικά, το όλο γεγονός πρέπει να αντιμετωπιστεί μέσα από το πρίσμα μιας άλλης εποχής, που έδινε στους εκπαιδευτικούς ευρύτατες δικαιοδοσίες εντός και εκτός σχολείου.

Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα τις τοπικές εφημερίδες απασχολεί το θέμα της αργίας της Κυριακής. Ένας αναγνώστης, σε επιστολή που δημοσιεύεται στην πρώτη σελίδα της εφημερίδας *Όλυμπος* το 1902, αφού επισημαίνει ότι «το ζήτημα της εφαρμογής της Κυριακής αργίας υφίσταται προ πολλού εν εκκρεμότητι αδικαιολογήτω», δηλώνει την πεποίθησή του ότι «εάν εκ μέρους επαγγελματικής τινός τάξεως, φερ' ειπείν των παντοπωλών, εφαρμοσθή το θεάρεστον τούτο μέτρον και οι λοιποί επαγγελματικοί κύκλοι θα μιμηθώσιν αυτούς».³⁵⁶ Σύμφωνα με τον τοπικό τύπο του 1906 την αργία της Κυριακής καθιέρωσε ο διευθυντής της Αστυνομίας Λάρισας κ. Κηρύκος «αφ' ενός μεν στηριζόμενος επί των οικείων αστυνομικών διατάξεων, αφ' ετέρου δε κατόπιν συνεννόσεως μετά των διαφόρων επαγγελματικών συντεχνιών». Όσον αφορά την επιλογή της ημέρας, δεν ήταν τόσο

³⁵⁴ Ε. Χουρμούζη, «Η Ελλάδα μετά τον πόλεμο του 1897» στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΔ', Αθήνα 1977, σ. 174–176.

³⁵⁵ Εφ. *Όλυμπος*, 3/3/1902, σ. 2.

³⁵⁶ Εφ. *Όλυμπος* 15/3/1902, σ. 1.

απλή, καθώς οι μουσουλμάνοι έχουν ως μέρα αναπαύσεως την Παρασκευή, ενώ οι Εβραίοι το Σάββατο. Παρ' όλα αυτά, σύμφωνα με το δημοσίευμα, «οι ετερόθρησκοι συμπολίται μας προθύμως ασπάσθησαν» την αργία της Κυριακής, προφανώς για να μη συγκρουστούν ευθέως με τους χριστιανούς εμπόρους.³⁵⁷

Για τα ζώα, πάντως, προβλέπονταν ημέρες αργίας ήδη από πολύ παλιότερα, όπως αναφέρεται στον κανονισμό του 1871 για τα καθήκοντα των δημαρχιακών κλητήρων. Το άρθρο 18 δείχνει ότι υπήρχε αυστηρή νομοθεσία σχετικά με τη μεταφορά εμπορευμάτων, που προέβλεπε ημέρες ανάπαυσης ακόμη και για τα ζώα.³⁵⁸ Το σκεπτικό του νομοθέτη πρέπει να ήταν, βέβαια, περισσότερο η αποσυμφόρηση του κέντρου της αγοράς για τις μέρες που ήταν κατά βάση αφιερωμένες στη θρησκευτική λατρεία παρά η συμπονετική του διάθεση προς τα ταλαιπωρούμενα τετράποδα.

Η ανταπόκριση του επίσημου κράτους για την καθιέρωση της κυριακάτικης αργίας έρχεται το 1909.³⁵⁹ Οι εφημερίδες αναφέρονται με κολακευτικά λόγια στη «σώφρονα ενέργειαν του της ανορθώσεως στυλοβάτου “Στρατιωτικού Συνδέσμου”», που έλαβε το «θρησκευτικόν όσο και εθνικόν μέτρον της Κυριακής αργίας» και το έκανε νόμο του κράτους. Μάλιστα σημειώνεται ότι κατ' αυτόν τον τρόπο ο Έλληνας θα μπορέσει να αντιληφθεί το μεγαλείο της φύσης και να αναπτύξει τον εαυτό του επαγγελματικά και εθνικά (εικ. 95).³⁶⁰ Οι προσδοκίες που εναποθέτονταν στην καθιέρωση της κυριακάτικης αργίας ήταν εμφανώς εξαιρετικά υψηλές· το βέβαιο, τουλάχιστον, είναι πως η εφαρμογή του μέτρου θα βελτίωνε αισθητά την ποιότητα ζωής των εργαζομένων της χώρας. Ωστόσο, δεκαπέντε χρόνια μετά, επί δημάρχου Α. Αρσενίδη, το θέμα της καθιέρωσης της κυριακάτικης αργίας προβληματίζει ακόμη το δημοτικό συμβούλιο της πόλης το οποίο απευθυνόμενο προς το Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας «υποβάλλει ευχήν ολοκλήρου πόλεως και Δήμου [...], όπως εφαρμοσθή

³⁵⁷ Εφ. *Μικρά* 1/11/1906, σ. 1. Ωστόσο, όσον αφορά την εφαρμογή του «λαμπρού τούτου μέτρου», τους πρώτους μήνες του 1906 παρατηρούνται «μικραί ακαταστασίαι», γεγονός που προκαλεί την απογοήτευση του τύπου. Βλ. εφ. *Μικρά* 17/12/1906, σ. 2.

³⁵⁸ «Εκτός των μετακομιζόντων σίτον, άλευρον και άρτον διά μύλους, κλιβάνους και λουπά μέρη ζώων και των μεταφερόντων φορτία εις τας αγοράς, οι λοιποί φορτηγοί ίπποι και όνοι δεν εργάζονται κατά τας Παρασκευάς και Κυριακάς.[...] Εκτός τούτου, των μεν ίππων τα φορτία δέον να μη ώσι βαρύτερα των 120, των δε όνων των 60 οκάδων». Βλ. Β. Καλογιάννης, *ό. π.*, σ. 134.

³⁵⁹ Ο πρώτος, βέβαια, που καθιέρωσε την αργία ήταν ο Μέγας Κωνσταντίνος που το 321 εξέδωσε τον πρώτο σχετικό νόμο για την αποχή από τα βιοτικά έργα κατά την ημέρα αυτή, με εξαίρεση τους αγρότες σε περίπτωση ανάγκης. Το παράδειγμα του Μεγάλου Κωνσταντίνου ακολούθησαν και οι διάδοχοί του αυτοκράτορες του Βυζαντίου.

³⁶⁰ Εφ. *Μικρά*, 22/11/1909, σ. 1.

η ολική Κυριακή αργία συμφώνως τω ΒΔ. και Ν. 180 εξαιρέσει του διαστήματος από 1^{ης} Ιουνίου έως 15 Ιουλίου λόγω των γεωργικών θερινών εργασιών».³⁶¹

Στα γειτονικά Τρίκαλα, οι έμποροι της πόλης αποφάσισαν να καθιερώσουν την κυριακάτικη αργία τον Ιούνιο του 1905, πριν ληφθεί επίσημη κυβερνητική απόφαση. Αποφασίστηκε μάλιστα και ποινική ρήτρα 500 δραχμών για τους παραβάτες. Η άρνηση των Ισραηλινών να αποδεχθούν τη ρήτρα προκάλεσε δυσαρέσκεια στους υπόλοιπους εμπόρους και πήρε μεγάλες διαστάσεις με αποτέλεσμα παρ' ολίγον να γίνει επίθεση κατά των εβραϊκών καταστημάτων. Η επίσημη καθιέρωση της κυριακάτικης αργίας είχε αρχικά ως στόχο να εξυπηρετήσει την απερίσπαστη άσκηση των θρησκευτικών καθηκόντων, στη συνέχεια όμως εξελίχθηκε σε παιχνίδι εξουσίας μεταξύ των διαφορετικών θρησκευτικών κοινοτήτων της πόλης για το ποια είναι τελικά η σημαντικότερη μέρα της εβδομάδας και αυτή που πρέπει να αφιερωθεί εξ ολοκλήρου στο Δημιουργό – όπως ο καθένας τον αντιλαμβάνεται. Τελικά, οι Εβραίοι αναγκάστηκαν να αποδεχθούν την Κυριακή ως ημέρα αργίας και να κλείσουν τα καταστήματά τους. Σύντομα, όμως η αργία έπαψε να εφαρμόζεται «εκλιπούσης της σταθεράς θελήσεως των εμπόρων»³⁶², που συνειδητοποίησαν ότι η απώλεια κερδών για εκείνη την ημέρα ήταν σημαντικότερη από τη σωτηρία της ψυχής.

³⁶¹ Β. Καλογιάννης, *ό. π.*, σ. 224. Από τα πρακτικά του Δ. Σ. της πόλης στις 3/7/1924.

³⁶² Μ. Κλιάφα, *Τρίκαλα...*, τ. Α', *ό. π.*, σ. 260.

VIII. ΣΚΕΨΕΙΣ ΚΑΙ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η καινούργια εξουσία στη Θεσσαλία διέπονταν από μία αντίληψη ριζικά διαφορετική από αυτή της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Ενώ το οθωμανικό κράτος λειτουργούσε ως ένα χαλαρό και πολυάνθρωπο σύστημα κάτω από την εξουσία ενός και μόνο ανθρώπου, του σουλτάνου, το αστικό νεοελληνικό κράτος στηριζόταν σε μια πυραμίδα εξουσίας βαθμιδωτά δομημένη. Και ενώ το οθωμανικό κράτος ως πολυεθνική αυτοκρατορία θεμελιωνόταν στην υποταγή όλων των υπηκόων στον ηγεμόνα, το ελληνικό κράτος βασιζόταν σε έναν καινούργιο για την εποχή παράγοντα συνοχής, την εθνική συνείδηση. Για να μπορέσει δηλαδή να λειτουργήσει το νέο μόρφωμα έπρεπε οι κάτοικοι της επικράτειας να αποκτήσουν συνείδηση της ενότητάς τους.³⁶³

Επιστρατεύτηκε λοιπόν, η ιδεολογία του εθνικισμού για να πυροδοτηθούν μια σειρά αλλαγών στη φυσιογνωμία των νέων περιοχών. Ο εθνικισμός όμως, όπως εκδηλώνεται στα πλαίσια του νέου ελληνικού κράτους, συνυπάρχει με μια τάση απόλυτης υποταγής στα δυτικά πρότυπα· είναι, δηλαδή, εθνικισμός όσον αφορά το οθωμανικό παρελθόν, όχι όμως και το ευρωπαϊκό παρόν στο οποίο η χώρα είναι ιδιαίτερα δεκτική. Μέσα μάλιστα στη γενικότερη σπουδή για τη διαμόρφωση νέας ταυτότητας παρακάμφθηκε η συνήθης διαδοχή που προβλέπει, σύμφωνα με τον E. Labrousse, να προηγούνται οι οικονομικές και κοινωνικές αλλαγές και να έπονται οι αλλαγές στη νοοτροπία³⁶⁴, καθώς εδώ –στην περίπτωση της προσάρτησης της Θεσσαλίας και της ίδρυσης του νεοελληνικού κράτους γενικότερα– οι αλλαγές στην ιδεολογία ήρθαν πρώτες, σφραγίζοντας τη νέα ταυτότητα και επικαθορίζοντας όλες τις υπόλοιπες. Η επιλογή της πολιτείας για μια δυτικότροπη στροφή ήταν σαφής και αποσκοπούσε όχι μόνο στην εξάλειψη κάθε ανατολίτικου γνωρίσματος από τη νεοελληνική κοινωνία αλλά και στην κατάργηση κάθε συγκριτικής συνύπαρξης μεταξύ των δυτικών και των ανατολικών επιρροών. Το νεοελληνικό κράτος επιδίωξε

³⁶³ Α. Πολίτης, *Ρομαντικά χρόνια...*, ό. π., σ. 18–19. Στο πλαίσιο αυτό της μετάβασης από το τοπικό στο εθνικό, καταλύθηκε ο θεσμός των τοπικών κοινοτήτων και οι νέες περιοχές οργανώθηκαν με βάση τους θεσμούς της κεντρικής διοίκησης. Για τον εθνικισμό και τη δύναμή του να επιδρά με ποικίλους τρόπους τόσο στη διαμόρφωση όσο και στην ερμηνεία του κοινωνικού χώρου βλ. Υ. Koumaridis, ό. π., σ. 211.

³⁶⁴ J. Le Goff, «Οι νοοτροπίες: μια διφορούμενη ιστορία» στο Ζ. Λε Γκοφ– Π. Νορά, *Το έργο της Ιστορίας*, τ. Α', μτφρ. Κλ. Μιτσοτάκη [χ. τ.] 1981, σ. 317.

την υπαγωγή του στο δυτικό ορθολογισμό, καθώς η δυτική Ευρώπη φαινόταν ως το ιδανικό πρότυπο προς επιδίωξη.³⁶⁵

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο η παράδοση, που σχετιζόταν άμεσα με το οθωμανικό παρελθόν, έπρεπε να απεμποληθεί και μαζί με αυτή να παραμεριστούν όσοι την αντιπροσώπευαν. Την πρωτοκαθεδρία σε αυτή την αλυσίδα αλλαγών είχαν τα ηγετικά κοινωνικά στρώματα που ήταν πάντα πιο δεκτικά σε ιδεολογίες, νοοτροπίες, συμπεριφορές και στάσεις. Οι αναφορές σε γιατρούς, στρατιωτικούς, δικηγόρους, έμπορους και καταστηματάρχες κατακλύζουν τον τοπικό τύπο της εποχής. Είναι αυτοί που πρωταγωνιστούν στις εξελίξεις και διαμορφώνουν τις νέες τάσεις στη διασκέδαση και την ενδυμασία. Τα νέα ήθη που εισάγουν αναπαράγουν σε μεγάλο βαθμό τα δυτικά πρότυπα, εμπλουτίζοντας με καινούργια στοιχεία τη ζωή της τοπικής κοινωνίας. Η επιτυχής ή μη αφομοίωση αυτών των στοιχείων είναι αυτή που θα καθορίσει το βαθμό στον οποίο επιτεύχθηκε η μετάλλαξη της νεοελληνικής κοινωνίας.³⁶⁶

Το παράδοξο είναι πως κατά την εποχή του μεσοπολέμου συνυπάρχουν δύο αντιθετικές τάσεις σχετικά με την παράδοση. Από τη μια είναι το αίτημα για νεότερικότητα που εκφράζεται σε μεγάλο βαθμό με το ρεύμα του μοντερνισμού στη λογοτεχνία και τις εικαστικές τέχνες και από την άλλη η νοσταλγική ενατένιση του παρελθόντος με μια επαναξιολόγηση των παραδεδομένων αρχών και αξιών. Αυτό το φαινόμενο δεν παρατηρείται μόνο στην Ελλάδα αλλά και σε δυτικοευρωπαϊκές χώρες στις οποίες η άνοδος του μοντερνισμού συμπίπτει με την ανακάλυψη της παράδοσης.³⁶⁷

Σε ένα πρώτο επίπεδο η παράδοση απορρίπτεται και επιδιώκεται ο εκσυγχρονισμός και η δυτικοποίηση.³⁶⁸ Η όψη της πόλης αλλάζει και μαζί με αυτή αλλάζει και ο τρόπος ζωής των αστών. Αυτοί που γεννήθηκαν στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και έζησαν ως ενήλικοι στις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} μετέχουν ταυτόχρονα

³⁶⁵ Κ. Βεργόπουλος, *ό. π.*, σ. 315.

³⁶⁶ Ο Α. Πολίτης διατυπώνει την αιρετική άποψη ότι οι κυρίαρχες κοινωνικές τάξεις θα έπρεπε να συμπεριληφθούν μέσα στην παράδοση υποστηρίζοντας ότι είναι λάθος να ταυτίζεται το σύνολο της παράδοσης με το λαϊκό πολιτισμό και να αναγνωρίζεται αποκλειστικά στον αγροτικό κόσμο το δικαίωμα να παράγει αυθεντικό ελληνικό πολιτισμό. Βλ. Α. Πολίτης, «Παράδοση και παραδοσιακός πολιτισμός», π. *Τα Ιστορικά*, τχ. 41, Δεκέμβριος 2004, σ. 311.

³⁶⁷ Τ. Καγιαλής, «Λογοτεχνία και πνευματική ζωή» στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία του 20^{ου} αιώνα*, τ. Β' 2, Αθήνα 2002, σ. 328–347· Δ. Τζιόβας, *ό. π.*, σ. 19–20.

³⁶⁸ Η αρνητική αξιολόγηση του παρελθόντος δεν είναι χαρακτηριστικό μόνο της Λάρισας. Την αποστροφή για ό,τι θυμίζει το παρελθόν επιβεβαιώνει και η δυσφορία ενός μεγαλοαστού των Τρικάλων που, όταν κατά τη διάρκεια μιας χοροεσπερίδας είδε πάνω στο πάλκο ένα σαντούρι, δήλωσε πως «το όργανο αυτό είναι προωρισμένον για μία άλλη τάξη» και αποχώρησε. Βλ. Μ. Κλιάφα, *Τρίκαλα...*, τ. Β', *ό. π.*, σ. 239.

δύο κόσμων. Έχουν ζήσει από τη μία το φωτισμό με πετρέλαιο και ασετυλίνη στους δρόμους και από την άλλη τον ηλεκτροφωτισμό, την ύδρευση με τους νερουλάδες και το αυτόματο σύστημα υδροδότησης, τους λασπωμένους δρόμους και την ασφαλτόστρωση. Η καθημερινότητα των ανθρώπων μέσα σε ένα σύντομο σχετικά χρονικό διάστημα βελτιώνεται σημαντικά, καθώς τα επιτεύγματα της βιομηχανικής επανάστασης έχουν άμεσο αντίκτυπο στην ποιότητα ζωής τους.

Από την άλλη πλευρά, το αίτημα των αστών του Μεσοπολέμου για «επιστροφή στις ρίζες» επιφέρει μια αναστροφή της προϋπάρχουσας κλίμακας αισθητικών αξιών. Στα τέλη της δεκαετίας του '30 ο λαϊκός καλλιτέχνης Θεόφιλος γίνεται δεκτός στα αθηναϊκά σαλόνια, καθώς διαμορφώνονται νέα αισθητικά κριτήρια. Αρχικά μια μικρή ομάδα καλλιτεχνών και διανοούμενων και έπειτα το ίδιο το κράτος σε μια προσπάθεια εφαρμογής μιας ευρύτερης οικονομικής και πολιτιστικής πολιτικής αρχίζει να υποστηρίζει την έννοια της «ελληνικότητας». Η αισθητική της αστικής τάξης, που μέχρι τότε ήταν προσανατολισμένη σε δυτικοευρωπαϊκά πρότυπα, αλλάζει κάτω από την πίεση της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης που συμπαράσχει και την ελληνική οικονομία και ο κρατικός μηχανισμός αρχίζει να υποστηρίζει τις παραδοσιακές μορφές τέχνης ως υποκατάστατα των ειδών εισαγωγής.³⁶⁹

Έτσι, λοιπόν, η εποχή του μεσοπολέμου σφραγίζεται από δύο αντίρροπες δυνάμεις σχετικά με την παράδοση, από τη μια την ανάπτυξη της λαογραφίας που ανάγει την παράδοση σε «κιβωτό των αρετών του ελληνισμού» και από την άλλη την καταδίκη των συντηρητικών τάσεων που θεωρούνται υπεύθυνες για την αδυναμία της χώρας να εκσυγχρονισθεί.

Πάντως, μέσα από αυτή τη διεκυστίνδα των αντιθέσεων είναι γεγονός ότι η εικόνα των πόλεων αλλάζει. Στην περίπτωση της Λάρισας μετά την προσάρτηση και ιδιαίτερα στις αρχές του 20^{ου} αιώνα βλέπουμε να διαγράφεται η εικόνα μιας πόλης που αγωνίζεται να παρακολουθήσει το ρυθμό των εξελίξεων, που θαυμάζει τα επιτεύγματα της Ευρώπης και επιθυμεί να απαλλαγεί από τη σκιά του παρελθόντος της. Η πλειοψηφία των οθωμανικών κτιρίων γκρεμίζεται και στη θέση τους οικοδομούνται νέα κτίρια, ακολουθώντας πολλές φορές τις επιταγές του νεοκλασικισμού που στη Θεσσαλία έφτασε σχετικά αργά. Σήμερα, η πόλη έχει πλέον

³⁶⁹ Ε. Μαθιόπουλος, «Εικαστικές τέχνες» στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία του 20^{ου} αιώνα*, τ. Β'2, Αθήνα 2003, σ. 408–414. Ο ίδιος ο Βενιζέλος προσπάθησε να ενισχύσει την κατανάλωση ελληνικών προϊόντων σε μια απόπειρα μείωσης των εισαγωγών. Πάντως, το τίμημα της αναγνώρισης της παράδοσης και της ένταξής της στη νεότερη κοινωνία ήταν ο εκφυλισμός της.

κατορθώσει μετά από προσπάθειες δεκαετιών να εξαφανίσει από τον ιστό της τα εμφανή σημάδια της τουρκοκρατίας. Αυτά είναι πλέον ορατά μόνο από κάποιους μνημένους που αναζητούν στα εναπομείναντα αδιέξοδα δρομάκια των συνοικιών τα ίχνη μιας άλλης εποχής.

Ωστόσο, τα τελευταία χρόνια στα πλαίσια μιας επαναξιολόγησης του παρελθόντος και της αναζήτησης μιας πολλαπλής ταυτότητας για την πόλη ακολουθείται αντίστροφη πορεία. Πλέον αναγνωρίζεται ότι η αληθινή πρόοδος έχει αντιθετικό χαρακτήρα. Μπορεί να υπάρχει ενότητα διαμέσου της πολυμορφίας, είτε συγχρονικά είτε διαχρονικά. Έτσι, παράλληλα με την τάση εξίσωσης του διαφορετικού στα πλαίσια της παγκοσμιοποίησης προβάλλει και μια τάση για διάσωση της μνήμης, ως αντίλογος στην απειλητική ισοπέδωση. Μέσα από τα καινούργια δεδομένα η Λάρισα προσπαθεί να ανασυνθέσει εκ νέου το παρελθόν της, θεωρώντας κάθε της κομμάτι εξίσου σημαντικό— είτε συμβολίζει την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας είτε την εξέλιξή της μέσα στα πλαίσια του νέου ελληνικού κράτους.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ:

- Χρ. Αγριαντώνη, «Οι τεχνικές της βυρσοδεψίας» στο Γ. Πολύζος – Β. Παναγιωτόπουλος – Χρ. Αγριαντώνη – Ν. Μπελαβίλας (επιμ.), *Ιστορικός βιομηχανικός εξοπλισμός στην Ελλάδα*, Αθήνα 1998, σ. 271–276.
- Χρ. Αγριαντώνη, «Συμβολή στην ιστορία της Αθήνας» στο *Η πόλη στους νεότερους χρόνους. Μεσογειακές και Βαλκανικές όψεις (19ος–20ός αι.)*, Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Συνεδρίου, Αθήνα 27–30 Νοεμβρίου 1997, Αθήνα 2000, σ. 183–191.
- Κ. Αιλιανός, *Η Αυστρο-Ουγγαρία και η προσάρτηση της Θεσσαλίας και της Ηπείρου (1878–1881)*, Ι.Μ.Χ.Α., Θεσσαλονίκη 1988.
- Ε. Αλλαμανή, «Η ζωή και η δράση των υπόδουλων Ελλήνων (1833–1881). Θεσσαλία» στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΓ΄, Αθήνα 1977, σ. 394–408.
- Α. Ανακατωμένος, *Τα νέα όρια της Ελλάδος, ήτοι τοπογραφικά και εθνολογικά σημειώσεις περί της Θεσσαλίας*, εισαγωγή– επιμέλεια Κ. Σπανός, Λάρισα 2004.
- Κ. Ανδρουλιδάκης, *Οι Θεσσαλικοί Σιδηρόδρομοι (1881–1955)*, Μουσείο Φωτογραφίας «Χρήστος Καλεμκερής», Δήμος Καλαμαριάς, Θεσσαλονίκη 2002.
- Γ. Αντωνίου, *Οι Έλληνες Μηχανικοί. Θεσμοί και ιδέες 1900–1940*, Αθήνα 2006.
- Λ. Αρσενίου – Τ. Παπουλιώτου, *Η ύδρευση της Λάρισας. Το χθες και το σήμερα*. ΔΕΥΑΛ, Λάρισα 1991.
- Λ. Αρσενίου, «Ο πολίτης Γεώργιος Ιωάννου Κατσίγρας», εφ. *Ελευθερία*, π. *Reporter*, 10/4/2005, σ. 7–9.

- Λ. Αρσενίου, *Τα τσελιγκάτα Σαρακατσάνων και Βλάχων*, Λάρισα 2005.
- Α. Βαφειαδάκη, «Αστική Λάρισα. Ο εξευρωπαϊσμός της ενδυμασίας στο μεταίχμιο δύο εποχών» στο *Ο Νεοκλασικισμός στη Θεσσαλία, μέσα 19ου -1920*, Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης, Λάρισα 11 Οκτωβρίου 2003–Χατζηγιάννειο Πνευματικό Κέντρο, Λάρισα 2005, σ. 205–220.
- Κ. Βεργόπουλος, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα. Η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας*, Αθήνα 1975.
- Κ. Βεργόπουλος, «Ο ανανεωμένος εθνισμός» στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΔ΄, Αθήνα 1977, σ. 56 – 87.
- Β. Βουτσιλάς, *Οδοιπορικό Νομού Λαρίσης*, Λάρισα 2001.
- Ν. Γεωργιάδης, *Θεσσαλία*, Λάρισα³ 1995.
- Γ. Γιαννιτσιώτης, *Η κοινωνική ιστορία του Πειραιά. Η συγκρότηση της αστικής τάξης (1860–1910)*, Αθήνα 2006.
- Γ. Γκότση, *Η ζωή εν τη πρωτευούση. Θέματα αστικής πεζογραφίας από το τέλος του 19^{ου} αιώνα*, Αθήνα 2004.
- J. Le Goff, «Οι νοοτροπίες: μια διφορούμενη ιστορία» στο Ζ. Λε Γκοφ– Π. Νορά, *Το έργο της Ιστορίας*, τ. Α΄, μτφρ. Κλ. Μιτσοτάκη [χ. τ.] 1981, σ. 316–338.
- J. Le Goff, *Ο πολιτισμός της μεσαιωνικής Δύσης*, μτφρ. Ρ. Μπενβενίστε, Θεσσαλονίκη 1993.
- Λ. Γουργιώτη, «Τα καζαντζήδικα και τα ταμπάκια της Λάρισας», Πρακτικά Α΄ Ιστορικού- Αρχαιολογικού Συμποσίου Λάρισα: παρόν και μέλλον, 26–28/4/1985, Λάρισα 1985, σ. 400–417.

- Λ. Γουργιώτη, «Η διαμόρφωση των κοινωνιών στη Θεσσαλία κατά τα νεότερα ιστορικά χρόνια (1650–1950)», εφ. *Ελευθερία*, π. *Πολιτισμός*, 21/1/2007, σ. 19–21.
- Λ. Γουργιώτη – Γ. Ν. Μητροφάνης, *Θεσσαλία. Σιτάρι-αλεύρι-ψωμί. Παράδοση και εκσυγχρονισμός*, Λαογραφικό Ιστορικό Μουσείο Λάρισας, Λάρισα 1999.
- Γ. Γουργιώτης, «Κοινοτικά έργα στη Θεσσαλία τα τελευταία προ της προσάρτησης χρόνια» στο *Σελίδες από την Ιστορία της Λάρισας*, Πρακτικά 2ου Συνεδρίου Λαρισαϊκών Σπουδών, Λάρισα 20–21 Μαρτίου 1993, Λάρισα 1994, σ. 231–239.
- Γ. Γουργιώτης, *Μικρά Μελετήματα*, Λαογραφικό και Ιστορικό Μουσείο Λάρισας, Αθήνα 2000.
- Χ. Γρουσόπουλος, «Ώψεις της νεοκλασικής Λάρισας» στο *Ο Νεοκλασικισμός στη Θεσσαλία, μέσα 19ου -1920*, Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης, Λάρισα 11 Οκτωβρίου 2003–Χατζηγιάννειο Πνευματικό Κέντρο, Λάρισα 2005, σ. 223–234.
- Στ. Δαμιανάκος, «Ληστρική κοινωνία και ληστρικός πολιτισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου» στο *Ελληνικός παραδοσιακός πολιτισμός: Λαογραφία και ιστορία*, Συνέδριο στη μνήμη της Άλκης Κυριακίδου- Νέστορος, επιμ. Χρ. Χατζητάκη – Καψωμένου, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 181–200.
- Ε.-Α. Δελβερούδη, «1901–1922 Κινηματογράφος» στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία του 20ού αιώνα*, τ. Α΄2, Αθήνα 2000, σ. 389–399.
- Ε.-Α. Δελβερούδη, «Θέατρο» στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία του 20ού αιώνα*, τ. Α΄2, Αθήνα 2000, σ. 353–384.
- Σ. Ζαχαριάς, «Το “μπεστ-σέλλερ” του 1946 στη Λάρισα», π. *Θεσσαλικές Επιλογές*, τχ. 256, Μάρτιος 2008, σ. 66–67.

- Ν. Ζδάνης, «Η Λάρισα, κατά τον Ornstein, αμέσως μετά την απελευθέρωση από τους Τούρκους», Ανάτυπο από τα *Πρακτικά του 1ου Συνεδρίου Λαρισαϊκών Σπουδών*, Λάρισα 9–10 Μαρτίου 1991, Λάρισα 1992.
- Γ. Ζιαζιάς, *Αναζητώντας τη χαμένη Λάρισα. 50 χρόνια μνήμες και αναπολήσεις (1900–1950)*, τ. Α΄, Λάρισα 1994.
- Γ. Ζιαζιάς, *Αναζητώντας τη χαμένη Λάρισα. 50 χρόνια μνήμες και αναπολήσεις (1900–1950)*, τ. Β΄, Λάρισα 2000.
- Γ. Ζιαζιάς, *Η Λάρισα από την απελευθέρωση μέχρι το 1950*, Λάρισα 2004.
- Β. Θεοδώρου, «Φιλανθρωπία και πόλη. Ορφανοί και άστεγοι παιδιά στον Πειραιά γύρω στο 1875», π. *Μνήμων*, τχ. 14 (1992).
- Θεσσαλικά Χρονικά. Επ' ευκαιρία της πεντηκονταετηρίδος 1881– 1931 από της απελευθερώσεως της Θεσσαλίας και ενώσεως μετά της μητρός Ελλάδος*, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία των Θεσσαλών, Αθήνα 1935.
- Η. Holland, *Ταξίδι στη Μακεδονία και Θεσσαλία (1812–1813)*, μτφρ. Γ. Καραβίτης, επιμ. Τ. Βουρνάς, Αθήνα 1989.
- Τ. Καγιαλής, «Λογοτεχνία και πνευματική ζωή» στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία του 20^{ου} αιώνα*, τ. Β΄2, Αθήνα 2002, σ. 293–365.
- Γ. Καλλίτσης – Ν. Βασιλειάδης (επιμ.), *Ένα νόμισμα για την Ευρώπη: από το ήλεκτρο στο ευρώ*, Ένωση Ελληνικών Τραπεζών, Αθήνα 2001.
- Β. Καλογιάννης, *Η χρυσή βίβλος του Δήμου Λαρίσης. Από τη μακραίωνη ιστορία της θεσσαλικής πρωτευούσης*, Λάρισα 1963.
- Ι. Κανταρέ, *Η κόγχη της ντροπής*, μτφρ. Π. Ζαχοπούλου-Βλάχου, Αθήνα 1985.

- Α. Καραδήμου-Γερολύμπου, «Πόλεις και πολεοδομία» στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.) *Ιστορία του 20ού αιώνα*, τ. Α΄1, Αθήνα 1999, σ. 223–253.
- Α. Καραδήμου- Γερολύμπου, «Πόλεις και ύπαιθρος. Μετασχηματισμοί και αναδιαρθρώσεις στο πλαίσιο του εθνικού χώρου» στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία του 20ού αιώνα*, τ. Β΄1, Αθήνα 2002, σ. 59–105.
- Μ. Κλιάφα, *Θεσσαλία 1881–1981, εκατό χρόνια ζωή*, Αθήνα 1983.
- Μ. Κλιάφα, *Τρίκαλα. Από τον Σεϊφουλλάχ ως τον Τσιτσάνη. Οι μεταμορφώσεις μιας κοινωνίας όπως αποτυπώθηκαν στον Τύπο της εποχής*, τ. Α΄, 1881–1910, Αθήνα 1996.
- Μ. Κορασίδου, *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους. Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19ο αιώνα*, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε., Αθήνα 1995.
- Χρ. Κουλούρη, «Αθλητισμός και σπορ», στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία του 20ού αιώνα*, τ. Α΄2, Αθήνα 2000, σ. 401–418.
- Υ. Koumaridis, “Urban transformation and de-ottomanization in Greece”, *East Central Europe*, τ. 33, 2006, μέρος 1–2 , σ. 211–239.
- Μ. Κλιάφα, *Τρίκαλα. Από τον Σεϊφουλλάχ ως τον Τσιτσάνη. Οι μεταμορφώσεις μιας κοινωνίας όπως αποτυπώθηκαν στον Τύπο της εποχής*, τ. Β΄, 1911–1940, Αθήνα 1998.
- Ευ. Κωφός, «Ρύθμιση της Ανατολικής κρίσεως. Τα μετά το συνέδριο του Βερολίνου και η προσάρτηση της Θεσσαλίας (1878–1881)» στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΓ΄, Αθήνα 1977, σ. 343–365.
- Λ. ηλεκτροθεραπεία, *Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Λαρούς*, τ. 26, σ. 287.
- Λ. μονομαχία, *Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Λαρούς*, τ. 42, σ. 331–332.

- Α. Λαζάρου, *Η Σαμαρίνα μέσα από τον φακό των Wace και Thompson*, Πολιτιστικός Σύλλογος Σαμαρίνας, Αθήνα 2007.
- Φ. Λέκκα, «Η βιομηχανία στη Θεσσαλία (1881– 1940). Μια πρώτη συνολική καταγραφή» στο Αι. Δημόγλου (επιμ.), *Θεσσαλία, Θέματα Ιστορίας*, τ. Α΄, Ε.Τ.Ε.Δ.Κ. Θεσσαλίας, Λάρισα 2006, σ. 223–253.
- Ε. Μαθιόπουλος, «Εικαστικές τέχνες» στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία του 20ού αιώνα*, τ. Β΄2, Αθήνα 2003, σ. 408–414.
- Λ. Μαργαρίτης – Ν. Παρασκευόπουλος (επιμ.), *Ποινικός Κώδικας*, Θεσσαλονίκη 2007.
- Ε. Μαρμαράς, «Ελληνική πόλη και μοντερνισμός: 1900–1940» στο Α. Λαγόπουλος (επιμ.), *Η ιστορία της ελληνικής πόλης*, Αθήνα 2004, σ. 387– 399.
- Α. Ματθαίου, «Η καθημερινή αγορά και η βίωση του οικονομικού» στο Σπ. Ασδραχάς (κ.ά.), *Ελληνική οικονομική ιστορία, ιε΄–ιθ΄αιώνας*, τ. Α΄, Αθήνα 2003, σ. 515–548.
- Α. Ματθαίου, «Οι ντελικάτες τροφές και το λιτοδίαιτο: δύο εκδοχές του διαφωτισμού», π. *Τα Ιστορικά*, τχ. 40, Ιούνιος 2004, σ. 35–52.
- Ρ. Monceaux «Ταξίδι στη Θεσσαλία», μτφρ. Η. Ρ. Corrieu, σχόλια Κ. Σπανός, *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τ. 36, Λάρισα 1999.
- Γ. Μουγογιάννης, *Πτυχές του Αγροτικού Ζητήματος στη Θεσσαλία*, Ανάτυπο από τον Ζ΄ τόμο του Αρχείου Θεσσαλικού Μελετών, Βόλος 1985.
- Κ. Μπάδα, «Παιδικοί - νεανικοί ενδυματολογικοί κώδικες και το κοινωνικό- ιστορικό τους ισοδύναμο στην Ήπειρο», Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου *Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*, τ. Α΄, Αθήνα, ΙΑΕΝ, 1986, σ. 177–191.

- Γ. Μπαρτζώκης, «Λάρισα: Σιδηροδρομικός κόμβος της ώρας μας», εφ. *Κόσμος*, 22/11/2007, σ. 6.
- Θ. Παλιούγκας, *Η Λάρισα κατά την Τουρκοκρατία (1423–1881)*, τ. Α΄, Κατερίνη² 2002.
- Θ. Παλιούγκας, *Η Λάρισα κατά την Τουρκοκρατία (1423–1881)*, τ. Β΄, Κατερίνη 2007.
- Ν. Παντελάκης, *Ο εξηλεκτρισμός της Ελλάδας. Από την ιδιωτική πρωτοβουλία στο κρατικό μονοπώλιο (1889–1956)*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1991.
- Ε. Παπαγιαννάκης, *Ελληνικοί σιδηρόδρομοι (1862–1910): γεωπολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές διαστάσεις*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1990.
- Ε. Παπαχατζοπούλου, «Μια προσέγγιση της Λάρισας των αρχών του 20ού αι. μέσα από τον τοπικό Τύπο» στο *Ο Νεοκλασικισμός στη Θεσσαλία, μέσα 19ου -1920*, Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης, Λάρισα 11 Οκτωβρίου 2003–Χατζηγιάννειο Πνευματικό Κέντρο, Λάρισα 2005, σ. 193–201.
- Ν. Παπαθεοδώρου, «Η Λάρισα στα χαρακτηριστικά Ευρωπαίων περιηγητών» στο *Ενημερωτικό Δελτίο 2005*, Ιστορικό και Λαογραφικό Μουσείο Λάρισας, σ. 41–116.
- Ν. Παπαθεοδώρου, «Νικόλαος Ι. Ράπτης: Μια μεγάλη προσωπικότητα της Λάρισας», εφ. *Ελευθερία*, π. *Πολιτισμός*, 26/11/2006, σ. 8–9.
- Χρ. Πολέξε, *Λάρισα και θεσσαλικός κάμπος. Αφηγήσεις ιστορικών και πολιτισμικών γεγονότων 63 ευρωπαίων περιηγητών από τον 16ο έως τις αρχές του 20ού αιώνα*, Θεσσαλονίκη 2007.
- Πρακτικά Αρχαιολογικής Εταιρείας*, Αθήνα 1906.

- J.-L. Pinol, *Ο κόσμος των πόλεων το 19^ο αιώνα*, μτφρ. Ι. Δουράμπεη – Ε. Κάννερ, Αθήνα 2002.
- J. L. Pinol – Fr. Walter, *Η σύγχρονη ευρωπαϊκή πόλη*, τ. 1, *Έως το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο*, μτφρ. Μ. Κουμπούρα, Αθήνα 2007.
- Α. Πολίτης, *Ρομαντικά Χρόνια. Ιδεολογίες και Νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830–1880*, Ε.Μ.Ν.Ε., Αθήνα² 1998.
- Α. Πολίτης, «Παράδοση και παραδοσιακός πολιτισμός», π. *Τα Ιστορικά*, τχ. 41, Δεκέμβριος 2004, σ. 308–316.
- Ε. Ρηγόπουλος, «Στόχος να “ξαναγεννηθεί” ο σταθμός του Θεσσαλικού», εφ. *Ελευθερία*, 2/12/2007, σ. 7.
- Κ. Rose, *Με τους Έλληνες στη Θεσσαλία*, μτφρ. Α. Δαρβέρης, εκδ. Λαογραφικού Ιστορικού Μουσείου Λάρισας, Λάρισα 1997.
- Α. Rossi, «Από τον ελληνοτουρκικό πόλεμο (Απρίλιος– Μάιος 1897) εντυπώσεις και στιγμιότυπα ενός ανταποκριτή», μτφρ. Δ. Ντόβας, *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 31 (Λάρισα 1997), σ. 27–32.
- Δ. Σαμίου, *Η εξαγορά των ηλεκτρικών επιχειρήσεων από τη Δ.Ε.Η. Αρχειακή τεκμηρίωση*, Αθήνα 1998.
- Μ. Σάπκας, *Ιστορικά Αναμνήσεις από την ανασυγκρότηση και αναμόρφωση της Λαρίσης μετά την απελευθέρωση από την Τουρκοκρατίαν*, τ. Α΄, Λάρισα 1955.
- Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα (1700–1800)*, τ. Β΄, Αθήνα 1973.
- Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1800–1810*, τ. Γ΄1, Αθήνα 1975.

- Ε. Σκεμπέ, «Η εμπορική εικόνα της Λάρισας στις αρχές του 20ου αι.» στο *Σελίδες από την ιστορία της Λάρισας*, Πρακτικά 2ου Συνεδρίου Λαρισαϊκών Σπουδών, Λάρισα 20–21 Μαρτίου 1993, Λάρισα 1994, σ. 293–302.
- Κ. Σπανός, *Το ιστορικό του εξηλεκτρισμού της Λάρισας 1914–94*, Έκδοση της Ένωσης Τεχνικών ΔΕΗ, Τμήμα της Λάρισας, Λάρισα 1994.
- Μ. Στασινοπούλου, «Ο κινηματογράφος στον ελληνικό αστικό χώρο και η κινηματογραφική εικονογραφία της ελληνικής πόλης στο μεσοπόλεμο» στο *Η πόλη στους νεότερους χρόνους. Μεσογειακές και Βαλκανικές όψεις (19ος–20^{ός} αι.)*, Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Συνεδρίου, Αθήνα 27–30 Νοεμβρίου 1997, Αθήνα 2000, σ. 353–367.
- Ε.-Λ. Σταυροπούλου, «Οι πρώτες εφημερίδες της Καρδίτσας και των Τρικάλων μετά την προσάρτηση της Θεσσαλίας (1881)», Αντίτυπο από τα Πρακτικά του Α΄ Συνεδρίου Θεσσαλικών Σπουδών, *Θεσσαλικά Χρονικά*, τ. ΙΓ΄ (1980), Αθήνα 1980, σ. 435–477.
- Α. Συγγρός, *Απομνημονεύματα*, τ. Β΄, επιμ. Α. Αγγέλου – Μ. Χρ. Χατζιωάννου, Αθήνα 1908.
- Μ. Συναρέλλη, *Δρόμοι και λιμάνια στην Ελλάδα 1830–1880*, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1989.
- Α. Σφήκα-Θεοδοσίου, *Η προσάρτηση της Θεσσαλίας. Η πρώτη φάση στην ενσωμάτωση μιας ελληνικής επαρχίας στο Ελληνικό Κράτος (1881–1885)*, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 1989.
- Β. Τζανακάρης, *Τα παλληκάρια τα καλά σύντροφοι τα σκοτώνουν*, Αθήνα 2002.
- Θ. Τζαφάλιας, «Το αρχαίο θέατρο της Λάρισας», Πρακτικά Α΄ Ιστορικού-Αρχαιολογικού Συμποσίου *Λάρισα: παρόν και μέλλον*, 26–28/4/1985, Λάρισα 1985, σ. 162–185.

- Δ. Τζιόβας, *Κοσμοπολίτες και αποσυνάγωγοι. Μελέτες για την ελληνική πεζογραφία και κριτική (1830–1930)*, Αθήνα 2003.
- Τ. Τλούπας, *Από τη γη των ανθρώπων*, Αθήνα 1981.
- Τ. Τλούπας– Ν. Νάκος, *Λάρισα –εικόνες του χθες*, Δημοτική Πινακοθήκη Λάρισας, Μουσείο Γ. Ι. Κατσίγρα, Λάρισα 1994.
- Μ. Todorova, *Βαλκάνια. Η δυτική φαντασίωση*, πρ.– επιμ. Π. Κιτρομηλίδης, μτφρ. Ι. Κολοβού, Θεσσαλονίκη 2000.
- Α. Τραγούδας, «Η ασπρόμαυρη ιστορία της Ελλάδας», εφ. *Ελευθερία*, π. *Reporter* 16/1/2005, σ. 10–11.
- Α. Τραγούδας, «Λάρισα: άλλοτε...τώρα», π. *Θεσσαλικές Επιλογές*, τχ. 256, Μάρτιος 2008, σ. 40– 44.
- Σπ. Τρικούπης, *Ιστορία της ελληνικής επανάστασης*, μεταγλώττιση Γ. Κουσούνελος, τ. Α΄, Αθήνα 1993.
- Φ. Τσαπάλα-Βαρδούλη, Τα Νεοκλασικά των Τρικάλων. Το σκηνικό μιας μεταμόρφωσης στο *Ο Νεοκλασικισμός στη Θεσσαλία, μέσα 19^{ου} -1920*, Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης, Λάρισα 11 Οκτωβρίου 2003– Χατζηγιάννειο Πνευματικό Κέντρο, Λάρισα 2005, σ. 41–52.
- Β. Τσοκόπουλος, *Μεγάλα τεχνικά έργα στην Ελλάδα. Τέλη 19^{ου} –αρχές 20^{ου} αιώνα*, Αθήνα 1999.
- Κ. Τσουμάνη, *Πολιτική αλλαγή και οικονομία: αγοροπωλησίες γης στην επαρχία Φαρσάλων (1881–1912)*, διπλωματική εργασία, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος 2006.
- Ε. Φαρμακίδης, *Η Λάρισα. Τοπογραφική και ιστορική μελέτη*, εισαγ.- επιμ. Κ. Σπανός, Λάρισα 2001.

- Α. Φενερλή, « Ο καλλωπισμός της πόλης. Ένας πρωτότυπος συμμετοχικός τρόπος χρηματοδότησης δημοσίων κτιρίων στην Ερμούπολη (19^{ος} αι.)» στο *Η πόλη στους νεότερους χρόνους. Μεσογειακές και Βαλκανικές όψεις (19ος–20^{ός} αι.)*, Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Συνεδρίου, Αθήνα 27–30 Νοεμβρίου 1997, Αθήνα 2000, σ. 173–182.
- Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον Ιστορικόν περί της Φιλικής Εταιρίας*, Ναύπλιο 1834.
- Γ. Φλωμπέρ, *Το λεξικό των κοινών τόπων*, εισαγωγή–μτφρ. Τ. Τσαλίκη-Μηλιώνη, Αθήνα 1992.
- Α. J. B. Wace – M. S. Thompson, *Νομάδες των Βαλκανίων*, μτφρ. Π. Καραγιώργος, Θεσσαλονίκη 1989.
- Α. Wester, «Άρβιντ Βέστερ, ένας σουηδός πολεμιστής στη Θεσσαλία το 1897», μτφρ. Τ. Αλεξόπουλος, *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 31 (Λάρισα 1997), σ. 101–112.
- Δ. Χαροντάκης, «Η Siemens είναι μια από τις μεγαλύτερες πολυεθνικές και η μακροβιότερη παρουσία στον ελληνικό χώρο. Τηλέφωνα, λαμπτήρες και σηματοδότες», εφ. *Βήμα*, ένθετο *Ανάπτυξη*, 3/4/2000, σ. 5–9.
- Β. Χαστάογλου, «Ο σχεδιασμός των θεσσαλικών πόλεων μετά το 1881: Πολεοδομικά πρότυπα και εκσυγχρονιστικές επιδιώξεις» στο *Ο Νεοκλασικισμός στη Θεσσαλία, μέσα 19ου -1920*, Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης, Λάρισα 11 Οκτωβρίου 2003–Χατζηγιάνναιο Πνευματικό Κέντρο, Λάρισα 2005, σ. 9–23.
- Β. Χαστάογλου, «Οι Θεσσαλικές πόλεις πριν και μετά το 1881: Η παραδοσιακή πόλη και ο πολεοδομικός εκσυγχρονισμός της» στο Αι. Δημόγλου (επιμ.), *Θεσσαλία, Θέματα Ιστορίας*, τ. Α΄, Ε.Τ.Ε.Δ.Κ. Θεσσαλίας, Λάρισα 2006, σ. 169–199.
- Ε. Χουρμούζη, «Η Ελλάδα μετά τον πόλεμο του 1897» στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΔ΄, Αθήνα 1977, σ. 160–179.

Εφημερίδες στη Λάρισα των αρχών του 20^{ου} αιώνα:

Μικρά. Εφημερίς ποικίλης ύλης εκδιδόμενη κατά Τετάρτην και Κυριακήν, ιδρυτής και ιδιοκτήτης Θ. Μακρής (1896–97/ 1898–1922), Λάρισα.

Όλυμπος. Εκδίδεται άπαξ της εβδομάδος, εκδότης Β. Ρουσόπουλος (1892–αρχές 20^{ου} αι.), Λάρισα.

Ιστοσελίδες:

[www.epoxi.gr / memories 4. htm](http://www.epoxi.gr/memories/4.htm): Ι. Π. Βλασόπουλος, «Καφεενία και καφωδεία του Αγρινίου»

[www.simerini.com/ nqcontent.cfm?a_id=263226](http://www.simerini.com/nqcontent.cfm?a_id=263226): Λ. Κωνσταντινίδου, «Τα Καφέ-Σαντάν και τα Καφέ- Αμάν»

ΠΙΝΑΚΕΣ

Πόλη	1881	1896	1920
Βόλος	4.987	16.232	29.411
Λάρισα	14.821	15.373	21.084
Τρίκαλα	10.900	21.149	20.194
Καρδίτσα	5.000	9.416	12.618

1. Πίνακας με τον πληθυσμό των κυριότερων θεσσαλικών πόλεων μεταξύ 1881–1920. Χουλιαράκης 1974 [Χαστάογλου 2005]

Πόλεις	1920	1928	1940
Αθήνα	292.991	802.000	1.124.109
Πειραιάς	131.170		
Θεσσαλονίκη	169.123	235.524	278.145
Βόλος	29.411	41.706	54.919
Καβάλα	22.940	49.980	49.667
Ηράκλειο	24.740	33.404	39.550
Λάρισα	21.084	23.899	32.686
Δράμα	15.263	29.339	30.425
Μυτιλήνη	17.928	27.870	24.351
Ερμούπολη	18.344	21.156	18.922
Τρίκαλα	20.194	18.862	18.892
Κατερίνη	6.540	10.138	16.938
Πύργος	13.246	19.336	16.875
Καρδίτσα	12.618	13.883	14.024
Κοζάνη	10. 334	12.702	14.022
Νάουσα	8.468	10.250	12.556

2. Πίνακας ελληνικών πόλεων 1920–1940, με πληθυσμό άνω των 10.000 κατοίκων το 1940. Δε συμπεριλαμβάνονται στον πίνακα όλες οι πόλεις που το 1940 ο πληθυσμός τους ξεπερνούσε τις 10.000 αλλά σημειώνονται κάποιες επιλεκτικά [Καραδήμου-Γερολύμπου 2002]

	Γηγενείς %	Πρόσφυγες %	Μετανάστες %
Αθήνα	28,7	28,2	43,1
Πειραιάς	27,6	40,0	32,4
Θεσσαλονίκη	36,1	47,8	16,1
Καβάλα	20,9	56,9	22,2
Βόλος	31,2	28,7	40,1
Καλαμάτα	44,6	12,4	43,0
Λάρισα	36,5	17,0	46,5
Ερμούπολη	55,9	14,2	29,9
Πύργος	55,7	3,8	40,5
Τρίκαλα	61,4	2,8	35,8

3. Η σύνθεση του πληθυσμού πόλεων άνω των 20.000 κατοίκων κατά το 1928. Δε συμπεριλαμβάνονται στον πίνακα όλες οι πόλεις που το 1928 ο πληθυσμός τους ξεπερνούσε τις 20.000 αλλά σημειώνονται κάποιες επιλεκτικά. Kayser 1968 [Καραδήμου-Γερολύμπου 2002]

• Χασάν Ετέμ Κατήραγας (1881–1882)
• Αργύριος Διδίκας (1882–1883)
• Χρήστος Γεωργιάδης (1883–1887)
• Διονύσιος Γαλάτης (1887 Α΄ και 1894 Β΄)
• Αχιλλεύς Λογιωτάτου (1895–1896)
• Κωνσταντίνος Αναστασιάδης (1896–1898)
• Αναστάσιος Ζαρμάνης (1899–1903)
• Αχιλλεύς Αστεριάδης (1896 Α΄, 1903 Β΄, 1907 Γ΄, 1911 Δ΄)
• Μιχαήλ Σάπκας (1914 Α΄, 1925 Β΄, 1929 Γ΄, 1934 Δ΄)
• Στυλιανός Αστεριάδης ή Πατώφλας (1934)
• Κωνσταντίνος Βλάχος (1917–1920)
• Βασίλειος Αρσενίδης (1924 Α΄, 1932 Β΄)

4. Πίνακας των σημαντικότερων δημάρχων της Λάρισας μεταξύ των ετών 1881-1936. Στο διάστημα 1914–1934, λόγω πολέμων και πολιτικής αστάθειας, διετέλεσαν και άλλα άτομα δήμαρχοι της πόλης για μικρά ή μεγαλύτερα διαστήματα. Αυτοί που υπηρέτησαν ως δήμαρχοι για περισσότερες από μία τετραετίες σημειώνεται δίπλα στο όνομά τους η χρονολογία εκλογής και για ποια τετραετία της θητείας τους πρόκειται. [Καλογιάννης 1963]

Κλάδος	Αριθμός επιχειρήσεων	Αριθμός απασχολουμένων
Μεταλλεία	5	130
Τρόφιμα	775	1.527
Χημικές ουσίες	8	25
Κατεργασία ορυκτών	80	633
Οικοδομικές επιχειρήσεις	37	888
Παραγωγή ενέργειας	14	228
Μεταλλουργικές επιχειρήσεις	1	2
Μηχανουργικές επιχειρήσεις	531	1.176
Ξύλο	317	701
Δέρμα	799	1.516
Υφαντικές επιχειρήσεις	99	1.344
Ένδυσης	510	1.043
Χαρτί	38	215
Καπνός	12	615
Υπηρεσίες υγιεινής	371	542
Μεταφορές	14	680
Διάφορες	62	167
Σύνολο	3.673	11.432

5. Οι βιομηχανικές επιχειρήσεις στο νομό Λάρισας το 1930 [Λέκκα 2006]

EIKONEΣ

1. Η εντυπωσιακή έξοδος του σουλτάνου από το ανάκτορό του στη Λάρισα, χαλκογραφία από το οδοιπορικό του E.Brown, 1669 [δημοσιεύτηκε στην έκδοση του 1686]. Κάποιες φορές, κατά την παραμονή του στην πόλη, ο σουλτάνος έβγαινε από το ανάκτορό του και πήγαινε στο μεγάλο τζαμί για να προσευχηθεί. [Παπαθεοδώρου 2005]

2. Χαλκογραφία επιχρωματισμένη του G. Ch. Gropius, του ζωγράφου που συνόδευε τον J.S. Bartholdy κατά το ταξίδι του στην Ελλάδα. Η αγορά της Λάρισας, 1803 [Παπαθεοδώρου 2005]

3. Υπαίθρια αγορά μπροστά στη γέφυρα του Πηνειού. Η εικόνα στις αρχές του αιώνα, όταν επισκέφτηκε την πόλη ο J.S.Bartholdy, δεν πρέπει να ήταν πολύ διαφορετική. Η περιοχή λόγω του ζωοπάζαρου που γινόταν εκεί είχε πάρει την ονομασία Ατ παζάρ (= παζάρι αλόγων). Φωτογραφία του τέλους του 19^{ου} αιώνα ή των αρχών του 20^{ου}. Επιστολικό δελτάριο, έκδοση Στ. Στουρνάρα αρ. 199 [Παλιούγκας 2007]

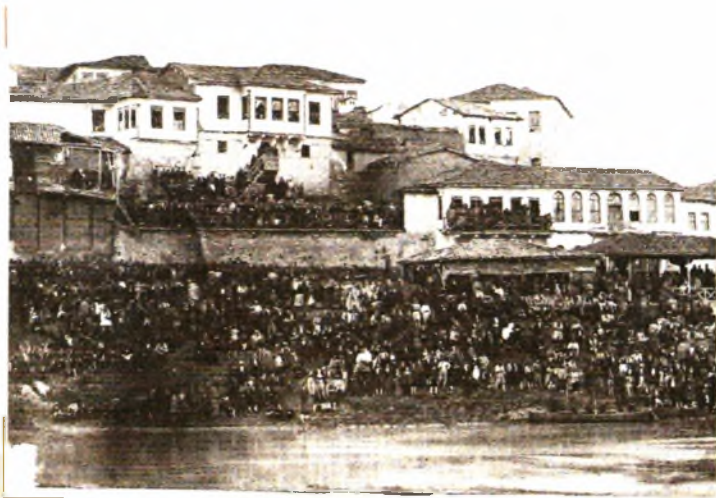
4. Υδατογραφία του J. Cartwright. Ο καλλιτέχνης κάθισε στη δεξιά όχθη του Πηνειού και ζωγράφισε τη βορειοδυτική πλευρά της πόλης [Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμος ΙΓ']

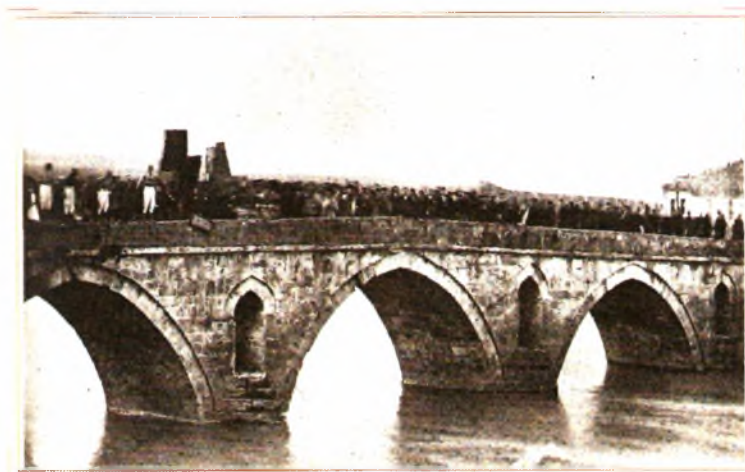
5. Χαλκογραφία του H. Holland, 1812, από την έκδοση του 1815. Στο μέσο η μεγάλη εννεάτοξη γέφυρα του Πηνειού, αριστερά ο τεκές των Μεβλεβήδων που παρά την εντυπωσιακή εμφάνισή του δεν περιγράφεται από τους περιηγητές και στην άκρη δεξιά το μεγαλύτερο τζαμί της Λάρισας, του Χασάν Μπέη [Παπαθεοδώρου 2005]

6. Η γέφυρα της Λάρισας, 1805. Λιθογραφία του ζωγράφου S. Pommardi από το οδοιπορικό του E. Dodwell που δημοσιεύτηκε μετά την επιστροφή του στην Αγγλία [Παπαθεοδώρου 2005]

7. Η εικόνα της Λάρισας λίγο πριν την απελευθέρωση (1881). Λαρισαίοι στις όχθες του Πηνειού για τη γιορτή των Θεοφανείων. Διακρίνεται ένα τμήμα του Τρανού Μαχαλά [Τλούπας – Νάκος 1986]

8. Η γιορτή των Θεοφανείων στη Λάρισα πριν το 1881. Σε πρώτο επίπεδο η παλαιά γέφυρα του Πηνειού με το στηθαίο και πάνω της κολυμβητές έτοιμοι να πέσουν για να ανασύρουν το σταυρό [Τλούπας – Νάκος 1986]

9. Η ελληνική αντιπροσωπεία στο Συνέδριο του Βερολίνου με αρχηγό το Θ. Δηλιγιάννη (καθισμένος στο κέντρο) [Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμος ΙΓ']

10. Ο Α. Κουμουνδούρος, που πρωτοστάτησε στην προσπάθεια για την προσάρτηση της Θεσσαλίας [Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμος ΙΓ΄]

11. Οι εδαφικές επεκτάσεις του ελληνικού κράτους ως το 1881. Με κίτρινο χρώμα αποδίδεται η περιοχή της Θεσσαλίας και τμήμα της Ηπείρου που προσαρτήθηκε το 1881 [Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμος ΙΓ΄]

12. Ο υποστράτηγος και αργότερα αυλάρχης του Γεωργίου Α΄ Σκαρλάτος Σούτσος [Ζιαζιάς 2004]

13. Ελληνικός στρατός, ιππικό και οπλίτες, στα τέλη του 19^{ου} αιώνα [*Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος ΙΓ']

14. Ο Α. Συγγρός, κεφαλαιούχος και γαιοκτήμονας [Μουγογιάννης 1985]

15. Ένας πολυσύχναστος δρόμος της πόλης στα τέλη του 19^{ου} αιώνα μπροστά στο ταχυδρομείο – το κτίριο του ταχυδρομείου μόλις διακρίνεται αριστερά. Στο χώρο κινείται ένα συνονθύλευμα ανθρώπων, αντιπροσωπευτικό της εικόνας της πόλης της εποχής. Χαλκογραφία 1897 [Παπαθεοδώρου 2005]

16. Ο πρίγκιπας Κωνσταντίνος αποχωρεί μετά τη δοξολογία που έγινε στη μητρόπολη του Αγίου Αχιλλίου στις 29/3/1897, με βάση το παλαιό ημερολόγιο. Χαλκογραφία 1897 [Παπαθεοδώρου 2005]

17. Γενικό διάγραμμα των σταθμών του Σιδηροδρόμου Θεσσαλίας [Ανδρουλιδάκης 2002]

18. α) Ο σταθμός του θεσσαλικού σιδηροδρόμου στην παλιά Λάρισα [Ανδρουλιδάκης 2002]

β) Ο σταθμός του θεσσαλικού σιδηροδρόμου στη σημερινή του κατάσταση [Ρηγόπουλος 2007]

19. Ατμάμαξα Tubize 3, βελγικής κατασκευής του 1887, της γραμμής Λάρισας–Βόλου–Καλαμπάκας [Ανδρουλιδάκης 2002]

20. Εισιτήριο διαρκείας του 1903 για το Θεσσαλικό Σιδηρόδρομο [Ανδρουλιδάκης 2002]

21. Το βορειοανατολικό τμήμα της Λάρισας, άποψη από τα δυτικά. Στο μέσο κυλά ο ποταμός Πηνειός, ενώ οι στήλες σε πρώτο επίπεδο αποτελούν τμήμα των μουσουλμανικών νεκροταφείων που βρίσκονταν στην περιοχή του σημερινού Γενικού Νοσοκομείου. Επιχρωματισμένο χαρτικό του 19^{ου} αι. (εκδ. 1851) [Παλιούγκας 2007]

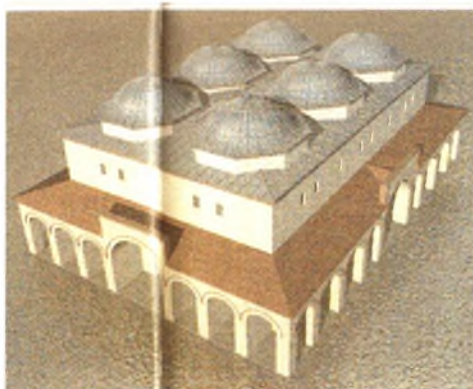
22. Ένας δρόμος της Λάρισας στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας. Χαλκογραφία του 1851 [Παπαθεοδώρου 2005]

23. Η Λάρισα το 1880 (επεξεργασία Β. Χαστάογλου σε σχέδιο που δημοσίευσε ο Ε. Φαρμακίδης). Σημειώνονται με μπέζ οι νησίδες κατοικίας και με κόκκινο οι διοικητικές και εμπορικές χρήσεις [Χαστάογλου 2003]

24. Το τουρκικό Διοικητήριο, όπου στεγάστηκε μετά την απελευθέρωση το κτίριο των Δικαστηρίων. Βρισκόταν στην Κεντρική πλατεία της πόλης, περίπου στη γωνία των σημερινών οδών Κύπρου και Παπαναστασίου [Τλούπας – Νάκος 1986]

25. α. Το Μπεζεστένι της πόλης, άποψη από νοτιοανατολικά

β. Το Μπεζεστένι με τους αρχικούς μολύβδινους τρούλους του σε αναπαράσταση. Έργο των Στ. Γαλάνη – Α. Καπανδρίτη 2006 [Παλιούγκας 2007]

26. Άποψη της πλατείας Θέμιδος (Κεντρικής πλατείας) από καρτ-ποστάλ του 1910. Το κτίριο αριστερά είναι το ξενοδοχείο «Στέμμα», ενώ το κτίριο δεξιά με τον αριθμό 2 είναι η Λέσχη Ασλάνη [Γρουσόπουλος 2005]

27. Το κτίριο της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος στη Λάρισα, φωτογραφία του 1920 [Γρουσόπουλος 2005]

28. Οικία Κ. Σκαλιώρα, φωτογραφία 1900–1910, φωτογραφία Τ. Τλούπα, αρχείο Λ.Ι.Μ.Λ. [Γρουσόπουλος 2005]

29. Οικία με σαχινσί στην περιοχή της παλιάς συνοικίας του Ομέρ Μπέη, φωτογραφία του 1995 [Παλιούγκας 2002]

30. Οικία με υαλωτό χαγιάτι και αέτωμα- η λεγόμενη «Βίλα Λαχτάρα» (κατεδαφισμένη σήμερα), στην περιοχή της παλιάς συνοικίας Καραγάτς. Βρισκόταν στην συμβολή των οδών Αδριανού και Καλλιάρχου. Φωτογραφία Τ. Τλούπα [Γουργιώτης 2000]

Λούπας, 1960-1970.

31. Τα δύο διατηρητέα κτίρια της Λάρισας με νεοκλασικά στοιχεία, το κρασοπωλείο του Ε. Νικόδημου στις αρχές του 20^{ου} αιώνα και η οικία Α. Οικονόμου σε φωτογραφία του 1975 [Γρουσόπουλος 2005]

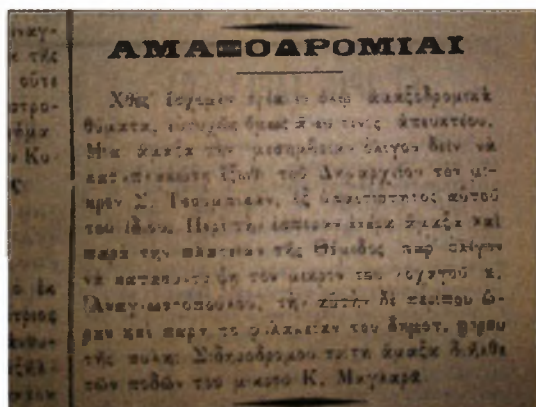
32. Η οδός Γεωργιάδου το 1960 μετά από βροχή. Παρόμοια –αν όχι χειρότερη– εικόνα παρουσίαζαν οι δρόμοι της πόλης στις αρχές του αιώνα [Τλούπας – Νάκος 1986]

33. Ατμοκίνητοι οδοστρωτήρες για ασφαλτόστρωση δρόμων (1920) [Κλιάφα 1983]

34. Εργάτες του δήμου στρώνουν με χαλίκι κεντρικό δρόμο των Τρικάλων (1930). Προφανώς η ίδια εικόνα ίσχυε και για τους δρόμους της γειτονικής Λάρισας [Κλιάφα 1983]

35. Δημοσίευμα τοπικής εφημερίδας για τα «αμαξοδρομικά θύματα» [Εφημερίδα *Μικρά*, 24/5/1906]

36. α. Οδός Αλεξάνδρας (σημερινή οδός Κύπρου). Καρτ ποσταλ 1910 [Γρουσόπουλος 2003]

β. Η σημερινή όψη της οδού Κύπρου με σταθμευμένα αυτοκίνητα αριστερά και δεξιά

37. Άποψη της Λάρισσας από το τζαμί –όπου στεγάζεται μέχρι σήμερα το αρχαιολογικό μουσείο– πιθανότατα πριν το 1930. Δύο σειρές δένδρων οριοθετούν την εκεί πλατεία [Τλούπας – Νάκος 1986]

α.

β.

38. α. Η Κεντρική πλατεία της Λάρισσας μετά το 1906. Αριστερά το σημείο όπου είναι σήμερα το κτίριο της Εθνικής Τράπεζας [Τλούπας– Νάκος 1986]

β. Άποψη της Κεντρικής πλατείας στη σημερινή της μορφή [Προσωπικό αρχείο Ν. Γκόλαντα]

39. Σειρά από μόνιπα παρατεταγμένα στην Κεντρική πλατεία (οδός Παπαναστασίου) [Ζιαζιάς 1994]

40. Το βορειοδυτικό τμήμα της Λάρισσας με το τζαμί του Hasan Bey και τη γέφυρα του Πηνειού. Στις όχθες του ποταμού εικονίζονται σκηνές τούρκων νομάδων, ενώ στο βάθος δεξιά διακρίνεται η πόλη με τους μιναρέδες της. Φανταστική απεικόνιση σε χαρακτηριστικό του 17^{ου} αι. (Brown 1674) [Παλιούγκας 2002]

α.

β.

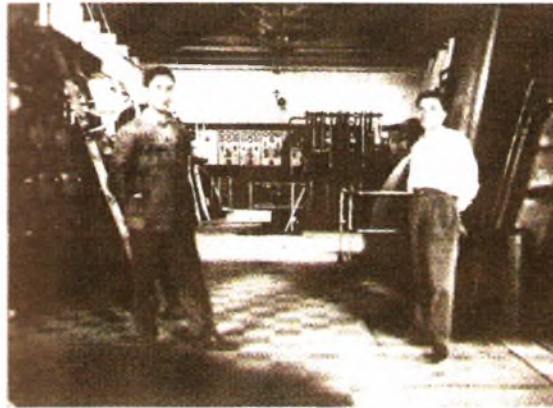
41. α. Το Αλκαζάρ στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Από το αρχείο του Ιστορικού και Λαογραφικού Μουσείου Λάρισσας [Ζιαζιάς 2004]
β. Άποψη του Αλκαζάρ, όπως είναι διαμορφωμένο σήμερα.

42. Δημοσίευμα στην εφημερίδα *Μικρά*, όπου καταγγέλλεται ονομαστικά ο φανανάπτης που συνελήφθη να σβήνει τους φανούς [Εφημερίδα *Μικρά*, 6/9/1906]

43. Λάρισα, η σημερινή οδός Κύπρου μετά το 1906. Σε πρώτο πλάνο διακρίνεται ένας φανός. [Γλούπας– Νάκος 1986]

44. Άποψη του εσωτερικού χώρου του εργοστασίου της ΕΥΗΛ (1932) [Σπανός 1994]

45. Συνεργείο της ΕΥΗΛ με ποδήλατο (1938) [Σπανός 1994]

46. Σακάδες στη Λάρισα πριν το 1930, έργο του ζωγράφου Α. Αστεριάδη [Αρσενίου–Παπουλιώτου 1991]

47. Νεροκουβαλητές στη Λάρισα πριν το 1930, έργο του Α. Αστεριάδη [Αρσενίου–Παπουλιώτου 1991]

ΜΙΧΑΗΛ ΑΣΤ. ΣΑΠΚΑΣ

48. Ο δήμαρχος της Λάρισας Μ. Σάπκας [Σάπκας 1955]

49. Ο Ε. Βενιζέλος με το διευθυντή της Εταιρίας έρχεται στο χώρο του υδραγωγείου για τα εγκαίνια [Σπανός 1994]

50. Το κτίριο της ΔΕΥΑΛ (Δημοτικής Επιχείρησης Ύδρευσης και Αποχέτευσης Λάρισας) και το υδραγωγείο της πόλης σήμερα

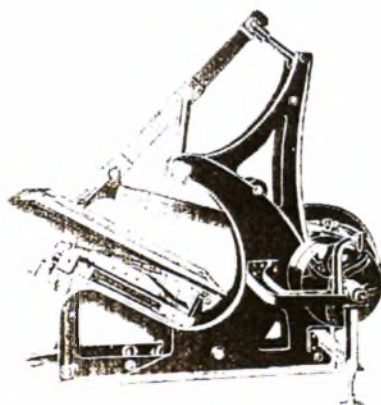
51. Νερόμυλος στο χωριό Μαρμαρίνη Λάρισας [Γουργιώτη- Μητροφάνης 1999]

52. Φούρνος του Χ. Γκράβα. Οδός Α. Μαβίλη– Νίκης, Λάρισα 1958 [Γουργιώτη–Μητροφάνης 1999]

53. Χάλκινα επικασσιτερωμένα σκεύη της Ε. Δαλαμάγκα [προσωπικό αρχείο]

54. Μηχανή γυαλίσματος για βυρσοδεψικές εργασίες [Αγριαντώνη 1998]

55. Κυλινδρόμυλος Φ. Παπά, 1957 [Γουργιώτη– Μητροφάνης 1999]

56. Το αρχαίο θέατρο της πόλης στις υπώρειες του λόφου του Φρουρίου. Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και στις αρχές του 20^{ου} διακρινόταν ένα μικρό μέρος από τις κερκίδες του θεάτρου [Τραγούδας 2008]

57. Το Γενί-τζαμί, όπου στεγάζεται μέχρι και σήμερα το Αρχαιολογικό Μουσείο, σε φωτογραφία του τέλους της δεκαετίας του 1930 [Παλιούγκας 2002]

58. Ο δήμαρχος Μ. Σάπκας με επίσημο ένδυμα, Λάρισα 1914. Φωτογραφικό αρχείο Λαογραφικού και Ιστορικού Μουσείου Λάρισας [Βαφειαδάκη 2005]

59. Ιωάννης και Ελένη Κατσίγρα (περ. 1910–1915). Πρόκειται για τους γονείς του γνωστού Λαρισαίου γιατρού και συλλέκτη έργων τέχνης, Γ. Κατσίγρα, στο κτίριο της κλινικής του οποίου στεγάζεται σήμερα η Ιατρική Σχολή του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας [Αρσενίου 2005]

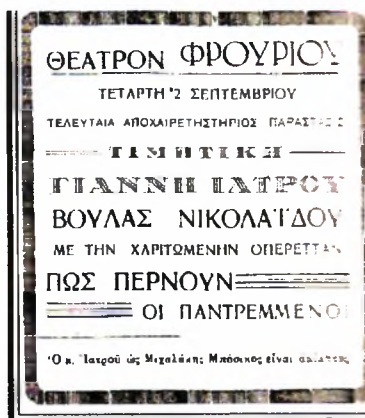
60. Ένας μικρός Θεσσαλός ποζάρει στο φωτογραφικό φακό, φορώντας την «καλή» φορεσιά του (φωτ. 1906) [Κλιάφα 1983]

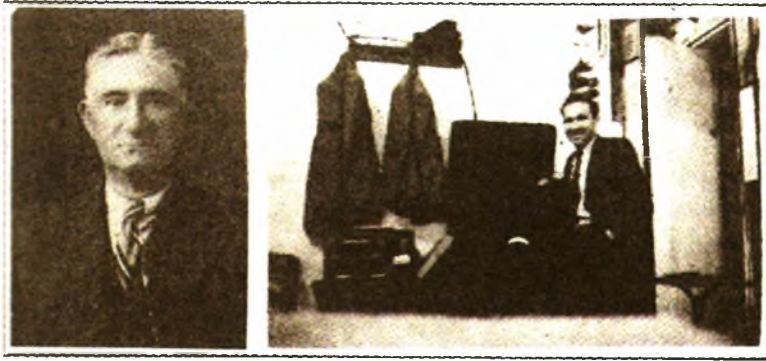
61. Δύο αδέρφια, η Ε. και ο μικρός Δ. Δαλαμάγκας, καθισμένα στο σκαμπό ενός φωτογραφείου της Λάρισας (1939) [Προσωπικό αρχείο Ε. Δαλαμάγκα]

62. Υπηρέτρια αστικής θεσσαλικής οικογένειας με βρέφος στο καροτσάκι (1928) [Κλιάφα 1983]

63. Αφίσα για την παράσταση της οπερέτας *Πώς περνούν οι παντρεμένοι* στις αρχές του 20^{ου} αιώνα [Ζιαζιάς 2000]

64. Ο Μωυσής Εσκινατζής, γνωστός ως «Μουζικός», και το εσωτερικό του σπιτιού του με το γιο του [Ζιαζιάς 1994]

65. Οικογένεια εύπορων Θεσσαλών φωτογραφίζεται κατά τις διακοπές της στην Ευρώπη (1920) [Κλιάφα 1983]

66. Εκδρομή στις πυραμίδες της Αιγύπτου από συντροφιά Θεσσαλών. Οι κυρίες, παρά τα άβολα ρούχα τους, τολμούν να διασχίσουν την έρημο πάνω σε καμήλες [Κλιάφα 1983]

67. Το νυφικό φόρεμα της Λαρισαίας Μ. Δημητρακοπούλου, παραγγελία στο Παρίσι το 1907 και το κοστούμι του Ι. Σηλυβρίδη, Λάρισα αρχές 20^{ου} αιώνα, Συλλογή Λαογραφικού και Ιστορικού Μουσείου [Βαφειαδάκη 2005]

68. Κηδεία σε θεσσαλική πόλη, φωτογραφία της δεκαετίας του 1930. Υπήρχαν δύο σημαντικοί σταθμοί στη ζωή του ανθρώπου που άξιζαν να απαθανατιστούν: η ημέρα του αρραβώνα ή του γάμου και η ημέρα του θανάτου του. [Κλιάφα 1983]

69. Αναμνηστική φωτογραφία των πρώτων υπαλλήλων των θεσσαλικών σιδηροδρόμων το 1884 [Ανδρουλιδάκης 2002]

70. Ο γιατρός και μετέπειτα βουλευτής Ν. Ράπτης με τη γυναίκα του Ροδοθέα. Από το προσωπικό αρχείο της Μ. Ράπτου [Παπαθεοδώρου 2006]

71. Η πρώτη κλινική του Ν. Ράπτη, απέναντι από τη Νομαρχία (1931). Από το προσωπικό αρχείο της Μ. Ράπτου [Παπαθεοδώρου 2006]

72. Ακόμη και στο πρόσφατο παρελθόν (μεταπολεμικά), ο κουρέας στα χωριά ασκούσε το επάγγελμά του στην ύπαιθρο, φωτογραφία του Τ. Τλούπα [Τραγούδας 2005]

73. Φωτογραφία νεαρής Λαρισαίας με παραδοσιακή ενδυμασία. Φωτογραφία Ι. Παντοστόπουλου, 1905. Από τη συλλογή του Λαογραφικού και Ιστορικού Μουσείου Λάρισας [Γουργιώτης 2000]

74. Οικογένεια αστικοποιημένων βλάχων της Θεσσαλίας. Ο άνδρας είναι ντυμένος ευρωπαϊκά, ενώ στην ενδυμασία των γυναικών παρουσιάζονται ετερόκλητα στοιχεία. Οι μεγαλύτερες σε ηλικία έχουν απλά αφαιρέσει το «τσικέτο» (ένα είδος γιλέκου) από την παραδοσιακή φορεσιά, ενώ η νεαρότερη (δεξιά) συνδυάζει ένα ευρωπαϊκού τύπου φόρεμα με την «τσίπα» (μαντίλα) με τα διακοσμητικά «κουκάκια». Φωτογραφία του 1930 [Προσωπικό αρχείο Α. Έξαρχου]

75. Οικογένεια Λαρισαίων σε εκδρομή στην ύπαιθρο. Η γραβάτα που φορά ο άνδρας φαίνεται παράταιρη προς το υπόλοιπο σκηνικό. Φωτογραφία του 1924 [Προσωπικό αρχείο Ε. Δαλαμάγκα]

76. Οι σκληραγωγημένες γυναίκες της υπαίθρου αποτελούσαν πάντα έναν διαφορετικό κόσμο από τις γυναίκες της πόλης. Στη φωτογραφία γυναίκες με υψωμένα δικράνια μεταφέρουν σωρούς από βίκο, σε χωράφι έξω από τη Λάρισα. Φωτογραφία του Τ. Τλούπα, 1948 [Τλούπας 1981]

77. Νεαρό ζευγάρι Θεσσαλών τσιφλικάδων με ασιατική ενδυμασία. Οι εύποροι Έλληνες έχουν αφομοιώσει συνήθειες και συμπεριφορές των κατακτητών που δυσκολεύονται να τις αποβάλλουν άμεσα μετά την προσάρτηση της Θεσσαλίας. Φωτογραφία περ. 1882 [Κλιάφα 1983]

78. Σε τσιφλίκι της Θεσσαλίας ο αφέντης και η οικογένειά του μαζί με ανθρώπους του υποστατικού. Στο κέντρο, μπροστά από μία άμαξα που μόλις διακρίνεται, βρίσκεται η οικογένεια του τσιφλικά. Δεξιά, με τη ρεπούμπλικα και τα τσαρούχια απεικονίζεται ο σούμπασης (επιστάτης) και στα αριστερά μια έφιππη κυρία περιστοιχισμένη από τέσσερις οπλισμένους φουστανελοφόρους. Φωτογραφία του 1903 [Κλιάφα 1983]

79. Ο μεγαλογαιοκτήμονας Χρηστάκης Εφένδης Ζωγράφος [Μουγογιάννης 1985]

80. Ο Π. Χαροκόπος και το κονάκι του στη Γιάννουλη Λάρισας

81. Ο αγωνιστής και οραματιστής Μαρίνος Αντύπας [Μουγογιάννης 1985]

82. Επιστάτες των τσιφλικιών στην περιοχή της Θεσσαλίας [Ανδρουλιδάκης 2002]

83. Εκπρόσωποι των γεωργικών συλλόγων σε σύσκεψη λίγο πριν το συλλαλητήριο στη Λάρισα και τα γεγονότα στο Κιλελέρ [Κλιάφα 1983]

84. Το μνημείο για τους αγώνες των αγροτών στο Κιλελέρ (Κυψέλη) Λάρισας

85. Βλάχοι τσελιγκάδες με τα κοπάδια τους στην Πίνδο, φωτογραφία του 1909 [Κλιάφα 1983]

86. Ο άγγλος αρχαιολόγος A. Wace φορώντας φουστανέλα μεταξύ δύο Σαμαριναίων. Φωτογραφία από την παραμονή των A. Wace και K. R. Thompson στη Σαμαρίνα των αρχών του αιώνα [Λαζάρου 2007]

87. Γυναίκες στη Σαμαρίνα των αρχών του αιώνα γνέθουν μαλλί. Φωτογραφία των άγγλων αρχαιολόγων A. Wace και K. R. Thompson [Λαζάρου 2007]

88. Μια αναμνηστική φωτογραφία ληστών που τραβήχτηκε στη θέση Παλιογορτσιά των Χασίων (1923). Από τα αριστερά προς τα δεξιά εικονίζονται οι αδερφοί Παπαγεωργίου, ο γενναιοφóρος λήσταρχος Θ. Γκαντάρας και ο ληστής Ε. Πλάτανος. Από το αρχείο του περιοδικού *Γιατί* [Τζανακάρης 2002]

89. Η σφραγίδα του λήσταρχου Φ. Γιαγκούλα («Λίσταρχος Φ. Γιαγκούλας») και τα παλουκωμένα κεφάλια των Μπαμπάνη, Γιαγκούλα και Τσαμήτρα στα κάγκελα του σιδηροδρομικού σταθμού της Κατερίνης το 1925 [Τζανακάρης 2002]

90. Χωροφύλακες της δεκαετίας του '20, την εποχή που ανθούσε η ληστεία. Από το αρχείο του περιοδικού *Γιατί* [Τζανακάρης 2002]

91. Η απεικόνιση σε εβδομαδιαίο περιοδικό της εποχής της σύλληψης από το λήσταρχο Μ. Τζατζά και τη συμμορία του των παραθεριστών που επέστρεφαν από το Περτούλι Τρικάλων το Σεπτέμβριο του 1929. Από το αρχείο του περιοδικού *Γιατί* [Τζανακάρης 2002]

92. Μονομαχία του 19^{ου} αιώνα με πιστόλι. Λιθογραφία φιλοτεχνημένη από τον Ντελπές, σύμφωνα με έργο του Εζέν Λαμί [Musée Carna valet, Παρίσι]

93. Η βασίλισσα Όλγα που πήρε την πρωτοβουλία για τη μετάφραση των Ευαγγελίων στη δημοτική. Αθήνα, συλλογή Κ. Σκιαδά [Ιστορία Ελληνικού Έθνους, τόμος ΙΔ']

94. Σκηνή από τα γεγονότα του Νοεμβρίου 1901 σε λαϊκή εικόνα της εποχής. Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο [Ιστορία Ελληνικού Έθνους, τόμος ΙΔ']

95. Δημοσίευμα στον τοπικό τύπο σχετικά με την αργία της Κυριακής [Μικρά 22/11/1909]

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

004000091776

